AEM

e-ISSN: 2789-6919

Elmi Tədqiqat

Beynəlxalq Elmi Jurnal

Scientific Research

International Scientific Journal

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN

ELMİ TƏDQİQAT

Beynəlxalq Elmi Jurnal

Cild: 5 Sayı: 3

SCIENTIFIC RESEARCH

International Scientific Journal

Volume: 5 Issue: 3

Bakı – Baku
2025

Jurnal 01.03.2021-ci ildə
Azərbaycan Respublikası
Ədliyyə Nazirliyi
Mətbu nəşrlərin reyestrinə
daxil edilmişdir.
Reyestr № 4336

The journal is included in the
register of Press editions of the
Ministry of Justice
of the Republic of Azerbaijan on
01.03.2021.
Registration № 4336

Redaksiyanın ünvanı
AZ1073, Bakı şəh.,
Mətbuat prospekti, 529,
"Azərbaycan" nəşriyyatı,
6-cı mərtəbə

Editorial address
AZ1073, Baku,
Matbuat Avenue, 529,
"Azerbaijan" Publishing House,
6-th floor

Tel.: +994 99 807 67 68
+994 99 808 67 68
+994 12 510 63 99

E-mail:
tedqiqat.1707@aem.az

Beynəlxalq indekslər / International Indices

e-ISSN: 2789-6919
DOI: 10.36719

TƏBİƏT ELMLƏRİ

RİYAZİYYAT VƏ MEXANİKA

TEXNİKA ELMLƏRİ

HUMANİTAR VƏ SOSİAL ELMLƏR
HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

https://doi.org/10.36719/2789-6919/43/7-10

Elburus Vəliyev
Naxçıvan Dövlət Universiteti
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
https://orcid.org/0009-0002-1462-305X
elbrusveliyev79@gmail.com
Şəbnəm Əliyeva
Naxçıvan Dövlət Universiteti
dissertant
https://orcid.org/0000-0002-9716-7629
shebnemeliyeva27@gamil.com

Sintaksisə dair bilik, bacarıq və vərdişlər aşılamağın nəzəri və metodik əsasları

Xülasə

Sintaksis (eləcə də morfologiya) leksika və frazeologiyadan üslubi dəqiqliyinə və ciddi funksionallığına görə də fərqlənir. Belə ki, müxtəlif sintaktik vahidlər və sintaktik fiqurlar nitq sferasında, poetik mühitdə üslubi rəngə boyanır, söz birləşmələri, cümlə tipləri, müxtəlif konstruksiyalar hər hansı bir prosesə məruz qalır, müxtəlif məqsədlər üçün istifadə olunur. Nitq şəraitindən asılı olaraq bədii əsərlərin dilində bir sıra sintaktik hadisələr baş verir.

Bütün sahələrdə olduğu kimi, XIX əsr dilçilikdə, xüsusilə sintaksis sahəsində yeni bir dövr açmışdır. Bu sahədə bir çox mühüm və əhəmiyyətli işlər görülmüşdür. Amma sonrakı dövr tədqiqatlarını araşdırdıqca, çatışmazlıqların hələ də qaldığının şahidi oluruq.

Dilimizin sintaktik quruluşu Azərbaycan türk şifahi nitqinin formalaşması ilə bir vaxtda təşəkkül tapmışdır və daimi inkişafdadır - minilliklər boyu tədricən səlisləşmə, təkmilləşmə yolu ilə irəliləyir. Sintaktik quruluşda baş verən inkişaf və mürəkkəbləşmə xalqımızın təfəkkür zənginliyi ilə bağlıdır.

Məqalənin aktuallığı sintaksisə dair bilik və bacarıqların formalaşdırılması yollarının izahını vermək, müasir linqvistika və didaktika konsepsiyalarının şərhini açıqlamadan ibarətdir. Burada sintaksisdən bilik, bacarıq və vərdişlər aşılamağın konkret məqsəd və vəzifələri, bu sahədə qarşıya qoyulan tələblər bir daha dəqiqləşdirilmiş və bəzi əlavələrlə dərinləşdirilmişdir.

Açar sözlər: *Azərbaycan dili, linqvistika, sintaksis, söz birləşməsi, cümlə*

Elburus Valiyev
Nakhchivan State University
PhD in Philology
https://orcid.org/0009-0002-1462-305X
elbrusveliyev79@gmail.com
Shabnam Aliyeva
Nakhchivan State University
PhD student
https://orcid.org/0000-0002-9716-7629
shebnemeliyeva27@gamil.com

Theoretical and Methodological Foundations of Instilling Knowledge, Skills and Habits About Syntax

Abstract

Syntax (as well as morphology) differs from lexis and phraseology in its stylistic accuracy and serious functionality. Thus, various syntactic units and syntactic figures are painted in a stylistic color in the speech sphere, in the poetic environment, word combinations, sentence types, various constructions are subjected to any process, are used for various purposes. Depending on the speech conditions, a number of syntactic phenomena occur in the language of literary works.

As in all fields, the 19th century opened a new era in linguistics, especially in the field of syntax. Many important and significant works were done in this area. But as we examine the research of the later period, we witness that shortcomings still remain.

The syntactic structure of our language was formed simultaneously with the formation of Azerbaijani Turkic oral speech and is in constant development - it has been gradually progressing through millennia, gradually becoming more fluent and improved. The development and complexity occurring in the syntactic structure is associated with the richness of the thinking of our people.

The main purpose of the article is to explain the ways of forming knowledge and skills in syntax, to explain the interpretation of modern linguistics and didactics concepts. Here, the specific goals and objectives of instilling knowledge, skills and habits in syntax, the requirements set in this area are once again clarified and deepened with some additions.

Keywords: *Azerbaijani language, linguistics, syntax, word combination, sentence*

Giriş

Ümumtəhsil müəssisələrində elmi dünyagörüşün formalaşmasında Azərbaycan dili dərslərinin xüsusi yeri var. Çünki Azərbaycan dilinin təlim-tərbiyə prosesində praktik cəhətdən rolu və əhəmiyyəti böyükdür. Azərbaycan dili dərslərinin tədrisində dilimizin hər bir bölməsi şagirdlərin elmi nəzəri dünyagörüşünə təsir edir. Son illərdə tədrisin yeni təlim metodları əsasında qurulması və bu sahədə aparılan məqsədyönlü işlər Azərbaycan dili dərslərinin də günün tələb səviyyəsində aparılması zərurətini yaradır.

Təlim-tərbiyə işinin təkmilləşdirilməsi, bu sahədəki problemlərin optimal həlli məsələsi bütün dövrlərdə daim diqqət mərkəzində olmuşdur. Məktəbin ən mühüm, daimi vəzifəsi böyüməkdə olan nəslə elmlərin əsasları üzrə dərin və möhkəm biliklər vermək, həmin bilikləri təcrübədə tətbiq etmək vərdişləri və bacarıqları aşılamaq, elmi dünyagörüşü formalaşdırmaq olmuşdur.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu vəzifəni həyata keçirməkdə, xüsusən şagirdlərdə elmi dünyagörüşü formalaşdırmaqda Azərbaycan dili təliminin əvəzsiz rolu vardır. Linqvistik hadisələrdə, ümumiyyətlə, dilin mahiyyətində dialektikanın bir sıra qanunauyğunluqları, xüsusilə qarşılıqlı əlaqə, qarşılıqlı asılılıq, məzmun və formanın vəhdəti öz əksini tapır.

Tədqiqat

Dil təlimində mahiyyət ilə hadisə, forma ilə məzmun arasındakı əlaqələrin dərk olunması təfəkkür inkişafını təmin edir. Bu prosesin özündə də bir daha dialektik vəhdət vardır. Dialektik vəhdət, hər şeydən öncə, onunla bağlı olur ki, hər bir qrammatik hadisənin iki tərəfi var: ifadə olunmuş daimi qrammatik məna və bir də onun ifadə vasitəsi. Hər hansı qrammatik hadisə öyrənilərkən bu iki tərəf hökmən nəzərə alınmalıdır.

Azərbaycan dili tədrisinin linqvistik və didaktik əsasları iki sahədə aparılan tədqiqatların nəticələrindən bəhrələnir. Lakin bu sahələrdən hər birinin də vəhdətdə olduğu sahələr vardır. Elə buna görə də linqvistika və didaktika kimi elm sahələrinin ümumi cəhətlərindən istifadə etmək bu günün tədqiqatları üçün çox vacibdir. Müasir linqvo-didaktikanın aktual məsələlərini nəzərə almadan linqvistikanın gələcəyini və strateji istiqamətini müəyyən etmək mümkün olmadığı kimi, linqvistikanın əsaslarını hərtərəfli və kiçik hissələrinədək diqqətlə öyrənmədən linqvo-didaktikanı inkişaf etdirmək də olmaz (Novruzova, 2002).

Məlumdur ki, sintaksisin nəzəri məsələlərinə bələd olmaq sintaksisin tərkib hissələrinin bir-birinə münasibətdə sərhədini müəyyənləşdirmək üçün əsasdır. Əks halda, bu sərhədlərin pozulması sintaktik normaların praktik cəhətdən də pozulması deməkdir. Odur ki, söz birləşməsi və cümlə sintaksisinin nəzəri problemləri üzərində bir qədər ətraflı dayanmaq mühüm zərurət kəsb edir. Sintaksisin tədrisinin nəzəri və metodik məsələlərindən danışarkən, ilk növbədə sintaksisin predmeti məsələsinin üzərində qısaca dayanmaq lazım gəlir.

Sintaksisə dair tədqiqatların geniş şəkildə inkişaf etməsinə baxmayaraq, tədqiqatçılar sintaksisi hələ az öyrənilmiş sahə hesab edirlər. Bu cəhət, aydın məsələdir ki, sintaksisin tədrisi problemləri ilə bağlı olan tədqiqatçıları da düşündürməyə bilməz.

Sintaksis təlimində dilin vahidləri sintaktik səviyyədə götürülür; bu vahidlərin ierarxik təşkili və müxtəlif səviyyələri söz və ya söz birləşməsi - cümlə - mürəkkəb cümlə - mətn mənimsədilir. Onlara müxtəlif aspektlərdən yanaşılması vahidlərin formal təşkili aspekti, semantik, kommunikativ, habelə sintaktik vəzifələrin qanunauyğun birləşməsi, onların birləşməsi üsulları, əlaqələnməsi və bu zaman onların aralarında yaranan sintaktik münasibət - təyinedicilik, obyekt, səbəb - nəticə və s. öyrənilir (İbrahimli, 2018).

Qeyd etmək lazımdır ki, dil fikrin ifadəçisi olub, hər hansı bir məlumatı başqasına çatdırmaq işinə xidmət edir. Bu vəzifəni daha çox, sintaksisin əsas vahidi kimi, cümlə yerinə yetirir. Söz, cümlə tərkibində müxtəlif şəkillərə düşür, yəni digər sözə uyğunlaşıb onunla qrammatik cəhətdən bağlanır. Sözlərin bu cür birləşməsinə misal olaraq mübtəda ilə xəbərin, həmcins üzvlərin və tərkib daxilindəki sözlərin uyğunlaşmasını və cümlədən kənarda əmələ gələn birləşmələri qeyd edə bilərik. Bunların hamısı ya tabelilik, ya da tabesizlik əlaqələri nəticəsində baş verir.

Nitqdə cümlələrin özləri də bir-biri ilə sıx surətdə bağlı olur; məna və qrammatik cəhətdən birləşərək cümlə birləşmələri funksiyasında çıxış edir. “Cümlə birləşmələri” içərisində mürəkkəb cümlə və mürəkkəb sintaktik bütövlülük (mətn) xüsusilə seçilir. Söz birləşməsi, sadə cümlə və mürəkkəb sintaktik bütövlülük - bunların hamısı sintaksisin tədqiqat obyektini təşkil edir (Abdullayev, 1998).

Bütün bu hadisələrlə şagird yalnız praktik şəkildə tanış edilmir. Proqram və dərsliklərdə söz birləşməsi və cümlə probleminin nəzəri məsələləri üzərində xüsusi olaraq dayanılır. Həmin vahidlərin şərhinə olan ehtiyac da məhz buradan doğur. Cümlə mürəkkəb, çoxsahəli sintaktik vahid olduğu üçün onu müxtəlif cəhətlərdən öyrənmək lazım gəlir.

Sintaksis üzrə müasir əsərlərdə cümlə bir sıra aspektlərdən tədqiq olunur ki, onlardan ən mühümü və başlıcaları bunlardır: məntiqi, struktur, kommunikativ və semantik. Həmin aspektlərdən hər birinin fərqləndirici xüsusiyyəti üzərində konkret olaraq dayanaq.

Cümlənin məntiqi aspektdə tədqiqi dilçiliyin ən yaxşı ənənələri ilə bağlıdır. Məntiqi - sintaktik istiqamət dildə təfəkkürün dialektik vəhdətinə əsaslanır. Bu aspektdə dillə təfəkkürün forma və vahidlərinin qarşılıqlı əlaqə və münasibətləri aydınlaşdırılır. A.D.Çesnikova yazır ki, bu qarşılıqlı münasibətlərdən kənarda göstərilən forma və vahidlər mövcud deyil, ona görə də ayrılıqda onların təbiəti dərk edilə bilməz.

Məntiqi istiqamətə tərəf çıxanların fikrincə, cümlənin ən mühüm xassəsi fikrin formul və ifadəsi ilə əlaqədardır. Filosoflar və dilçilər fikrin üç növünü göstərirlər: “məlumatı fikir”, “sualedici fikir”, “təhrikedici fikir”.

Dərsliklərin dili ilə desək, cümlə ya məlumat, ya sual, ya da əmr məqsədilə işlənir. Fikrin bu növlərində məna və quruluş fərqi, adətən, ifadənin məqsədindən asılılıq cümlənin (nəqli, sual və əmr cümlələri) özünəməxsus xüsusiyyətlərində əks olunur.

Fikrin üzvlənmə dərəcəsi, onda qarşılıqlı əlaqə və münasibətləri ifadə olunan fikrin quruluş komponentlərinin səciyyəsi sadə cümlənin növünü müəyyən edir. Qeyd etmək lazımdır ki, məntiqi aspekt cümlənin quruluşu ilə sıx surətdə bağlıdır: belə ki, fikir cümlənin bu və ya digər quruluş sxemi ilə ifadə olunur, fikrin üzvlənmə dərəcəsi cümlənin üzvlənmə səviyyəsini müəyyən edir. Cümlənin öyrənilməsinin struktur aspekti müasir dərslikdə yeni bir istiqamətin - konstruktiv sintaksisin meydana çıxmasına səbəb olmuşdur.

Komponentlər - struktur sxemin elementləri, adətən, mübtəda və xəbərin mövqeyində cəmlənir. Odur ki, cümlənin struktur sxemini məktəb qrammatikasında işlədilən cümlənin qrammatik əsası termininə aid etmək lazım gəlir. Konstruktiv sintaksisdə struktur sxemə “cümlənin birinci mühüm

əlaməti" kimi baxılır. Azərbaycan dilində ən çox qurulan struktur sxem (model) "isim" + "təsriflənən feil" və "isim" + "isim"dir. Cümlələrin daha çox hissəsi "isim" + "təsriflənən feil" sxemi üzrə qurulur və bunlar feili cümlələr adlanır. Cümlələrin "isim+ isim" sxemi əsasında qurulanları isə ismi cümlələr hesab edilir. Sintaksis fərdi nitqdə və obrazların dilində olan bütün konkret cümlələri öyrənmir. Onun vəzifəsi yalnız cümlələrin struktur sxemini (modelini) müəyyən etməkdən ibarətdir (Kazımov, 2007).

Cümlənin öyrənilməsinin kommunikativ aspekti cümlə üzvlərinin aktual üzvlənməsində öz əksini tapır. Bu nəzəriyyə tərəfdarlarının fikrincə, cümlənin ən ümdə vəzifəsi onun ünsiyyət vasitəsi kimi çıxış etməsindədir.

Cümlənin aktual üzvlənməsi zamanı hazırkı (mövcud) məlumat, yəni əvvəlki cümlədən, konteksdən məlum olan və "yeni" haqqında danışılan kommunikativ mərkəz üzə çıxır. Bu mərkəz – "yeni" məlumat - baş və ya ikinci dərəcəli üzvlərlə ifadə oluna bilər. Məsələn:

- Yayda harada dincəldin?
- Yayda Batabatda dincəldim.

Danışan faktdan çıxış edərək sual qoyur, ona ümumi şəkildə məlum olanların əsasında məlum olmayan detalları öyrənir. Məhz bunu suallar vasitəsilə aşkar edir. Verilən cavabda məlum olan – "Yayda dincəldim", yeni olan isə "Batabatda" komponentidir. Cümlədə yeni olanın qrammatik ifadə vasitəsi söz sırasıdır. Elə buna görə IV sinif üzrə dil dərslərində şagirdlərə yeni proqramın tələbinə görə intonasiyanın mühüm əhəmiyyəti dərk etdirilməli və bu sahədə onlara zəruri bacarıqlar aşılanmalıdır.

Nəticə

Son illərdə müxtəlif istiqamətlərin tərəfdarları olan dilçilər (linqvistlər) dilin semantik cəhətdən öyrənilməsinə xüsusi meyil göstərirlər. Cümlənin tədqiqinin semantik aspekti daha bir sıra aspekt-lərin meydana çıxmasına səbəb olmuşdur ki, bu istiqamətlərin hər birində cümlənin semantik mənası müxtəlif cür həll olunur. Həmin istiqamətlər üçün bir ümumi cəhət nitq semantikası sərhədinin ayrılmasına cəhd göstərilməsindən ibarətdir.

Beləliklə, hər hansı bir konkret cümlə dil və nitqin vahidi deməkdir. Bu dil vahidini - cümləni təşkil edən sözlər müəyyən model üzrə qurulur: bunlar (sözlər) struktur sxemin komponentlərinin məna kateqoriyalarını və məntiqi üzvlənməsini müəyyənləşdirən dil semantikasına malik olur.

Qeyd olunmalıdır ki, cümlə nitqdə dilin məntiqi üzvlənmə sistemi, məna tipi və quruluş sxeminin xarakteri ilə bağlıdır. Nitq vahidi - hər bir konkret cümlə öz fərdi mənası ilə xarakterizə olunur.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev, Ə. (1998). *Aktual üzvlənmə və mətn*. Xəzər Universiteti.
2. Abdullayev, K. (1998). *Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri*. Maarif.
3. *Azərbaycan dilinin qrammatikası*. (1959). II hissə. Sintaksis. Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası.
4. Əlizadə, F. (1998). *Cümlənin aktual üzvlənməsi*. Bakı Universiteti.
5. Əlizadə, F. (1981). *Aktual üzvlənmə komponentlərinin funksiyası və tərkibi*. Azərbaycan dilçiliyi məsələləri. ADU.
6. İbrahimli, Ə. (2018). *Sintaksisin aktual problemləri*.
7. Kazımov, Q. (2007). *Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis*. Təhsil.
8. *Müasir Azərbaycan dili*. (2007). IV hissə. Sintaksis. Şərq-Qərb.
9. *Müasir Azərbaycan dili*. (1981). Sintaksis. III cild. Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası.
10. Novruzova, N. (2002). *Mətn sintaksisi*. Təhsil.
11. Vəliyev, K. (1981). *Cümlənin semantik üzvlənməsi*. Azərbaycan dilçiliyi məsələləri. ADU.

Daxil oldu: 03.12.2024
Qəbul edildi: 11.03.2025

https://doi.org/10.36719/2789-6919/43/11-14

Гюнель Алиева-Мамедова
Бакинский Государственный Университет
доктор философии по истории
https://orcid.org/0000-0002-6570-3554
gunkaa.m@gmail.com

Использование идеологий и проблемы лидерства силовых центров на южном Кавказе. Зангезурский коридор

Резюме

В статье рассматриваются политические идеологии, интересы ведущих стран мира на Южном Кавказе и роль транспортных коммуникаций в формировании нового миропорядка. Освещается политическая борьба государств за утверждение сфер влияния, которая в условиях новых реалий приводит к сближению позиций, ранее противоборствующих сторон.

Начало эпохи постмодерна привело к активной позиции многих государств (силовых центров мира). Ускорение амбиций определённых государств способствовало созданию многочисленных идеологий и к столкновению этих интересов. В итоге государства стали уделять внимание открытию и использованию транспортных коммуникаций, в частности, в регионе Южного Кавказа. В современном мире существует огромное количество идеологий, которые применяются для разрешения тех или иных конфликтов и усиления лидерства. Нагорно-Карабахская проблема не стала исключением. Становятся ясны все последствия армянской агрессии против азербайджанского народа. Нехватка положительных элементов в армянском обществе стало фундаментом для начало армянской шовинистической власти и привело к началу войны против Азербайджанской Республики.

Ключевые слова: *коммуникация, интересы, противоборство, лидерство, Зангезур*

Günel Əliyeva-Məmmədova
Bakı Dövlət Universiteti
tarix üzrə fəlsəfə doktoru
https://orcid.org/0000-0002-6570-3554
gunkaa.m@gmail.com

İdeologiyalardan istifadə və Cənubi Qafqazda güc mərkəzlərinin rəhbərliyinin problemləri. Zəngəzur dəhlizi

Xülasə

Məqalədə siyasi ideologiyalar, dünyanın aparıcı dövlətlərinin Cənubi Qafqazdakı maraqları və yeni dünya düzəninin formalaşmasında nəqliyyat kommunikasiyalarının rolu araşdırılır. Yeni reallıqlar kontekstində əvvəllər qarşı-qarşıya duran tərəflərin mövqelərinin yaxınlaşmasına səbəb olan təsir dairələri yaratmaq uğrunda dövlətlərin siyasi mübarizəsi vurğulanır.

Postmodern dövrün başlanğıcı bir çox dövlətlərin (dünyanın güc mərkəzləri) fəal mövqeyinə gətirib çıxardı. Bəzi dövlətlərin ambisiyalarının sürətlənməsi çoxsaylı ideologiyaların yaranmasına və bu maraqların toqquşmasına şərait yaratdı. Bunun nəticəsidir ki, dövlətlər xüsusilə Cənubi Qafqaz regionunda nəqliyyat kommunikasiyalarının açılmasına və istifadəsinə diqqət yetirməyə başladılar. Müasir dünyada müəyyən münaqişələri həll etmək və liderliyi gücləndirmək üçün istifadə olunan çoxlu sayda ideologiyalar mövcuddur. Dağlıq Qarabağ problemi də istisna deyildi. Ermənistanın Azərbaycan xalqına qarşı təcavüzünün bütün nəticələri aydınlaşır. Erməni cəmiyyətində müsbət elementlərin olmaması erməni şovinist hakimiyyətinin başlanması üçün əsas oldu və Azərbaycan Respublikasına qarşı müharibənin başlanmasına səbəb oldu.

Açar sözlər: *ünsiyyət, maraqlar, qarşıdurma, liderlik, Zəngəzur*

Gunel Aliyeva-Mammadova
Baku State University
PhD in history
https://orcid.org/0000-0002-6570-3554
gunkaa.m@gmail.com

Using of Ideologies and Problems of Leadership of Power Centers in the South Caucasus. Zangazur Corridor

Abstract

The article examines political ideologies, interests of the world's leading countries in the South Caucasus and the role of transport communications in the formation of a new world order. It highlights the political struggle of states to assert spheres of influence, which in the context of new realities leads to a convergence of positions of previously opposing parties.

The beginning of the postmodern era led to an active position of many states (power centers of the world). The acceleration of ambitions of certain states contributed to the creation of numerous ideologies and to the clash of these interests. As a result, states began to pay attention to the opening and use of transport communications, in particular, in the South Caucasus region. In the modern world, there are a huge number of ideologies that are used to resolve certain conflicts and strengthen leadership. The Nagorno-Karabakh problem is no exception. All the consequences of the Armenian aggression against the Azerbaijani people are becoming clear. The lack of positive elements in Armenian society became the foundation for the beginning of Armenian chauvinistic power and led to the beginning of the war against the Republic of Azerbaijan.

Keywords: *communication, interests, confrontation, leadership, Zangezur*

Введение

В современном мире существует огромное количество идеологий, которые применяются для разрешения тех или иных конфликтов и усиления лидерства. Нагорно-Карабахская проблема не стала исключением.

Известный американский психолог А. Маслоу, полагает, что одной из первичных потребностей человека, является потребность в безопасности, поэтому вопрос о мирном сосуществовании государств является не просто актуальным — это базовая необходимость, для дальнейшего развития общества (Teshlek). Социолог и конфликтолог Л.Козер оценил конфликт следующим образом: *«Конфликт – это противоборство социальных субъектов, возникающее из-за дефицита власти, статуса или средств, необходимых для удовлетворения ценностных притязаний, и предполагающее нейтрализацию, ущемление или уничтожение противника»* (Griban, Kabichno, 2017, с. 34).

Исследование

Становятся ясны все последствия армянской агрессии против азербайджанского народа. Нехватка положительных элементов в армянском обществе стало фундаментом для начало армянской шовинистической власти и привело к началу войны против Азербайджанской Республики.

В целом, американский подход коллективной безопасности, закрепленный в «Четырнадцати пунктах» Вильсона предусматривал, что на смену тайной дипломатии придут открытые договора (Stolkov, 2023, с.38). Распад СССР и начало Нагорно-Карабахского конфликта показало, что мировые державы не отказались от тайной дипломатии. Другой американский исследователь Г.Моргентау писал, что “борьбу за умы людей в качестве нового измерения международной политики следует добавить к международным измерениям дипломатии и войны” (Gadjiev, 2007, с.18). В эпоху постмодерна идеологии стали импортироваться и экспортироваться, как политические силы для насильственного изменения процесса общественного развития (5).

Иная политическая идеология, использованная в ходе процесса урегулирования Нагорно-Карабахского конфликта – «челночная дипломатия». Челночная дипломатия стала инструментом политического посредничества третьей стороны, которая стала популярна благодаря Генри Киссенджеру для выявления формулы разрешения арабо-израильского конфликта после войны Судного дня, при разработке соглашения между Израилем и Египтом о разъединении войск от 1974 года (Stolkov, 2023, с.41). Проблемы лидерства сегодня также актуальны на Южном Кавказе. Для внедрения своих интересов ведущие страны стали использовать транспортные коммуникации. На протяжении всей истории транспортные коммуникации играли особую роль в господстве контроля над торгово-экономическими путями и с целью обеспечения государственной безопасности. Поэтому несмотря на интенсивное развитие науки и техники в современный период, одним из значимых параметров остаётся фактор транспортных коммуникаций (Lavrentyev, 2024, с.55).

Падение СССР привело к активности определенных государств как в мире, так и на Южном Кавказе - Китай, Россия, Турция, ИРИ, Великобритания, США. Все перечисленные государства, имеющие в регионе свои политические и экономические интересы больше всех были заинтересованы в утверждении стабильности и добрососедства. За годы войны возможность открытия Зангезурского коридора стало дополнительным барьером в процессе мирных переговоров вокруг Нагорного Карабаха, так как это привело бы, к объединению тюркского мира, что было недопустимым фактором для стран-сопредседателей МГ ОБСЕ. Итогом 44-х дневной Отечественной войны стали попытки открытия Зангезурского коридора ускорения экономической интеграции. Но с другой стороны, процесс разблокирования Зангезурского коридора определяет очертания интересов США и России.

С одной стороны, для России выгодно открытие коридора с целью проявления собственных интересов. Для США же Зангезурский коридор, наоборот, будет означать усиление интересов России в регионе Южного Кавказа. Азербайджан же будет оказывать всевозрастающее влияние на регион, после открытия Зангезурского коридора. Азербайджан и Турция все эти годы расширяли свои отношения во всех сферах. Общность религии, культуры, языка, многовековых традиций привело к сильному притяжению двух стран, создав уникальные братские отношения, не имеющие аналогов на мировой политической авансцене на современном этапе (Aliyeva-Mamedova, 2021, с.109). В 90-ые гг. XX века КНР установил свои взоры на Южном Кавказе, чтобы заполнить вакуум, созданный на постсоветском пространстве. Реализация трех проектов, связанных с альтернативными маршрутами газопроводов – Набукко, Баку-Тбилиси-Эрзурум и Транс-черноморский трубопровод, – всегда зависели от стабильности на Южном Кавказе. Исходя из этого, ЕС всегда имеет веские причины для того, чтобы прилагать усилия ради стабильности на Южном Кавказе. Соответственно, географическая близость, наличие огромных энергоресурсов, газо- и нефтепроводы, проблемы, связанные с международной преступностью для стабильности в регионе - обеспечивают жизненно важные интересы ЕС (6).

Заключение

Подписание Шушинской Декларации имеет особое значение, так как отражает всестороннее умение тюркских государств сотрудничать друг с другом, а также способствует установлению стабильности в регионе. Несмотря на то, что Декларация была подписана между Турецкой и Азербайджанской Республиками на уровне Президентов двух стран 15 июня 2021 года она стала призывом не только в регионе, но и далеко за её пределами. Проведённый анализ показывает, что установление стабильности в регионе Южного Кавказа должно привести к открытию Зангезурского коридора. Всё это, в свою очередь, будет ещё больше способствовать ускорению создания многополюсного мира.

Азербайджанская Республика, как итог дальновидной политики, контроля транспортных коммуникаций и энергоресурсов, становится государством, формирующим геополитику региона. В зависимости от этого, насколько глубоко силовые центры мира, в том числе и

армянская власть смогут оценить роль и усиление позиции Азербайджана будет зависеть характер процессов в Евразии.

Литература

1. Алиева-Мамедова, Г. (2021). Основные тренды внешней политики Турции в «Новой Большой игре». *Вестник Бакинского Государственного Университета*, №1, с.105-113.
2. Грибан, И.В., Кабыхно, Н.А. (2017). Конфликты в международных отношениях: современные аспекты изучения. *Вестник социально-гуманитарного образования и науки*, № 2. URL: https://journals.uspu.ru/attachments/article/1755/6.pdf
3. Гаджиев, К.С. (2007). Имидж государства в конфликте идеологий. URL: https://www.imemo.ru/files/File/ru/publ/2007/07003.pdf
4. Лаврентьев, А.В. (2024). Транспортные коммуникации как объект социальных исследований (краткий экскурс в методологию проблемы) // Теория и методология регионоведческих исследований. URL: https://ojkum.ru/images/articles/2016-3/_2016_3_0038-07.pdf (дата обращения – 30.07.2024)
5. Роль идеологии в современном мире. URL:https://russiancouncil.ru/analytics-and-comments/analytics/rol-ideologii-v-sovremennom-mire/?sphrase_id=114017148
6. Реальная и возможная роль ЕС в процессе разрешения Нагорно-Карабахского конфликта. URL:https://caucasusedition.net/ru
7. Столков, Д.С. (2023). Соотношение традиционных и новых инструментов дипломатии в продвижении национальных интересов Россиии (на примере деятельности фонда РОСКОНГРЕСС). URL: https://mgimo.ru/upload/diss/2023/stolkov-dissertacziya.pdf
8. Тешлек, В.И. Современные международные конфликты и подходы к их урегулированию. URL: https://cyberleninka.ru/article/n/sovremennye-mezhdunarodnye-konflikty-i-podhody-k-ih-uregulirovaniyu

Поступило: 24.11.2024
Принято: 05.03.2025

https://doi.org/10.36719/2789-6919/43/15-20

Müjkan Məmmədzadə
Hərbi Elmi Tədqiqat İnstitutu
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru
https://orcid.org/0000-0001-5693-3748
mujkan@mail.ru

Azərbaycanda ali hərbi təhsilin inkişafının tarixi-pedaqoji tədqiqi

Xülasə

Məqalədə Azərbaycanda ali hərbi təhsilin tarixi inkişafı, onun əsas mərhələləri, pedaqoji yanaşmaları və beynəlxalq təcrübənin tətbiqi araşdırılır. Tarixi mənbələr və rəsmi sənədlər əsasında ali hərbi təhsilin inkişaf mərhələləri, SSRİ dövründə və müstəqillikdən sonra keçdiyi dəyişikliklər təhlil edilir. Məqalədə həmçinin, Azərbaycan ərazisində hərbi təhsilin ilkin formalarından bəhs olunmuşdu. Belə ki, erkən dövlət qurumlarının meydana gəlməsi ilə hərbi təlimlər sistemli şəkildə tətbiq olunmağa başlamışdır. Manna, Midiya və Atropatena kimi qədim dövlətlərdə döyüşçülərin hazırlanması xüsusi əhəmiyyət kəsb edirdi.

1918-ci ildə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin (AXC) elan edilməsi ilə müstəqil dövlətin hərbi potensialını yaratmaq və gücləndirmək barədə əsas prioritetlər məqalədə öz əksini tapmışdır.

Azərbaycanın sovet hakimiyyətinə keçməsi ilə ölkədə hərbi təhsilin sovet modelinə uyğunlaşdırılması prosesinin başlanması, hərbi təhsil sisteminin təşkilində əsas məqsəd olaraq Qızıl Ordu sıralarına yerli kadrların cəlb edilməsi və onların ideoloji baxımdan sovet təbliğatı ilə yetişdirilməsi də məqalənin əsasını təşkil edir.

Azərbaycanın müstəqilliyini əldə etməsi ilə ölkənin özünəməxsus milli hərbi təhsil sisteminin formalaşdırılması vacib məsələ kimi qarşıya qoyuldu. 1991-ci ildə Azərbaycan Silahlı Qüvvələri yaradıldıqdan sonra hərbi kadrların hazırlanması üçün yeni modelin tətbiqinə başlanıldı.

Açar sözlər: *ali hərbi təhsil, hərbi pedaqogika, zabit hazırlığı, ordu inkişafı, strateji idarəetmə*

Mujkan Mammadzadeh
Military Scientific Research Institute
PhD in pedagogy
https://orcid.org/0000-0001-5693-3748
mujkan@mail.ru

Historical-Pedagogical Research of the Development of Higher Military Education in Azerbaijan

Abstract

The article examines the historical development of higher military education in Azerbaijan, its main stages, pedagogical approaches and the application of international experience. Based on historical sources and official documents, the stages of development of higher military education, the changes it underwent during the USSR and after independence are analyzed. The article also discussed the initial forms of military education in the territory of Azerbaijan. Thus, with the emergence of early state structures, military training began to be systematically applied. In ancient states such as Manna, Midia and Atropatena, the training of warriors was of particular importance.

With the proclamation of the Azerbaijan Democratic Republic (ADR) in 1918, the main priorities of creating and strengthening the military potential of an independent state were reflected in the article.

The beginning of the process of adapting military education in the country to the Soviet model with the transition of Azerbaijan to Soviet power, the main goal of organizing the military education

system, attracting local personnel to the ranks of the Red Army and their ideological training with Soviet propaganda, also form the basis of the article.

With the independence of Azerbaijan, the formation of a unique national military education system for the country was set as an important issue. After the establishment of the Azerbaijani Armed Forces in 1991, a new model for the training of military personnel began to be implemented.

Keywords: *higher military education, military pedagogy, officer training, army development, strategic management*

Giriş

Hər bir dövlətin hərbi qüdrətinin əsasını onun hərbi təhsil sistemi təşkil edir. Güclü və peşəkar zabit kadrları olmadan ordu effektiv fəaliyyət göstərə bilməz. Azərbaycanda hərbi təhsilin inkişafı uzunmüddətli bir proses olub, tarixi və siyasi dəyişikliklər fonunda formalaşıb.

Azərbaycanın ali hərbi təhsil sistemi keçmişdən bu günə qədər müxtəlif inkişaf mərhələlərindən keçmiş, milli ordu quruculuğunun və müdafiə sektorunun ayrılmaz tərkib hissəsi olmuşdur. Qədim dövrdən bu yana hərbi təhsilin inkişafı müxtəlif siyasi və tarixi faktorların təsiri altında dəyişikliklərə məruz qalmış, xüsusilə Sovet İttifaqı dövründə ciddi transformasiyaya uğramışdır.

Müstəqillik əldə edildikdən sonra isə Azərbaycan Respublikası özünün müasir ali hərbi təhsil sistemini formalaşdırmaq üçün genişmiqyaslı islahatlar həyata keçirmişdir. Hazırda Azərbaycanın ali hərbi təhsil sistemi beynəlxalq standartlara uyğun qurulmuş, hərbi akademiyalar, təhsil müəssisələri və xarici dövlətlərdə keçirilən tədris proqramları vasitəsilə təkmilləşdirilmişdir.

Aydındır ki, təhsil hər bir cəmiyyətin və dövlətin ayrılmaz atributlarından biridir. Dövlət və cəmiyyət təhsilsiz yaşaya bilməz. Azərbaycanın təhsil sisteminin milli təhlükəsizliyə bilavasitə necə töhfə verdiyinə dair bəzi konkret nümunələri qeyd etmək vacibdir. Ölkədə təhlükəsizlik sektorunda karyera qurmaq və xüsusi xidmət keçmək üçün insan resursları hazırlayan bir sıra ixtisaslaşmış xüsusi təyinatlı ali təhsil müəssisələri (ATM) var. Məsələn, Dövlət Təhlükəsizliyi Xidmətinin Akademiyası, Müdafiə Nazirliyinin Milli Müdafiə Universiteti, Dövlət Sərhəd Xidmətinin Akademiyası və Daxili İşlər Nazirliyinin Polis Akademiyası və digər bir sıra təhlükəsizlik, hərbi və hüquq-mühafizə qurumlarının xüsusi təyinatlı tədris müəssisələrində peşəkar kadrlar hazırlanır. Azərbaycan hökuməti terrorizmlə mübarizə və kibertəhlükəsizlik də daxil olmaqla bir sıra mövzularda təhlükəsizlik işçiləri üçün təlimlərin keçirilməsi və peşəkar xüsusi xidmət orqanları üçün kadr hazırlığı məqsədilə NATO ölkələri, xüsusilə qardaş Türkiyə ilə sıx əməkdaşlıq edir (Əhmədov, 2024).

Tədqiqat

Azərbaycan ərazisi tarixin müxtəlif dövrlərində strateji mövqeyinə və geosiyasi əhəmiyyətinə görə müxtəlif dövlətlərin maraq dairəsində olmuş, bunun nəticəsində ölkədə hərbi biliklərin öyrənilməsi və tətbiqi daim aktual olmuşdur. Qədim və orta əsrlərdə hərbi təhsil əsasən dövlətin müdafiəsini təşkil etmək, hərbi elitanı formalaşdırmaq və döyüş taktika və strategiyalarını təkmilləşdirmək məqsədilə inkişaf etdirilmişdir. Bu dövrlərdə hərbi təhsil formal şəkildə təşkil edilməsə də, fərdi təlim, saray məktəbləri və döyüş meydanlarında qazanan təcrübələr vasitəsilə ötürülürdü.

Azərbaycan ərazisində hərbi təhsilin ilkin formaları qədim dövrlərə gedib çıxır. Erkən dövlət qurumlarının meydana gəlməsi ilə hərbi təlimlər sistemli şəkildə tətbiq olunmağa başlamışdır. Manna, Midiya və Atropatena kimi qədim dövlətlərdə döyüşçülərin hazırlanması xüsusi əhəmiyyət kəsb edirdi. Bu dövlətlərdə hərbi elitanın yetişdirilməsi əsasən aristokrat ailələrinin oğullarının döyüş sənətinə yiyələnməsi ilə həyata keçirilirdi. Döyüşçülər oxatma, qılıncoynatma, süvari döyüş taktikaları və qalaların müdafiəsi üzrə təlimlər alırdılar.

Ərəb xilafəti dövründə Azərbaycanda hərbi təhsil əsasən islam hərbi ənənələri əsasında formalaşdı. Bu dövrdə döyüşçülər Quran və fiqh bilikləri ilə yanaşı, hərbi taktika və strategiyalara dair biliklər əldə edirdilər. Ərəb qoşunlarında xidmət edən azərbaycanlılar yürüşlər zamanı hərbi biliklər qazanır, həmçinin müsəlman dünyasının müxtəlif bölgələrində hərbi bacarıqlarını təkmilləşdirirdilər.

Səlcuqların Azərbaycanda hökmranlığı dövründə hərbi təhsil yeni bir mərhələyə qədəm qoydu. Bu dövrdə nizami ordu strukturu formalaşdı və hərbi məktəblər fəaliyyət göstərməyə başladı. Səlcuq sultanlarının sarayında və müxtəlif hərbi düşərgələrdə döyüşçülər xüsusi təlim keçirdilər. Oxçular,

süvarilər və piyadalar fərqli metodlarla təlim alırdılar. Bundan əlavə, saray məktəblərində gələcək sərkərdələr və dövlət xadimləri hərbi strategiya və idarəetmə sahəsində təhsil alırdılar.

Atabəylər dövründə hərbi təhsilin daha sistemli şəkildə inkişaf etdiyi müşahidə olunur. Şəmsəddin Eldəniz və onun davamçıları hərbi təlimi dövlətin əsas siyasətinə çevirdilər. Bu dövrdə gənc sərkərdələr xüsusi məktəblərdə yetişdirilir, döyüş bacarıqları və taktiki biliklər öyrədilirdi. Atabəylər ordusunda xüsusi döyüş sənətləri və mühasirə taktikaları geniş tətbiq olunurdu.

Qızıl Orda və Teymurilər dövründə Azərbaycanın hərbi sistemi dövrün yeni çağırışlarına uyğunlaşdırıldı. Bu dövrdə hərbi təhsil yalnız döyüş bacarıqları ilə məhdudlaşmır, həm də dövlət idarəçiliyi və diplomatiya sahəsində bilikləri özündə birləşdirirdi. Hərbi liderlər həm döyüş taktikalarını, həm də siyasi intriqaları mənimsəyir, döyüş meydanında olduğu kimi, siyasi səhnədə də uğur qazanmağa çalışırdılar.

Səfəvilər dövrü Azərbaycanda hərbi təhsilin yeni inkişaf mərhələsi oldu. Səfəvilər dövründə nizami ordu formalaşdırıldı və "Qızılbaş" döyüşçüləri xüsusi təlimlər keçirdilər. Hərbi təlimlər süvari və piyada qoşunlarının döyüş bacarıqlarını təkmilləşdirmək məqsədi daşıyırdı. Bu dövrdə hərbi məktəblər formal şəkildə olmasa da, dövlət daxilində müəyyən hərbi biliklərin ötürülməsi prosesi daha sistemli hala gətirildi. Səfəvilər dövründə döyüşçülər Osmanlı və Avropa dövlətlərinin hərbi strategiyalarını öyrənir və onların müharibə texnikalarından istifadə edirdilər.

Qacarlar dövründə hərbi təhsilin yeni formaları meydana çıxdı. Bu dövrdə hərbi texnika və odlu silahların tətbiqi ilə əlaqədar olaraq döyüşçülərin hazırlanması müasir sistemə uyğunlaşdırıldı. Qacar sülaləsinin idarəçiliyi dövründə Avropa ölkələri ilə hərbi əlaqələr artdı və bir sıra Azərbaycanlı zabitlər xarici ölkələrdə təhsil almağa göndərildi (Cəfərov, 2010).

Nəticə etibarilə, qədim və orta əsrlərdə Azərbaycanda hərbi təhsil fərqli formalarda mövcud olmuş və dövrün tələblərinə uyğun şəkildə inkişaf etmişdir. Dövlətin hərbi qüdrətini qorumaq məqsədilə müxtəlif təlim metodları tətbiq olunmuş, gələcək sərkərdələr və döyüşçülər fərdi və kollektiv şəkildə hərbi biliklərə yiyələnmişlər. Bu dövrdə formal hərbi məktəblər olmasa da, saray təhsili, döyüş meydanında qazanan təcrübələr və xarici təsirlər hərbi təhsilin əsasını təşkil etmişdir. Azərbaycanda qədim və orta əsrlərdə hərbi təhsil gələcək əsrlərdə formalaşacaq nizami hərbi sistemlər üçün zəmin yaratmış və hərbi ənənələrin inkişafına mühüm təsir göstərmişdir.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dönəmində hərbi təhsil. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda milli hərbi təhsilin inkişafı mühüm tarixi proseslərin təsiri altında formalaşmışdır. 1918-ci ildə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin (AXC) elan edilməsi ilə müstəqil dövlətin hərbi potensialını yaratmaq və gücləndirmək əsas prioritetlərdən biri oldu. Dövlətin suverenliyinin qorunması üçün müstəqil ordu quruculuğuna xüsusi diqqət yetirildi və bu proses çərçivəsində milli zabit kadrlarının hazırlanması zərurətə çevrildi. AXC dövründə hərbi təhsil sisteminin təşkili və inkişaf etdirilməsi bu sahədə atılan ilk sistemli addımlardan biri idi.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti elan edildiyi zaman ölkənin nizami ordusu yox idi və hərbi sahədə peşəkar kadr çatışmazlığı mövcud idi. Bunun əsas səbəblərindən biri, çar Rusiyası dövründə azərbaycanlıların hərbi sahədə yüksək vəzifələrə irəli çəkilməsinə məhdudiyyətlərin qoyulması idi. Azərbaycanlı zabitlər əsasən Rusiya imperiyasının müxtəlif hərbi məktəblərində təhsil almış və imperiya ordusunda xidmət etmişdilər. Lakin AXC hökuməti müstəqil ordu yaratmaq üçün yerli hərbi kadrların hazırlanmasını vacib hesab edirdi. Bu məqsədlə 1918-ci ilin iyun ayında Azərbaycanın ilk hərbi qurumu - Müdafiə Nazirliyi təsis edildi. Nazirliyin əsas fəaliyyət istiqamətlərindən biri hərbi təhsilin təşkili və milli zabit korpusunun formalaşdırılması oldu (Azərbaycan Respublikası Müdafiə Nazirliyi, 2022).

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə hərbi təhsil sahəsində ilk mühüm addımlardan biri 1918-ci ilin noyabrında Gəncədə hərbi məktəbin yaradılması oldu. Bu məktəbin əsas məqsədi ordunun komanda heyətini milli kadrlarla təmin etmək idi. Hərbi məktəbin açılmasında və təşkilati məsələlərin həllində general-qubernator Səməd bəy Mehmandarov və general Əliağa Şıxlinski mühüm rol oynadılar. Bu məktəb qısa müddət ərzində fəaliyyət göstərsə də, AXC-nin süqutuna qədər zabit kadrlarının hazırlanmasında əhəmiyyətli rol oynadı.

Milli hərbi təhsil sisteminin gücləndirilməsi məqsədilə xarici ölkələrlə əməkdaşlıq qurulmağa başlanıldı. 1919-cu ildə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökuməti bir qrup azərbaycanlı gənci hərbi

təhsil almaq üçün Türkiyə və Avropa ölkələrinə göndərdi. Bu təşəbbüs, AXC hökumətinin gələcəkdə müstəqil hərbi elitanın formalaşdırılmasına dair uzaqgörən siyasətinin göstəricisi idi. Eyni zamanda, Osmanlı dövlətindən gələn hərbi mütəxəssislər Azərbaycan ordusunun qurulmasında və hərbi tədris prosesində mühüm rol oynadılar. Nuru Paşanın rəhbərliyi ilə Qafqaz İslam Ordusu Azərbaycanda milli ordunun təşkili üçün hərbi kadrların hazırlanmasına dəstək verdi.

AXC dövründə hərbi təhsilin inkişaf etdirilməsinə və ordunun gücləndirilməsinə baxmayaraq, mövcud çətinliklər və maddi-texniki çatışmazlıqlar bu prosesin tam reallaşmasına mane oldu. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti cəmi 23 ay mövcud olduğu üçün genişmiqyaslı hərbi təhsil proqramlarının həyata keçirilməsi mümkün olmadı. 1920-ci ilin aprel ayında bolşeviklərin Bakını işğal etməsi ilə AXC-nin ordu quruculuğu və hərbi təhsil siyasəti yarımçıq qaldı. Lakin bu dövrdə əsası qoyulan hərbi təhsil ənənələri sonrakı illərdə Azərbaycanın hərbi sisteminin inkişafına təsir göstərdi (Məmmədov, 2012).

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə hərbi təhsilin təşkili və milli zabit kadrlarının hazırlanması istiqamətində həyata keçirilən addımlar müstəqil dövlətin hərbi təhlükəsizliyinin təmin olunması yolunda mühüm mərhələ idi. Bu proses, qısa müddət ərzində həyata keçirilməsinə baxmayaraq, Azərbaycan tarixində ilk müstəqil hərbi təhsil sisteminin qurulmasına və gələcək nəsillər üçün milli zabit ənənələrinin formalaşmasına təkan verdi. AXC-nin süqutundan sonra bu istiqamətdə aparılan işlər dayandırılsa da, sovet dövründə və müstəqillikdən sonra Azərbaycanın hərbi təhsil sistemi bu təməllər üzərində inkişaf etdirildi.

Sovet dövründə Azərbaycanda hərbi təhsil. 1920-ci ilin aprel ayında Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutundan sonra bolşevik hakimiyyəti ölkədə sovet hərbi sistemini tətbiq etməyə başladı. Yeni qurulan Sovet Sosialist Respublikası daxilində Azərbaycanda hərbi təhsil sistemi SSRİ-nin ümumi hərbi siyasətinə uyğun şəkildə formalaşdırıldı. Sovet hökumətinin əsas məqsədi Qızıl Ordunun tərkibində xidmət edəcək yerli hərbi kadrların hazırlanması və Azərbaycanın müdafiə potensialının SSRİ-nin maraqlarına uyğun istiqamətləndirilməsi idi (Əliyev, 2001).

Azərbaycanın sovet hakimiyyətinə keçməsi ilə ölkədə hərbi təhsilin sovet modelinə uyğunlaşdırılması prosesi başladı. İlk illərdə hərbi təhsil sisteminin təşkilində əsas məqsəd Qızıl Ordu sıralarına yerli kadrların cəlb edilməsi və onların ideoloji baxımdan sovet təbliğatı ilə yetişdirilməsi oldu. 1921-ci ildə Bakıda hərbi məktəb yaradıldı və bu məktəb gələcəkdə milli kadrların formalaşmasında mühüm rol oynadı.

1920-1930-cu illər ərzində Azərbaycanda hərbi təhsil əsasən SSRİ-nin müxtəlif şəhərlərində yerləşən ali hərbi məktəblərə azərbaycanlı gənclərin göndərilməsi yolu ilə həyata keçirilirdi. Bakı, Leninqrad (indiki Sankt-Peterburq), Moskva və digər şəhərlərdə yerləşən hərbi akademiyalara göndərilən azərbaycanlı zabitlər burada sovet ordusunun taktika və strategiyalarını mənimsəyirdilər. Bu dövrdə Azərbaycan gəncləri əsasən komandanlıq, mühəndislik, artilleriya və aviasiya sahələrində təhsil alırdılar.

1939-1945-ci illərdə İkinci Dünya Müharibəsi zamanı Azərbaycanda hərbi təhsil sürətlə inkişaf etdi. Müharibənin başlanması ilə orduya daha çox peşəkar kadr hazırlamaq məqsədilə hərbi məktəblərin fəaliyyəti genişləndirildi. Azərbaycan gəncləri müxtəlif hərbi akademiyalarda təhsil alaraq cəbhəyə göndərildilər. Müharibə dövründə Bakıda və digər şəhərlərdə sürətləndirilmiş hərbi kurslar təşkil olundu, burada əsasən piyada qoşunları, tankçılar və topçular üçün hazırlıq kursları keçirilirdi.

Müharibədən sonra, 1945-ci ildən etibarən sovet hakimiyyəti hərbi təhsilin daha da sistemləşdirilməsinə diqqət yetirdi. Azərbaycanda hərbi təhsilin ən mühüm inkişaf mərhələsi 1971-ci ildə Bakı Ali Birləşmiş Komandirlər Məktəbinin (BABKM) yaradılması ilə başladı. BABKM-in əsas məqsədi sovet ordusu üçün peşəkar zabitlərin hazırlanması idi. Məktəb sovet hərbi təhsil sisteminə tam inteqrasiya olunmuşdu və burada tədris SSRİ-nin digər hərbi akademiyalarında olduğu kimi yüksək səviyyədə təşkil edilirdi.

BABKM-də təhsil alan azərbaycanlı zabitlər Sovet İttifaqının müxtəlif hərbi hissələrində xidmət edirdilər. Məktəbdə hərbi taktika, strateji idarəetmə, mühəndislik və rabitə kimi sahələr üzrə ixtisaslaşmış kurslar keçirilirdi. Burada təhsil alan tələbələr SSRİ Müdafiə Nazirliyinin tabeçiliyində fəaliyyət göstərən digər ali hərbi məktəblərlə sıx əlaqədə idilər.

1970-1980-ci illər ərzində Azərbaycanda hərbi təhsil SSRİ-nin hərbi-siyasi strategiyasına uyğun şəkildə inkişaf etdirildi. Sovet ordusunun tərkibində xidmət edən azərbaycanlı zabitlər SSRİ-nin müxtəlif bölgələrində hərbi əməliyyatlarda iştirak edirdilər. Onların bir qismi Əfqanıstan müharibəsinə (1979-1989) cəlb olundu və burada qazandıqları döyüş təcrübəsi sonradan Azərbaycanın müstəqillik dövründə ordu quruculuğu prosesinə təsir göstərdi.

Sovet dövründə Azərbaycanda hərbi təhsilin əsas xüsusiyyətlərindən biri onun ideoloji istiqamətləndirilməsi idi. Hərbi təhsil alan şəxslər sovet ideologiyasına uyğun yetişdirilir və onların siyasi baxışları sosialist rejimin tələblərinə uyğun formalaşdırılırdı. Hərbi akademiyalarda və məktəblərdə marksizm-leninizm tədris olunurdu və zabitlərin siyasi dünyagörüşü ciddi nəzarət altında saxlanılırdı (Əliyev, 2003).

SSRİ-nin son illərində, 1980-ci illərin ikinci yarısında, hərbi təhsil sistemində müəyyən dəyişikliklər baş verdi. Sovet İttifaqının daxili siyasi və iqtisadi problemləri hərbi təhsil sahəsinə də təsir etdi. 1991-ci ildə SSRİ-nin süqutu ilə Azərbaycanın hərbi təhsil sistemi də yeni bir mərhələyə qədəm qoydu. Sovet hərbi məktəblərində yetişən azərbaycanlı zabitlər müstəqil Azərbaycanın ordusunun qurulmasında mühüm rol oynadılar.

Sovet dövründə Azərbaycanda hərbi təhsil əsasən SSRİ-nin vahid hərbi strategiyasına uyğun təşkil edilmişdi. Azərbaycanlı zabitlər SSRİ ordusunun müxtəlif bölmələrində xidmət edərək mühüm təcrübə qazandılar. Bu dövrdə yaradılmış hərbi təhsil infrastrukturu və kadr potensialı sonradan müstəqil Azərbaycanın ordu quruculuğunda mühüm rol oynadı.

Müstəqillik dövründə hərbi təhsilin yenidən qurulması. 1991-ci ildə Azərbaycan müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra ölkənin təhlükəsizliyinin və suverenliyinin təmin edilməsi üçün milli ordunun yaradılması əsas prioritetlərdən birinə çevrildi. Sovet İttifaqının dağılması ilə Azərbaycanda mövcud olan hərbi təhsil sistemi köhnəlmiş və yeni qurulan ordu üçün müasir tələblərə cavab verən hərbi kadr hazırlığı zərurətə çevrilmişdi. Hərbi təhsilin yenidən qurulması və müasir standartlara uyğunlaşdırılması məqsədilə sistemli islahatlara başlanıldı.

Azərbaycanın müstəqilliyini əldə etməsi ilə ölkənin özünəməxsus milli hərbi təhsil sisteminin formalaşdırılması vacib məsələ kimi qarşıya qoyuldu. 1991-ci ildə Azərbaycan Silahlı Qüvvələri yaradıldıqdan sonra hərbi kadrların hazırlanması üçün yeni modelin tətbiqinə başlanıldı. Müstəqilliyin ilk illərində hərbi təhsil sahəsində əsas problemlərdən biri peşəkar hərbçi kadrlarının çatışmazlığı idi. SSRİ dövründə azərbaycanlı zabitlər əsasən sovet hərbi məktəblərində təhsil alırdılar və müstəqillikdən sonra onların böyük bir qismi ya Rusiyaya qayıtdı, ya da yeni milli orduya qoşulmadı.

Müstəqilliyin ilk illərində hərbi təhsilin təşkilində əsas problemlərdən biri maddi-texniki bazanın zəif olması və kadr çatışmazlığı idi. Bu problemləri həll etmək üçün 1992-ci ildə Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin ilk hərbi təhsil müəssisəsi olan Azərbaycan Ali Hərbi Məktəbi təsis edildi. Bu məktəbin əsas məqsədi müstəqil Azərbaycanın ordusu üçün milli zabit kadrları hazırlamaq idi. Heydər Əliyevin hakimiyyətə qayıdışından sonra 1993-cü ildən etibarən Azərbaycanda hərbi təhsil sistemində islahatlar daha geniş vüsət aldı. Onun rəhbərliyi ilə ölkənin hərbi doktrinası yenidən işlənildi və hərbi təhsilin modernləşdirilməsi istiqamətində konkret addımlar atıldı. 1997-ci ildə Azərbaycan Ali Hərbi Məktəbinin adı dəyişdirilərək Heydər Əliyev adına Azərbaycan Ali Hərbi Məktəbi adlandırıldı. Bu məktəb Azərbaycanın əsas hərbi təhsil müəssisəsinə çevrildi və burada quru qoşunları, hava qüvvələri və dəniz qüvvələri üçün peşəkar zabitlərin hazırlanmasına başlanıldı (Hacıyev, 2015).

Azərbaycanın hərbi təhsil sisteminin inkişafında xarici ölkələrlə əməkdaşlıq mühüm rol oynadı. 1990-cı illərdən etibarən Türkiyə, ABŞ və NATO çərçivəsində bir sıra Avropa ölkələri ilə hərbi təhsil sahəsində əməkdaşlıq əlaqələri quruldu. Xüsusilə, Türkiyə ilə hərbi təhsil sahəsində sıx əməkdaşlıq aparıldı və bir çox azərbaycanlı zabitlər Türkiyənin hərbi akademiyalarında təhsil almağa göndərildi. Bu əməkdaşlıq nəticəsində Azərbaycanın hərbi təhsil sistemi NATO standartlarına uyğunlaşdırıldı və ordunun peşəkarlıq səviyyəsi artırıldı (Quliyev, 2019).

2000-ci illərdə hərbi təhsilin təkmilləşdirilməsi istiqamətində yeni islahatlar həyata keçirildi. 2001-ci ildə Naxçıvan şəhərində Heydər Əliyev adına Hərbi Lisey təsis edildi. Bu lisey gənc kadrların hərbi sahəyə marağını artırmaq və onları peşəkar zabit kimi yetişdirmək məqsədi daşıyırdı. Bununla

yanaşı, Azərbaycan Milli Müdafiə Universitetinin yaradılması istiqamətində hazırlıqlar aparılmağa başlandı və bu sahədə genişmiqyaslı islahatlar davam etdirildi.

Azərbaycanın hərbi təhsil sistemində yenidənqurma işləri yalnız daxili islahatlarla məhdudlaşmadı, eyni zamanda beynəlxalq təcrübə və müasir texnologiyalar tətbiq edilməyə başlandı. Azərbaycan Silahlı Qüvvələri NATO proqramlarında iştirak edərək hərbi təhsil sahəsində yeni metodologiyaları mənimsədi. 2013-cü ildə Müdafiə Nazirliyinin nəzdində Silahlı Qüvvələrin Hərbi Akademiyası təsis edildi. Bu akademiya ali hərbi təhsil verən ən önəmli qurumlardan biri oldu və burada zabitlər üçün müasir hərbi strategiya və idarəetmə sahəsində tədris aparıldı (https://mod.gov.az/az/azerbaycan-ordusunun-herbi-elm-ve-tehsil-sistemi-326/).

Azərbaycanın 2020-ci ildə Vətən müharibəsində qazandığı qələbə hərbi təhsil sisteminin uğurlu yenidənqurma prosesindən keçdiyini sübut etdi. Müharibə zamanı Azərbaycan ordusunun tətbiq etdiyi müasir döyüş taktikaları və yüksək hazırlıqlı zabit korpusu hərbi təhsilin beynəlxalq standartlara uyğun qurulmasının vacibliyini bir daha göstərdi. Bu uğurun əldə olunmasında Türkiyə, Pakistan və NATO ilə həyata keçirilən birgə təlimlərin və xaricdə təhsil almış zabitlərin böyük rolu oldu.

Nəticə

Müstəqillik dövründə Azərbaycanda hərbi təhsilin yenidən qurulması ölkənin təhlükəsizliyinin və müdafiə qabiliyyətinin gücləndirilməsi baxımından mühüm rol oynamışdır. 1990-cı illərdən etibarən həyata keçirilən islahatlar nəticəsində müasir hərbi təhsil sistemi formalaşdırılmış və Azərbaycan ordusunun peşəkarlıq səviyyəsi artırılmışdır. Xarici ölkələrlə əməkdaşlıq, yeni hərbi təhsil müəssisələrinin yaradılması və müasir texnologiyaların tətbiqi nəticəsində Azərbaycanın hərbi təhsili yüksək standartlara uyğunlaşdırılmışdır. Bugünkü hərbi təhsil sistemi Azərbaycanın müdafiə strategiyasının ayrılmaz hissəsinə çevrilmiş və ölkənin hərbi gücünün əsas dayaqlarından biri olmuşdur.

Hazırda Azərbaycanda hərbi təhsil sistemi modernləşdirilməkdə davam edir. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2022-ci ildə imzaladığı sərəncamla Müdafiə Nazirliyinin nəzdində Milli Müdafiə Universiteti təsis edildi. Bu universitet Azərbaycanda hərbi təhsil sisteminin daha yüksək səviyyəyə qaldırılması və gələcəkdə peşəkar hərbi kadrların daha genişmiqyaslı hazırlanmasına xidmət edəcək.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikası Müdafiə Nazirliyi (2022). *Azərbaycan Ordusunun inkişaf konsepsiyası*. Müdafiə Nazirliyi
2. Cəfərov, Y. (2010). *Azərbaycan Silahlı Qüvvələri: Tarixi İnkişaf Yolu*. “Nurlan” nəşriyyatı.
3. Əhmədov, H. (2024). Azərbaycanın təhsil sistemi milli təhlükəsizlik kontekstində. https://525.az/news/259625-azerbaycanin-tehsil-sistemi-milli-tehlukesizlik-kontekstinde
4. Əliyev, H. (2001). *Azərbaycanın hərbi strategiyası*. Azərbaycan.
5. Əliyev, H. (2003). *Ordu və Dövlətçilik.* Şərq-Qərb.
6. Hacıyev, R. (2015). *Müasir hərbi təhsil və onun inkişaf perspektivləri*. Elm və Təhsil.
7. Quliyev, Ə. (2019). *Ali hərbi təhsildə innovasiyalar*. Təhsil.
8. Məmmədov, T. (2012). *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin hərbi siyasəti*. Şərq-Qərb.
9. https://mod.gov.az/az/azerbaycan-ordusunun-herbi-elm-ve-tehsil-sistemi-326/

Daxil oldu: 05.12.2024
Qəbul edildi: 16.03.2025

https://doi.org/10.36719/2789-6919/43/21-25

Xankişi Məmmədov
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
texnika üzrə fəlsəfə doktoru
https://orcid.org/0009-0006-6978-3084
kankishimamedov_53@mail.ru
Əsbət Teymurova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
https://orcid.org/0009-0002-4094-5108
esmet.abdullayeva@mail.ru

Mətbəxlə bağlı bəzi frazeoloji ifadələrin harmoniyası

Xülasə

Bu araşdırmada açarı dəqiq məlum olmayan bəzi frazeoloji ifadələrin doğru və yanlış, məlum və ya qeyri məlum variantları araşdırılır. Belə ifadələrdən biri "Əvvəl təam, sonra kəlam" məsəlidir. Yazıda bir çox anlayışların, o cümlədən "kəlam", "alim", "tərif", "nöqtə" və başqa anlayışların tərifi verilməklə, onların görünməyən üzlərindən də söhbət açılır. Araşdırılan ifadələrdən biri də "Ağın adı var, qaranın dadı" məsəlidir. Qeyd edilir ki, deyimdəki "ağ" leksemi rəngi yox, düyünü ifadə edir. Çünki, rəngi ağ olduğuna görə düyüyə bəzən "ağ" deyirlər. "Qara" isə ətdən, kişmişdən, şabalıddan, ərikdən və digər ərzaqlardan düşəldilən və plovun üstünə qoyulan yeməkdir. Düyü sözünün etimalogiyası ilə qeydlər də maraq kəsb edir. *Belə ki, "düyü"* sözünün "oruza" latın sözündən əmələ gəldiyi və bu sözün "oruza", "əruzza", "ərrüz" sözləri ilə qohum sözlər olduğu və düyünün çəki vahidinin "əruzza" olduğu qeyd edilir. Tədqiqatda həmçinin "Məsləhətli aş dadlı olar", "Aşbaz çox olanda xörək ya şit olar, ya şor", Xəmiraşı – bəylər aşı və bir çox atalar sözlərinin və el deyimlərinin asanca gözə görünməyən fəlsəfəsinə diqqət ayrılmış, milli-mənəvi köklərimizi, adət-ənənlərimizi, mədəniyyətimizi, milli psixologiyamızı və mentalitetimizi əks etdirən və işləkliyi kifayət qədər yüksək olan bir çox el deyimlərinin müasir düşüncə prizmasından nə qədər maraq kəsb etdiyi göstərilmişdir.

Açar sözlər: *frazeoloji ifadələr, mətbəx, tərif, təam, kəlam, ağ, qara*

Khankishi Mammadov
Azerbaijan State Pedagogical University
PhD in technology
https://orcid.org/0009-0006-6978-3084
kankishimamedov_53@mail.ru
Asbat Teymurova
Azerbaijan State Pedagogical University
https://orcid.org/0009-0002-4094-5108
esmet.abdullayeva@mail.ru

Harmony of Some Phraseological Expressions Related to Cuisine

Abstract

This study examines the correct and incorrect, known and unknown variants of some phraseological expressions, the tone of which is not exactly known. One such expression is the proverb "First food, then speech". The article defines many words, including the word "kalam", the science of "kalam", "scientist", "definition", "point" and other concepts, and examines their unseen sides. One of the studied expressions is the proverb "White has a name, black has a taste". It is noted that the lexeme "white" in the idiom denotes rice, not color. Because rice is sometimes called "white" because of its white color.

"Kara" is a dish made of meat, raisins, chestnuts, apricots and otheringredients and served over pilaf. Notes on the etymology of the word "rice" are also interesting. For example, it is noted that the word "rice" came from the Latin word "oruza" and that the word is related to the words "oruza", "eruzza" and "erruz" and that the unit of weight of rice is "eruzza". The study also focused on the philosophy of "Food with advice is delicious", "When cooks are many, food is either dry or salty", "Hamirashi - beylar ashi" and many other proverbs and folk sayings that are not easily seen with the naked eye and showed how interesting from the prism of modern thinking many folk sayings are, reflecting our national-spiritual roots, customs, culture, national psychology and mentality and having quite high functionality.

Keywords: *phraseological expressions, kitchen, definition, food, word, white, black*

Giriş

Yunan sözü olan harmoniya əksər mənbələrdə musiqi termini kimi qeyd edilsə də, məişətdə də mütləqdir. Amma məsələyə məntiqi cəhətcə yanşsaq, bu fikrin bir qədər yanlış olduğunu görə bilərik. Bunun üçün məişət məfhumunun ("məişət" də, "məfhum" da hər ikisi ərəb sözüdür) tərifinə diqqət etmək kifayət edər. Məişət – insanın və cəmiyyətin inkişafının müasir səviyyəsi, insanın yaratdığı və nəsildən-nəsilə ötürdüyü maddi və mənəvi dəyərlər, başqa sözlə, ümumi yaşayış tərzidir. Musiqi də maddi və mənəvi dəyərlər qrupuna aid olduğu üçün, onda belə nəticə çıxartmaq olar ki, "harmoniya" əslində məişət terminidir. Hər halda "məişət" sözünün fəlsəfəsi bu fikri söyləməyə və belə nəticə çıxartmağa imkan verir. Riyazi dildə bunu belə demək olar: Harmoniya məişətin alt çoxluğuna daxildir. Qeyd edək ki, incəsənətin gündəlik şəxsi və ictimai həyata həsr olunmuş "məişət" janrı da var. Ümumiyyətlə, dünyanın yaranışı harmoniyadan başladığı kimi, frazeoloji ifadələr də harmoniya üzərində yaranıb. Deməli frazeoloji ifadələr varsa, orada harmoniya var. Bu yazıda bir çox el məsəllərinin bir-biri ilə vəhdəti və bağlılığı, yəni harmoniyası tədqiqata cəlb edilmiş, mətbəxlə bağlı bir çox ifadələrin yanlış və doğru variantları araşdırılmışdır.

Tədqiqat

Qeyd edək ki, dünya dillərində frazeoloji vahidləri tədqiq edən müəlliflər müxtəlif cür düşünürlər və biz bunu təbii qəbul edirik. Məsələn, ingilis dili tədqiqatçısı N.Amosova atalar sözlərini "predikativ quruluşlu frazeoloji vahidlər", A.Kunin "predikativ frazeologizmlər" kimi adlandırırlar (Mustafayev, Məmmədov, 2008). V.Vinoqradov və onun ardıcılları atalar sözləri və məsəllərini frazeoloji birləşmələrlə birlikdə tədqiq etməyi lazım bilirlər. Azərbaycan dilində də bu sahədə müxtəlif cür yanaşmalar mövcuddur. Bütün deyilənlərdən belə nəticə hasil olur ki, "frazeologiya" anlayışı haqqında dəqiq fikir söyləmək çətin olsa da, bir şey dəqiqdir ki, "frazeologiya" deyəndə, buraya yalnız mənası komponentlərinin mənasından asılı olmayan parçalanmaz leksik birləşmələr deyil, digər sabit birləşmələr, məsələn, atalar sözləri, hətta aforizmlər də daxildir.

Əvvəlcə məişətdə tez-tez rast gəldiyimiz "Əvvəl təam, sonra kəlam" məsəlinə nəzər yetirək. Bu başdan qeyd edək ki, bütün atalar sözləri kitablarında və Oğuznamədə rast gəlinən bu deyim el məsəlinin doğru variantıdır, yəni orijinalıdır. Bu kəlamın "Əvvəl gödəniyyət, sonra mədəniyyət" variantı isə el arasında işlənən yanlış variantdır. Bu deyimi hamı bildiyindən və ümumiyyətlə, bizim xalqa yaraşmayan bir ifadə olduğuna görə, ona vaxt ayırmağa ehtiyac duymadıq. Qeyd edək ki, adı çəkilən atalar sözündəki "təam və ya taam" sözü ərəb sözü olub, mənası "xörək, yemək, bişmiş" deməkdir. Məsələn, deyirik ki, "gedək təam edək", yəni "gedək yemək yeyək". Deyimdəki "kəlam" sözü də ərəb sözüdür, mənası "söz", "kəlmə", "ifadə", "nitq", "danışıq" deməkdir. Kəlam haqqında atalar sözümüz də var: "Kamil insan kəlamından bəlli olar". "Kəlam" elminin olmağı da elmə məlumdur. Doğrudur, bəzən Kəlam elmini Fəlsəfə ilə qarışdıranlar da var. Amma bunlar müəyyən məqamlarda bir-birinə oxşasalar da, bir-birindən xeyli fərqlənirlər. Bu fərqi görənlərə isə alim deyilir. Deməli, iki tamamilə eyni və ya iki tamamilə oxşar şeylər arasında olan fərqi görən adamlara alim deyilir. Əslində bu tərifə X.Məmmədovun əlavə etdiyi digər fikirləri də nəzərə alsaq, alimin tərifini belə vermək olar: İki tamamilə eyni şey arasında olan fərqi və ya iki tamamilə müxtəlif şeylər arasında olan oxşarlığı görən adamlara alim deyilir (X.M.). Bu barədə X.Məmmədovun yaxın zamanlarda işıq üzü görəcək "Fəlsəfənin fəlsəfəsi" kitabında tanış olmaq olar. Bu yerdə istərdik ki, "tərif"in də tərifin deyək ki, bəlkə bilməyənlər üçün maraqlı olar. Axı hər şeyin tərifi var. Tərifin

tərifi: "Hər hansı bir adın və ya ifadənin mənasını izah edən təkliflərə tərif deyilir". Yəqin ki, riyaziyyat fənnindən gələcəkdə dərslik və ya dərs vəsaiti yazan müəlliflər bunu nəzərə alarlar. Mətləbdən uzaqlaşmamaq üçün fikirlərimizə balaca bir nöqtə qoyub, bilavasitə mövzu ilə söhbətimizə körpü (qədim zamanlarda körpü tikənlərə mühəndis deyirdilər. Mühəndis sözü ilk dəfə XVI əsrdə Hollandiyada meydana gəlib) salmaq istəyirik. Ona görə "balaca" ifadəsini işlədirik ki, nöqtənin də balacası və yekəsi olur. Amma çox adam bilmir ki, əslində "nöqtə" özü ölçü vahididir, özü də uzunluq ölçü vahidi. Yeri gəlmişkən, ölçü vahidləri ilə bağlı X.Məmmədov və S.Musayevanın məqalələrində də bu barədə maraqlı məqamlarla tanış olmaq olar (Məmmədov, Musayeva, 2024, s.26-29), (Məmmədov, Musayeva, 2024, s.23-27). Bəs bir "nöqtə" nəyə bərabərdir? Bu barədə növbəti yazılarımızda. Araşdırdığımız növbəti el deyiminə diqqət edək: "Ağın adı var, qaranın dadı". Onu da qeyd edək ki, "ana rəng" və ya "Tanrı rəngi" (ona görə belə adlanır ki, digər rənglərdən ağ rəng almaq mümkün olmadığı halda, ağ rəngdən istənilən rəngi almaq, yaratmaq mümkündür. Axı yaratmaq yalnız Allaha məxsusdur.) kimi tanıdığımız "ağ" rəngdən bəzilərinin, məsələn, pessimistlərin yəni pis düşünən adamların, başqa sözlə bədbin adamların və skeptiklərin, yəni *hər şeyə inamsız və ümidsiz yanaşan və* hər şeydən şübhələnən adamların xoşu gəlmir. "Ağ" sözünün bir mənası da "böyük" deməkdir. Ana kitabımız olan "Kitabi-Dədə Qorqud"da da "ağ" sözünə çox rast gəlinir. Məsələn, dastandakı "Ağ meydan" ifadəsi "böyük meydan" mənasında işlənir. Bununla belə, "ağ" rəngin mənfi çalarları da istisna deyil. Dilimizdə işləkliyi kifayət qədər yüksək olan "ağ yalan", "ağ böhtan", "ağ şər" ifadələrində "ağ" yalanın, böhtanın, şərin şişirtmə dərəcəsini göstərməklə mənfi əlamət bildirir. Qurani-Kərimin Hud surəsinin 6-cı ayəsində göstərilir ki, yalanı ancaq Allahın ayələrinə inanmayanlar uydururlar, onlar əsl yalançılardır. "Üzün ağ olsun, yaxşı üzümü ağ elədin" deyimindəki "ağ" da əslində mənfi anlamda işlənir (Məmmədov, 2022, s.252).

"Ağın adı var, qaranın dadı" deyimindən doğrudan da ilk halda belə anlaşılır ki, guya ağ rəngin elə adı var, qara rəng ağdan yaxşıdır. Amma məsələ bizim çoxlarımızın düşündüyü kimi deyil. Məsələ burasındadır ki, deyimdəki "ağ" leksemi rəngi yox, düyünü ifadə edir. Düyünün rəngi ağ olduğuna görə bəzən ona "ağ" deyirlər. Amma başqa rənglərdə də, məsələn, qırmızı, qara, qəhvəyi və başqa rəngdə də düyü növləri var ki, onlar ağ düyü ilə müqayisədə bütün yeməklərin hazırlanmasında istifadə olunmur. Bir faktı da qeyd edək ki, qardaş Türkiyədə "Ağın" adlı rayon da var. Qovrulmuş noxudları ilə məşhur olan Ağın Elazığ vilayətinin 11 rayonundan ən kiçiyi olmaqla vilayətin şimal-qərbində yerləşir və şəhər mərkəzindən 77 km məsafədədir. Beləliklə, aydın olur ki, "ağ" sözü bu deyimdə çoxumuzun düşündüyü kimi rəng mənasında yox, "düyü" mənasında işlənib. Bəs "qara" nədir? Elə çox adamı çaşdıran da "qara" sözüdür. Məsələ burasındadır ki, "qara" – ətdən, kişmişdən, şabalıddan, ərikdən və digər ərzaqlardan düzəldilən və plovun üstünə qoyulan yeməkdir. Yəni düyünü qarasız yesək, çox dadlı olmayacaq. Amma "qara" ilə yeyiləndə başqa aləm olur. "Qara" sanki üzüyün qaşına oxşayır. Ona görə deyirlər ki, "Ağın adı var, qaranın dadı", yəni düyüyə, daha doğrusu düyüdən hazırlanan plova dad verən onun üstündəki "qara"dır. Düyü sözünün yaranma etimalogiyası ilə bağlı fikirlərə gəldikdə isə birmənalı olaraq qeyd etmək olar ki, "düyü" *sözü "oruza"* latın sözündən əmələ gəlib. Düyüyə ərəblər də *"ərrüz"* deyiblər. Lakin əvvəllər düyünün adı "tuturqan" olub. Güman ki, bu da onunla bağlıdır ki, düyünü qaynadanda, bişirəndə bir birinə yapışır, sanki biri-birinin əlindən möhkəm tuturlar ki, ayrılmasınlar. Düyünün çəki vahidi qədim zamanlarda "əruzza" olub. Həqiqətən də "əruzza"nın "oruza" sözündən yarandığı göz qabağındadır. Yeri gəlmişkən, arruza – çəki vahidindən orta əsrlər dövrünün ən böyük müdrik təbiblərindən olan İbn Sina da dərman hazırlayan zaman iştifadə etmişdir. O, bir düyünün çəkisini 0,017 qram hesab etmişdir (Əmiraslanov, 2013, s.243). Diqqət etsək, "oruza", "əruzza", "ərrüz" sözlərinin bizim yaxşı bildiyimiz əruz vəzni ilə uyğunluğunu da görərik. Dilimizdə işlətdiyimiz "ruzi", yəni "bərəkət" sözü də çox güman ki, buradan qaynaqlanır. Fikrimizcə, bir çox Avropa və slavyan xalqlarının dillərində işlənən "ris", "rays", "riz" sözləri də elə "oruza", "əruzza", "ərrüz" sözlərindən götürülüb. Plovun bir çox türkcələrdəki formaları haqqında professor Mahirə Hüseynova yazır ki, "plov" sözü Türkiyə və özbək türkcəsində "pilav", başqırd türkcəsində "bilav", qazax türkcəsində "palav", qırğız türkcəsində "pilö", tatar türkcəsində "pilau", türkmən türkcəsində "piliv", uyğur türkcəsində "polo" şəklində olur (Hüseynova, 2018, s.136). Onu da qeyd edək ki, ölkəmizdə 200-dən çox plov növü var (təkcə Qarabağda plovun 130, Qubada isə 30-dan çox növü qeydə alınmışdır): şeştərəngi plov, şaşəndaz

plov, qır-qır plov, əriştə plov, nar plov, şirin plov, meyvə plov, fisincan plov, dolma plov, döşəmə plov, şah plov, mərci plov, lobya plov, paxla plov, zəfəran plov, axtaplov, gilənar plov və s. Əgər digər ölkələrin plov növlərini də bu siyahıya əlavə etsək, plovun sayını heç yüz aşbaz hesablaya bilməz. Amma düyüdən çoxsaylı və ən mükəmməl plovlar əlbəttə ki, Azərbaycandadır (Əmiraslanov, 2013, s.241). Plovun tərkibi ilə bağlı isə deyə bilərik ki, plov adətən 2 komponentdən ibarətdir: taxıl və ət. Taxıl deyəndə ən çox düyü nəzərdə tutulur, amma bulqur, noxud, qarğıdalıdan da plov bişirilir.

Tarixi çox-çox qədimlə səsləşən "aş" leksemi ilə bağlı bir el deyiminə diqqət edək: "Məsləhətli aş dadlı olar" (Atalar sözləri, 2013, s.135). Bəri başdan qeyd edək ki, sözü gedən deyimə zahirən oxşayan deyimlərimiz çoxdur. Məsələn, Məsləhətli don gen olar, Məsləhətlə atılan daş uzaq gedər, Məsləhət dananı qurda verər, Məsləhətə xəyanət olmaz və sair. Mətləbə keçməmişdən qabaq qeyd edək ki, "məsləhət" ərəb sözü olub, tərifi belədir: *B*ir işi necə görmək üçün verilən tövsiyələrə, göstərişlərə, başqa sözlə necə, nə cür hərəkət etməyin yollarını ehtiva edən təkliflərə "*məsləhət*" deyilir (X.M.). Bəs "Məsləhətli aş dadlı olar" nə deməkdir? Məsələ burasındadır ki, qədim zamanlarada "aş" deyəndə təkcə bu leksemin sinonimi olan plov deyil, qazan yeməklərinin bir çoxu, hətta duru xörəklər də nəzərdə tutulurdu. Məsələn, bozbaş, süddü aş, ayranaşı, xəmiraşı və s. Hətta böyük türk alimi Mahmud Kaşğarinin məşhur *"*Divanü Lüğat-it-Türk" kitabında da "aş" sözü təkcə aş kimi deyil, xörək kimi izah edilmişdir. Deməli, o zamanlar bəlkə də bütün qazan yeməklərinə "aş" deyirmişlər. Amma kababa heç zaman "aş" deyilməyib. Yeri gəlmişkən, Mahmud Kaşğarinin məşhur lüğətində qazan və ya tava "aşac" kimi qeyd edilmişdir ki, bu sözün də kökü göründüyü kimi "aş" sözündən götürülüb. Onu da qeyd edək ki, qədim zamanlarda binaları inşa etmək üçün indiki kimi lazımi riyazi hesabatların aparılması məlum olmadığı kimi, xörəkləri bişirmək üçün də vahid bir resept, yəni *bir xörəyi hazırlamağın üsulu, qaydası,* yolu olmamışdır. Odur ki, o zamanlar hər kəs xörəyi öz bildiyi və ağlına gəldiyi kimi bişirirmiş, nəticədə isə kiminsə xörəyi dadlı, kimininki duzlu, kimininki duzsuz, kimininki çiy, kimininki vaxtı ötmüş kimi alınmışdır. Vəziyyətdən çıxmaq üçün təcrübəsi az olanlar təcrübəli olanlardan lazımi məsləhətlər almış və nəticədə dadlı xörəklər bişirməyə müyəssər olmuşlar. Ona görə deyilib ki, məsləhətlə bişirilən təkcə aş deyil, bütün xörəklər dadlı olar. Ümumiyyətlə, aşla bağlı kifayət qədər atalar sözlərimiz və el deyimlərimiz var. Məsələn, Aşdır – bişər, işdir – düşər; Aşından yemədim, tüstüsündən kor oldum; Aşpazdan küsən evinə ac gedər; Aşpazxanada yeyir, dulusxanada hürür; Aşağı, aşağı, qatıqlı aşdan da aşağı? Aş bişirənə, iş bacarana; Aş daşanda çömçə baha olar; Aş yeyənin qaşığı belində olar, Südlü aş yaxşıdır, bir gün sizdə, bir gün bizdə; Aşbaz çox olanda xörək ya şit olar, ya şor və sair. Bu məsəllərdən biri haqqında da fikirlərimizi sizinlə bölüşmək istərdik. "Aşbaz çox olanda xörək ya şit olar, ya şor" deyimində, fikrimizcə, anlaşılmayan heç nə yoxdur. Mənası odur ki, bir xörəyi bir neçə aşbaz bişirəndə başları qarışır söhbətə, nəticədə çox şey nəzarətdən çıxır və bir-birindən xəbərləri olmur ki, xörəyə kim duz atıb, ya kim duz atmayıb. Bir birinə arxayın olaraq elə bilirlər ki, duzu o biri yoldaşı atıb, o birisi elə bilir ki, o birisi atmayıb özü duz atır, ya da əksinə. Beləliklə, xörək ya şit, yəni çox duzsuz, ya da duzlu, yəni şor olar. Ümumiyyətlə, hər hansı bir iş olur olsun, gərək arxayınçılığa yol verməyəsən, heç kimə ümid olmayasan. Bunun üçün həyatın yeganə qızıl qaydası var, gərək onu unutmayasan. Bu qızıl qayda belədir: Həyatda heç kimə ümid olmamaq! Əbəs yerə ulularımız deməyiblər ki, Danışıq dananı qurda verər, Qonşuya ümidli olan şamsız yatar və s. Yeri gəlmişkən, "şor" fars sözü olub, tərkibində çox duz olan şeylərə aid edilir. Məsələn, şor su (yəni duzlu su), şor pendir (yəni duzlu pendir) və s. Bir şeyi də qeyd edək ki, türk dillərinin Sibir türk dilləri qrupunun xakas yarımqrupuna aid olan "şor dili" və ya "şorca dili" də var. Üç dialektə malik olan şor dilində danışanlar əsasən Rusiyanın Altay və Kemerovo vilayətlərinin müəyyən hissələrində yaşayırlar. Tuva dilinə çox bənzəyən Şorca dili hazırda Rusiyada Kemerovo Universitetində tədris edilir. Bəlkə də bu dilin Qərbi Azərbaycanımızın Göyçə mahalının Çəmbərək rayonuna aid olan Şorca kəndi ilə əlaqəsi var. Nə bilmək olar? Hər halda araşdırmağa dəyər. Bizdən problemin anonsunu verməkdir.

Nəticə

Beləliklə, bu məqalədə mədəniyyətimizi, milli-mənəvi köklərimizi, adət-ənənələrimizi, milli psixologiyamızı, mentalitetimizi əks etdirən və işləkliyi kifayət qədər yüksək olan bir çox el deyimlərinin müasir düşüncə prizmasından maraq kəsb etdiyinin şahidi oluruq. Ümumiyyətlə, hər bir

deyimin folklordaki poetik-idraki məzmunu və onların gözə asanca görünməyən fəlsəfəsi haqqında araşdırma aparmaq, fikrimizcə, maraqlıdır. Çünki söz sözü çəkdikcə çox mətləblərə aydınlıq gətirildiyinin şahidi oluruq. Bir də ki, bu incəlikləri biz tədqiq etməsək, yazmasaq, kim yazacaq ki?

Ədəbiyyat

1. *Atalar sözləri*. (2013). Tərtib edəni və ön sözün müəllifi: Mətanət Yaqubqızı. "Nurlan".
2. Əmiraslanov, T. (2013). *Söz mətbəxi*. "Nurlar" Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi.
3. Hüseynova, M. (2018). *Azərbaycan dilinin yemək və içki adlarının tarixi-etimoloji lüğəti*. ADPU.
4. *Klassik Azərbaycan ədəbiyyatında işlənən ərəb və fars sözləri lüğəti*. (2005). İki cilddə, II cild. "Şərq-Qərb".
5. Məmmədov, X. (2022). "Ağ" və "qara" komponentləri ilə bağli paremioloji vahidlərin folklordaki poetik-idraki modelləri. *Filologiya məsələləri*, №3, s. 252-259.
6. Məmmədov, X., Musayeva, S. (2024). "Texnologiya müəllimliyi" hazirliğinda ölçü vahidlərindən istifadə səviyyəsi. *Elmi Tədqiqat. Beynəlxalq elmi jurnal*. Cild:4, Sayı:7, s.23-27.
7. Məmmədov, X., Musayeva, S. (2024). Kütlə ölçü vahidlərinin müqayisəli tədqiqi. *Elm və təhsilin əsasları. IX beynəlxalq elmi konfrans*. 09.08.2024, s. 26-29.
8. Mustafayev, Q., Məmmədov, A. (2008). *Atalar sözü - xalqın gözü*. "Təknur".

Daxil oldu: 14.12.2024
Qəbul edildi: 19.03.2025

https://doi.org/10.36719/2789-6919/43/26-31

Cavid Musayev
Bakı Dövlət Universiteti
doktorant
https://orcid.org/0009-0008-8407-1928
javidmusayev9@gmail.com

İnklüziv təhsildə tədris prosesinin əsasları

Xülasə

Əlilliyi olan şagirdlər ictimai mühitə faydası toxunan şəxslər kimi yetişməlidir və cəmiyyətin inkişafına töhfə verəcək ümumtəhsil hüququna malik olmalıdırlar. Bütün şagirdlər inklüziv təhsil şəraitində fərqliliyin mahiyyətini daha dərindən anlayırlar. Bu məqalədə inklüziv təhsildə tədrisin mexanizmi model olaraq təsvir edilmiş, əlilliyi olan şagirdlər üçün inklüziv təhsil mühitinin yaradılması və tədrisin təşkili prosesi istiqamətində istifadə olunan strategiya və planlar müzakirə edilmişdir. Əlilliyi olan şagirdlərin cəmiyyətin bir üzvünə çevrilməsi, onların ümumtəhsil kurrikulum sisteminə inteqrasiya edilməsi üçün sistemli şəkildə təşviqedici, çərçivə və dəstək xarakterli xüsusi məlumatlar verilmişdir. İnklüziv siniflərdə tədrisin həyata keçirilməsi zamanı istifadə edilən "Birgə Öyrənmə Təlimi" və "Universal Öyrənmə Dizaynı" (UÖD) kimi metod və yanaşmalar həmçinin onların tərkib hissəsi haqqında təsvirlər qeyd edilmişdir. Əlilliyi olan şagirdlərin prioritet ehtiyaclarının müəyyən edilməsi, onların ümumi siniflərə cəlb edilməsi və akademik biliklərə yiyələnməsi üçün dəstək xarakterli Fərdi Tədris Planın hazırlanması və planın tətbiqi prosesi mərhələli şəkildə pedaqoji struktur olaraq izah edilmişdir. Fərdi Tədris Planı nümunəsi və tədris mühitinin modifikasiya xüsusiyyəti göstərilmişdir.

***Açar sözlər**: inklüziv təhsil, əlilliyi olan uşaqlar, tədris prosesi, strategiyalar, fərdi tədris planı*

Javid Musayev
Baku State University
Phd student
https://orcid.org/0009-0008-8407-1928
javidmusayev9@gmail.com

Basics of the Teaching Process in Inclusive Education

Abstract

Students with disabilities should grow up as individuals who benefit the social environment and have the right to general education that will contribute to the development of society. All students understand the essence of diversity more deeply in inclusive education. This article describes the mechanism of teaching in inclusive education as a model, and discusses the strategies and plans used to create an inclusive educational environment for students with disabilities and the process of organizing teaching. Specific information has been provided that systematically encourages, frames and supports the integration of students with disabilities into the general education curriculum system and enables them to become members of society. Methods and approaches such as "Collaborative Learning" and "Universal Design for Learning" (UDL) used in inclusive classrooms, as well as their components are described. The process of preparing and implementing an Individualized Education Plan to support for identifying the priority needs of students with disabilities, involve them in mainstream classes and acquiring academic knowledge is explained in a step-by-step pedagogical structure. An example of an Individualized Education Plan and the modification of the learning environment are shown.

***Keywords**: inclusive education, students with disabilities, teaching process, strategies, individualized education program*

Giriş

İlkin olaraq ümumtəhsil müəssisələrində inklüziv təhsil mühitinin yaradılması üçün qanunauyğunluq olmalıdır, məktəb idarəetmə heyətinin inklüzivliyə yönəlik pozitiv reaksiyaları, sinifdə şagirdlərin bir-birinə qarşı humanist, qayğıkeş və anlayışlı davranış münasibətlərinin formalaşması ilə təhsildə liderlik və sosial məsuliyyət anlayışları qorunmalıdır. İnklüziv siniflərdə dərs vaxtının səmərəli xərclənməsi, şagirdlərə təhsilin əhəmiyyətinin aşılanması, həmyaşıdların bir-birinə uyğunlaşması, akademik biliklərin əldə edilməsi, dərslərin əyani izah olunması, şagirdlərdə diqqət dağınıqlığının aradan qaldırılması, mənfi davranışları görməzdən gələrək müsbət davranışların nümunə alınması, modern texnologiya vasitələrindən istifadə edilməsi, bədii - estetik məşğuliyyət, fərdi yaradıclıq qabiliyyətləri, gələcəyə böyük ümidlərin bəslənməsi və şagirdlərin şərhlərinin diqqətə alınması və başqa amillər inklüziv dərs münasibətinin zənginləşməsinə zəmin yaradır. İnklüziv təhsilin tədrisi insanlar arasında düşüncə tərzinə çevrilməli və tətbiqi istiqamətində mütəmadi dəstək göstərilməlidir (Nilholm, 2021, s. 365).

Çağdaş dünyamızda vətəndaş cəmiyyətinin inkişafı üçün güncəl bilik və bacarıqlara ehtiyac duyulur, bu səbəbdən cəmiyyətin hər bir üzvünün dövlət təhsil imkanlarından yararlanmaq haqqı və hüququ vardır, lakin tarixi dövrlərə nəzər saldıqda əlilliyi olan uşaqlar birmənalı qarşılanmayıb, ümumtəhsil ocaqlarından təcrid edildiyi zamanlar olmuşdur. Salamanka Bəyanatından (UNESCO, 1994) sonra dünyanın bir çox ölkələrində inklüziv təhsil mövzusu aktuallaşdı. Əlilliyi olan uşaqları "Problemli uşaq" adlandırıb təhsildən kənar saxlanılması inklüzivliyə zidd bir əlamətdir. İnklüzivlik ictimaiyyət içində sosial ədalət münasibətlərinin yaranma təzahürüdür, potensial və bacarıq baxımından inkişaf səviyyəsi aşağı olan insanların cəmiyyətə inteqrasiya edilməsidir.

2006-cı ildə BMT tərəfindən Əlilliyi olan Şəxslərin Hüquqları haqqında Konvensiya qəbul edilmişdir. 24-cü maddə əlilliyi olan şəxslərin təhsil hüququnu təsdiq edir və onlara yaşadıqları ərazilərdə digər şəxslər ilə bərabər əsaslarla inklüziv formada pulsuz ibtidai və orta təhsil əldə edə biləcəyini göstərir (BMT, 2006). 60 ölkə konvensiyanı imzalasa da, ümumdünya təhsil kurrikulum ölçüsündə inklüziv təhsilin inkişafı qənaətbəxş deyil. Öyrənmə çətinliyi olan şagirdlər akademik mövzularda həmyaşıdlarından nəzərə çarpacaq dərəcədə geri qalırlar. Təbii ki, sosial ünsiyyət baxımından onlar xüsusi təcrübə qazanırlar. Lakin onların koqnitiv bilik və bacarıqlarını maksimum səviyyədə yüksəltmək üçün inklüziv təhsil şəraitini və imkanlarını daha keyfiyyətli təşkil etmək lazımdır. Təhsil, cəmiyyətin hər bir üzvü üçün gələcək ixtisas və məşğuliyyət sahəsini seçməkdə və müsbət ictimai hadisələrin bir parçasına çevrilməsi üçün açılan bir qapıdır. Təəssüf ki, təhsildə yüksək nəticələr qazanmaq üçün hər bir fərdin bərabər imkanlara malik olmasını təmin etmək bütün dünyada problem olaraq mövcuddur. İnklüziv təhsil prosesinin əsas qayəsi şagirdlərin qabiliyyət, sosial-iqtisadi və mədəni münasibətlərinin fərqliliyi açısından birləşdirici funksiya olduğunu göstərməkdir. İnklüzivlik şagirdlər arasında təcrid olunma və ayrıseçkilik etmə prinsiplərini rədd edir (Bombardelli, 2020, s.38).

Tətqiqat

Koperativ Öyrənmə təlimi. İnklüziv tədris prosesində bir neçə mühüm yanaşma vardır, onlardan biri Koperativ Öyrənmədir. Fərqli tərəfləri olan şagirdləri bir çətir altında toplamaq və qarşıya qoyulmuş hədəflərə çatmaq üçün dərslərdə fəal iştirakçı modeli yaradan bir pedaqoji metoddur. Müsbət qarşılıqlı bağlılıq, təşviqedici münasibətlər, fərdi məsuliyyət, qrup halında çalışma, şəxslərarası bacarıqlar koperativ öyrənmənin əsas tərkib hissəsi hesab edilir. Koperativ Öyrənmə inklüziv yanaşmaların tətbiqi prosedurunu asanlaşdırır, çünki bu təlim strategiyası sinifdə hamı üçün maraq dairəsi yarada bilir. Şagirdlərin bir-birinə dəstək olması, onların arasında müsbət mənada qarşılıqlı asılılığın yaranması, verilən tapşırıqların icrası üçün öz məsuliyyətlərini dərk etmələri tədrisin məqsədyönlü inkişaf tərəfləridir. Koperativ öyrənmə uşaqlarda tənqidi düşüncə xüsusiyyətinin bütünləşməsinə və əlilliyi olan şagirdlərin ünsiyyət quraraq sosiallaşmasına daha çox təsir edir (Nzuza, Chitiyo, 2024, s. 2-4).

Koperativ öyrənmə fəal olan və olmayan iştirakçılar üçün kiçik qruplarla qarşılıqlı əlaqədə təşkil edilmiş bir təlim üsuludur. İntellekt və öyrənmə səviyyələri fərqli olan, 4 – 6 nəfərdən ibarət heterogen qruplar yaradılır. Məsələn; diqqət dağınıqlığı olan uşağı diqqətini tam cəmləyə bilən bir uşaqla eyni qrupa salaraq, qruplar tamamlanır, fəal şagirdlərdən biri tapşırığın məzmununu digərlərinə izah

edir, burada önəmli olan uşaq tapşırığın şərtini başa düşməlidir, müzakirə əsnasında qrup içində fərqli ideyalar səslənir, bu situasiyalar uşaqlarda təsəvvürün və hafizənin inkişafına müsbət təsir bağışlayır. Tapşırığın nəticəsi qrup üzvlərinin çalışmasından asılıdır, müəllimlər qrup fəaliyyətini yoxlayır, şagirdlərin düşüncəsini, rəyini dəyərləndirir və qiymətləndirmə prosesi aparır (Loremann, Deppeler, Harvey, 2005, s. 182).

Beynəlxalq səviyyədə tanınan inklüziv təlim proqramlarından biri də Universal Öyrənmə Dizaynı (UÖD) adlanır. Bu proqram öyrənmə rahatlığını maksimum, öyrənmə çətinliyini minumum səviyyəyə çatdırmaq niyyəti ilə tətbiq edilir. Proqramın əsas vəzifəsi dərsləri müxtəlif diqqət çəkici yollarla izah edir, şagirdlər arasında öyrənmə funksionallığını fəallaşdırır. UÖD təlim proqramının əsas prinsipləri aşağıda qeyd edilir.

- Öyrədiləcək dərsin ayrı-ayrı formada, səciyyəvi yollarla izah edilməsi
- Fəaliyyətin və özünü ifadə etmə bacarığının sadələşdirilməsi
- Qeyri - adi məşğuliyyət, maraq və motivasiyanın artırılması

Proqramın tətbiqi sayəsində öyrənmə çətinliyi olan şagirdlərdə məntiqi ardıcıllıq, obyektləri eyniləşdirmə və ya fərqləndirmə, oxuduğu yazıları başa düşmə və düzgün səs tələffüzü kimi bir sıra bacarıqlar inkişaf edir, çalışmalar kurrikulum dərs sisteminin tələblərinə və qaydalarına uyğun olaraq aparılır. UÖD proqramının verdiyi imkanlar ilə şagirdlər və müəllimlər arasında ortaq diqqətin artırılması və yeni model texnologiya cihazlarına əsaslanan dərs motivlərinin seçilməsi ilə təhsildə böyük müvəffəqiyyətlər qazanmış ola bilərlər. İnklüzivliyin uğurlu şəkildə tətbiq edilməsi üçün müəllimlərin pedaqoji hazırlığı, müsbət davranışları və əməkdaşlıq səriştələri əsas amillərdir. UÖD proqramı ilə bağlı aparılan elmi tətqiqatların nəticəsi olaraq sinif müəllimləri və xüsusi təhsil pedaqoqlarının bu sahədə peşəkarlaşması üçün çox unikal təcrübəyə ehtiyacları olduğu fikri ortaya çıxmışdır (Dalton, Mckenzie, 2020, s. 4).

Fərdi Tədris Planının hazırlanması və tətbiqi prosesi. Hər bir çətinliyə rəğmən fərq qoymadan əlilliyi olan və olmayan uşaqlara dərs demək müəllimlərin mənəvi borcudur. Bu eyni zamanda qanuni bir tələbdir, əlilliyi olan şagirdlərin ümumi təhsil sisteminə salınması onların bacarıq imkanlarını dəyərləndirməklə və üstün tərəflərinə əsaslanan bir yazılı sənədin hazırlanması ilə başlayır. FTP-nın tərtib edilməsinin inklüziv təhsil sisteminin inkişafı açısından çox böyük əhəmiyyəti vardır. Əlilliyi olan uşaqların inkişaf mexanizmini nə qədər dərindən anlasaq, tədris planının vacibliyini də bir o qədər yaxşı anlaya bilərik. Planın ümumi strukturu bütün təhsil komandasına addım-addım necə çalışmalı olduğunu izah etməlidir. Fərdi Tədris planının yazılması məktəb inzibatçıları və müəllimlərin birlikdə görməli olduğu işdir, məktəbdə öyrədiləcək proqramın hamısının fərdi tədris planına yerləşdirilməsi şərt deyil. Əsas məsələ prioritet olan nüanslara diqqət etməkdir. Əlilliyi olan uşaqların adi siniflərə yerləşdirilməsinin ən gözəl yolu FTP-nın inamlı və mərhələli şəkildə təşkil edilməsidir. Şagirdlərin akademik, sosial və ictimai uğur qazanmasında sinif müəllimi ilə birlikdə eyni zamanda xüsusi təhsil pedaqoqu da məsuliyyət daşıyır (Garret, 2017, s. 81).

FTP-nın yazılması üçün tələbə haqqında dərin məlumatların əldə edilməsi gərəkdir. Valideynlərlə aparılacaq müsahibələr və şagirdə tətbiq ediləcək psixoloji inkişaf testləri ilə tələbənin akademik, sosial, emosional və özünü idarəetmə bacarıqları haqqında mövcüd səviyyə məlumatları toplanır. Tələbənin bilik – bacarıqları, inkişaf özəllikləri və qabiliyyət performansı təsvir edilir. Sənəd üzərində uşağın mövcud inkişaf qiymətləndirmə tarixi yazılmalıdır. Planın tərtib edilmə sorğusu məktəb direktoruna göndərilir, sonra müvafiq dövlət təhsil qurumları hesabat aparır. Bir sözlə, FTP əlilliyi olan tələbə haqqında rəsmi bir pedaqoji sənəddir. Tədrisin ilinin başlanğıc ərəfəsində əlilliyi olan tələbələrin valideynlərinə uşaqların yaşına uyğun sinifə yerləşdirilməsi, dərs fəaliyyət planı və gələcəkdəki iclaslar ilə bağlı məlumatlar çatdırılır (Elder etc, 2018, s. 127-138). Tədris planının hazırlanmasında uşağın müxtəlif inkişaf sahələrinin prioritet ehtiyacları müəyyən edilir. Məsələn; dil və ünsiyyət sahəsinin inkişafı üçün (danışığın başa düşülməsi, lüğət ehtiyatı, səs tələffüzü, söhbət bacarığı), fiziki motor sahəsinin inkişafı üçün (vücud fərqindəliyi, hərəki bacarıqlar, müvazinət, əl-göz koordinasiyası), sosial - emosional sahəsinin inkişafı üçün (sosial iş birliyi, duyğuların başa düşülməsi və kontrolu, ətraf mühiti və hadisələri dərk etmə), gündəlik həyat bacarıqları sahəsinin inkişafı üçün (özünü müstəqil idarəetmə, qidalanmaq, paltar geyinmə, şəxsi gigiyena) kimi xüsusiy-

yətlər formalaşmalıdır (Behluli, Krasniqi, 2017, s. 18). Məhz uşağın şəxsi öyrənmə ehtiyaclarını, onun spesifik xüsusiyyətlərini incələmək üçün komissiya qiymətləndirmə prosesinə qədər valideynlər birmənalı olaraq bütün hissələrdə iştrak etməlidir. Müəllimlər və valideynlər arasında möhkəm tərəfdaşlıq əlaqələri qurulmalıdır, bu münasibətlər inklüziv təhsilin təşkili keyfiyyətini yüksəldəcək və tərəflər arasında müsbət əhval ruhiyyə yaradacaq (Jachova, Kovacevic, 2018, s. 90). Digər bir tərəfdən əlilliyi olan şagirdin müstəqil bir şəxs kimi yetişməsi üçün akademik biliklərə yiyələnməsi tədrisdə əsas məsələ hesab edilir. Oxuma, yazma bacarıqları və riyaziyyat fənni tədris planının mərkəzində dayanır, çünki digər fənlərin öyrənilməsində giriş rolu oynayır. Sözün sonundakı şəkilçiləri və uzun sözləri düzgün tələffüz etməsi, hekayə və real mətnləri danışa bilməsi onların akademik inkişafına dəstək olacaqdır (Andreasson and Carlsson, 2013, s. 61).

Fərdi Tədris Proqramının tətbiqi prosesi mərhələli şəkildə aşağıda göstərilmişdir.

- Gələcək yaşam planlarının müəyyən edilməsi
- Kompleks test qiymətləndirmə nəticəsi
- Uzun müddətli hədəflərin ortaya qoyulması
- Davranış problemlərinə aid çalışmalar
- İnklüziv strategiyalar və yanaşmalar
- Proqramın monitorinq yoxlanması

Təbii ki, əlilliyi olan şagirdin ailə üzvləri uşağın gələcəkdəki yaşamını düşünür, müstəqil şəkildə özünü idarə edə bilməsi üçün müəyyən peşə qabiliyyətinə yiyələnməsini arzu edir. Təhsil komandası valideynin gözləntilərini və uşağın mövcud test nəticələrini nəzərə alır, daha sonra uzunmüddətli və qısamüddətli hədəfləri müəyyən edərək kurrikulum təhsilini dəstəkləyir. FTP-ın tətbiqində pedaqoji hissə çox vacibdir. Müşahidələrə əsasən əlilliyi olan şagirdlərin sinifdə göstərdiyi davranış problemləri inklüziv təhsil mühitində şagirdlərin dərs öyrənmə prosesinə maneələr yarada bilir. Arzuolunmaz davranışların aradan qaldırılması üçün "pozitiv davranış müdaxilələri", "davranış xatırlamaları" və başqa strategiyalar həyata keçirilir. Xoşagəlməz davranışlar baş verdiyi vaxtda müəllimlər şagirdlərə onların davranışlarını necə idarə edəcəklərini xatırladır. Bununla yanaşı, əlilliyi olan şagirdin maksimum səviyyədə nailiyyət qazanmasında sosial-emosional paylaşım, həmyaşıdların ruhlandırıcı təsiri, özünü tənzimləmə, hərtərəfli oxu proqramları, fonematik qavrama səriştələri, prioritet bacarıqların önə çıxarılması, tematik dərs planları tədrisin açar strategiyaları sayılır. Hər tədris rübünün sonunda FTP-nın yenilənmiş tətbiqi kurrikulum proqramına əlavə dəstək yaradır. Sinif qaydalarına uyğun şəkildə davranış sərgiləmək, yazma və oxuma bacarıqlarını inkişaf etdirmək inklüziv təhsil prosesinin əlamətdar prinsipləridir. Bu səbəbdən şagirdlərin təhsil kurrikulumuna uyğunlaşması üçün şifahi danışıq dilinin sadə olması lazımdır. Tədris zamanı xüsusi təhsil pedaqoqu dərs materialının başa düşülməsi üçün əyani vəsaitlərdən istifadə edir. Tapşırığı, testləri və başqa çalışmaları bitirmək üçün ehtiyac olarsa, uşaqlara əlavə vaxt verir (Mitchell, Sutherland, 2020, s. 88).

Fərdi Tədris Planı nümunəsi

<table>
<tr><td>Şagird haqqında məlumatlar:</td><td>Şagirdin adı, soyadı:</td><td>Tədris ili:</td></tr>
<tr><td>Şagirdin doğum tarixi:
Məktəb:
Sinif:
Ünvan və Əlaqə telefonu:</td><td colspan="2">Planın hazırlanma tarixi:</td></tr>
<tr><td>Şagirdin gələcək yaşam gözləntiləri</td><td colspan="2">Cəmiyyət içində özünü sərbəst, müstəqil idarə edə bilməsi, iş qabiliyyətinə yiyələnə bilməsi, ətraf insanlarla sosial-emosional münasibət qura bilməsi;</td></tr>
<tr><td>İlkin test qiymətləndirmə nəticələri
Veksler testinin tətbiqi</td><td colspan="2">Sadə məntiqi təfəkkür var, hadisələr arasında tam əlaqə qura bilmir;
Söz və cümlələr istifadə edir, söhbət bacarığı zəifdir;</td></tr>
</table>

İntellekt, ünsiyyət, sosial-emosional, davranış, motor və akademik inkişaf sahələri üzrə test edilir.	Qarşılıqlı sosial əlaqələr qurulmasında çətinlik çəkir; Yazı zamanı və müəyyən idman hərəkətlərində kiçik və böyük motor problemi vardır; Oxuma, yazma və hesab çətinlikləri var;
Hədəflər (uzun müddətli və qısa müddətli hədəflər)	Ümumi inkişaf sahələri üzrə prioritet olan səriştələrin inkişafını təmin etmək; Fənn biliklərinin (ana dili, riyaziyyat, həyat bilgisi, rəsm) öyrənilməsi;
Təhsil proqramı üzrə monitorinq aparılması	Şagirdin nailiyyətləri yoxlanılır, qiymətləndirmə nəticəsindən asılı olaraq əlavələr və ya dəyişikliklər edilməsi.
Fərdi tədris proqramını icra edən məsul şəxslər	Məktəb direktoru Sinif müəllimi Xüsusi təhsil pedaqoqu Məktəb psixoloqu, loqoped Valideynlər

Qeyd: Fərdi Tədris Planının bir nüsxəsi valideynə verilməlidir.

Kurrikulum proqramları fərdi və universal ola bilir. Universal kurrikulum sinifdə olan bütün şagirdlərə aid edilir. Fənnlər üzrə dərs materialı kurrikulum dəstəyi ilə şagirdlərdə akademik komponentləri və sosial təcrübənin inkişafını artırır. Bəzi hallarda fənn dərslərinin mövzuları əlilliyi olan şagirdlərdə öyrənmə çətinliyi yaradır. Bu halda şagirdin əsas fənlərə qarşı (məsələn, təbiətşünaslıq) öyrənmə perspektivliyinin azaldığı müşahidə edilirsə və ya dərslərindən geri qaldığı görülərsə, fərdi dərs planına mövzü dəyişikliyi edilir, mövzu dəyişikliyi üçün şagirdin ailəsi və sinif müəllimləri birlikdə çalışır (Kurth etc, 2020, s. 143).

Eyni zamanda, əgər inklüziv tədris mühitində zəruri olarsa, qaydalar çərçivəsində müəyyən dəyişikliklər (tədris mühitinin modifikasiyası) edilə bilər. Bəs tədris mühitin modifikasiyası nədir? Sinfin fiziki mühitinin, tədris vəsaitlərinin və strategiyalarının dəyişikliyi deməkdir. Bu düzəliş və dəyişiklik dövlət təhsil standartlarına uyğunlaşmalıdır. Yeni təhsil planları tərtib edildikdə mütləqdir uşağın spesifik məlumatları bir daha nəzərdən keçirilsin. Tədris planlarında dəyişiklik olsa da, müəllimlər çalışmalıdır ki, əlilliyi olan şagirdin aldığı tədrisin ümumi məzmunu sinifdə keçirilənlər ilə uyğun olsun (Garret, 2017, s. 82).

Nəticə

Fərdi Təhsil Planı-nın (FTP) kontekstinin aydın başa düşülməsi, dərslərin qanunauyğun formada tərtib edilməsi, qrup təlimatları, valideynlər və müəllimlər arasında işbirliyi, müxtəlif öyrənmə versiyaları, həmyaşıdların sinifdə mehriban münasibətləri və başqa amillər öz çərçivəsində olduğu halda, əlilliyi olan şagirdlərin akademik və sosial nailiyyətlər qazanacaqları gözlənilir. İnklüziv təhsilin təşkili zamanı müəllimlər fərqliliyi olan şagirdlərə fərqli dərs strategiyaları seçməklə onların inkişafına xidmət göstərir. FTP - nın tətbiqinin əsas funksiyası əlilliyi olan şagirdlərə real həyat bacarıqlarını qazandırmaq və yüksək təhsil standartlarını təmin etməkdir. Şagirdlərin üstün tərəflərinə əsaslanan yanaşmalardan istifadə edərək sosial ədalət formulu yaratmaq və təhsilin uğurlu təcrübəsini ortaya çıxarmaqdır. Bu prosesdə müəllimlər uşağın yazılmış tədris planına uyğun şəkildə inkişaf edib-etmədiyini izləməlidir və uğurlu olduğu halda bu gedişi ümumi məktəb miqyasında stabil hala gətirməyə çalışmalıdırlar. Digər bir tərəfdən (UNESCO, 2009) sinif müəllimləri, xüsusi təhsil pedaqoqları, yeni fəaliyyətə başlamış köməkçi müəllimlər əlilliyi olan şagirdlərə və yeniyetmələrə gündəlik fəaliyyət və təhsil prosesində yardımçı olmaq məqsədiylə daha çox təcrübə qazanmaq üçün əlavə praktik təlimlər almalıdırlar.

Ədəbiyyat

1. Andreasson, I. Carlsson, M,A. (2013). Individual educational plans in Swedish schools-forming identity and govering functions in pupils documentation. *International Journal of Special Educational*, Vol 28, No 3.
2. Behluli, L., Krasniqi, R. (2017). *İndividual educational plan (IEP) and guidelines for drafting an individual educational plan for children with special educational needs*.
3. Bombardelli, O. (2020). Inclusive education and its implementation: international practices. *Education & Self Development* 15 (3) 37-46 DOI: 10.26907/esd15.3.03.
4. Dalton, E., Mckenzie, J. (2020). Universal design for learning in inclusive education policy in South Africa. *African Journal of Disability* 9(3) DOI:10.4102/ajod.v9i0.776.
5. Elder, B., Rood, C., Damiani, M. (2018). Writing strength – based IEP for students with disabilities in inclusive education. *International Journal of Whole Schooling*, Vol. 14, № 1.
6. Garret, F.R. (2017). *Teachers perseption of professional development benefits for teaching in inclusive classrooms*. Walden University Scholar works.
7. Jachova, Z., Kovacevic, J. (2018). Individual educational plan foundation of a quality inclusive education. *Journal Human Research in Rehabilitation September* 2018, DOI: 10.21554/hrr.091811.
8. Kurth, J., Miller, A,L., Toews, S. (2020). Preparing for and Implementing effective inclusive education with participation plans. *Teaching Exceptional Children*, Vol. 53, No 2.
9. Loremann, T., Deppeler, J., Marvey, D. (2005). *Inclusive education: A practical guide to supporting diversity in the classroom*.
10. Mitchell, D., Sutherland, D. (2020). *What really works in special and inclusive education*.
11. Nilholm, C. (2021). Research about inlusive education in 2020 – How can we improve our theories in order to change practice? *European Journal of Special Needs Education*, Vol. 36, No. 3, 358–370.
12. Nzuzo, Z. Chitiyo, M. (2024). Coorperative learning as an approach to enhange the implementation of inclusive education. *International Journal of Whole Schooling*, Vol. 20, No 2.
13. *The Salamanca Statement and Framework for Action on special needs education*. (1994).
14. UNESCO. (2009). Policy guideline on inclusion in educationə *Publication ED* – 2009/WS/31.
15. United Nations. (2006). The UN Convention on the rights of persons with disabilities. social.desa.un.org/issues/disability/crpd/article-24-education.

Daxil oldu: 16.12.2024
Qəbul edildi: 19.03.2025

https://doi.org/10.36719/2789-6919/43/32-35

Gulnara Nasibova
Ganja State University
PhD student
https://orcid.org/0000-0001-8255-2260
gulnarnsibova6@gmail.com
Urgiyya Hajiyeva
Ganja State University
https://orcid.org/0009-0009-1012-6671
mujgan.rustemova@gmail.com
Aytan Rahimli
Ganja State University
https://orcid.org/0009-0008-4603-2645
1111aytanrahimli@gmail.com

Holistic Analysis of a Literary Work

Abstract

One of the most pressing central problems of theory today is the systematic development of the theory of literature of a work of art.

The brilliant idea of distinguishing between the content and formal aspects of a work of art has determined the main trend in the study of the problems of a work for centuries. Content traditionally includes all aspects related to the semantic aspect of creativity (understanding and evaluation of reality). The plane of expression, the phenomenological level, is related to the area of form (Ubaidova, Ergasheva, 2021).

At the same time, this same fundamental idea provoked a simplified approach to the analysis of works. On the one hand, scientific analysis of content is often replaced by so-called interpretation, i.e. arbitrary recording of subjective aesthetic impressions, when what is valued is not objective knowledge of the patterns of formation and functioning of a work of art, but an originally expressed personal attitude towards it.

Keywords: *literary work, humanitarian disciplines, philosophical problems, aesthetic problems, strictly speaking*

Gülnarə Nəsibova
Gəncə Dövlət Universiteti
doktorant
https://orcid.org/0000-0001-8255-2260
gulnarnsibova6@gmail.com
Urqiyyə Hacıyeva
Gəncə Dövlət Universiteti
https://orcid.org/0009-0009-1012-6671
mujgan.rustemova@gmail.com
Aytən Rəhimli
Gəncə Dövlət Universiteti
https://orcid.org/0009-0008-4603-2645
1111aytanrahimli@gmail.com

Ədəbi əsərin vahid təhlili

Xülasə

Bu gün ən aktual olan nəzəriyyənin mərkəzi problemlərindən biri bədii əsərin ədəbiyyat nəzəriyyəsinin sistemli inkişafıdır. Əsrlər boyu bədii əsərin məzmunu ilə formal cəhətlərinin fərqləndiril

məsinin parlaq ideyası əsərin problemlərinin öyrənilməsində əsas tendensiyanı müəyyən etmişdir. Məzmun ənənəvi olaraq yaradıcılığın semantik tərəfi ilə bağlı bütün aspektləri (reallığın dərk edilməsi və qiymətləndirilməsi) ehtiva edir. İfadə müstəvisi, fenomenoloji səviyyə forma sahəsinə aiddir (Ubaidova, Ergasheva, 2021). Eyni zamanda, bu eyni fundamental fikir əsərlərin təhlilinə sadələşdirilmiş yanaşmaya səbəb oldu. Bir tərəfdən, məzmunun elmi təhlili tez-tez sözdə şərh ilə əvəz olunur, yəni, subyektiv estetik təəssüratların ixtiyari qeydə alınması, o zaman ki, dəyərli olan sənət əsərinin formalaşması və fəaliyyət qanunları haqqında obyektiv bilik deyil, ona ilkin ifadə edilmiş şəxsi münasibətdir.

Açar sözlər: *ədəbi yaradıcılıq, humanitar fənlər, fəlsəfi problemlər, estetik problemlər, sözlə desək*

Introduction

The work serves as a starting point for the interpreter, who rethinks the work in the context relevant to him. On the other hand, the necessity and possibility of knowing the work from the side of its content is generally denied. The work is interpreted as some purely aesthetic phenomenon, allegedly having no content, as a pure phenomenon of style.

To a large extent this is because, having outlined the substantive and formal poles (the poetic "world of ideas", spiritual content and the means of its expression), science has not yet been able to overcome, "remove" these contradictions, "coexist" with them. In the course of literary thought, either hermeneutically oriented concepts (that is, the work was interpreted in a certain socio-cultural key; hidden meaning was sought in it, the identification of which required an appropriate decoding methodology) or aesthetic, formalistic schools and theories studying poetics (that is, not the meaning of the works themselves, but the means of conveying it) were inevitably actualized in the inevitably convincing version of the entire history. For some, the work was, in one way or another, a "phenomenon of ideas", for others - a "phenomenon of language" (accordingly, the work was considered mainly from the standpoint of either the sociology of literature or historical poetics).

Research

The first group includes the “real criticism” of the Russian democratic revolutionaries of the 19th century, the cultural-historical, spiritual-historical, psychoanalytic, ritual-mythological schools, Marxist (pan-sociological) literary criticism, and post-structuralism. The second group includes the aesthetic theories of “art for art’s sake,” “pure art,” the Russian “formal school,” structuralism, and aesthetic concepts “serving” modernism and post-modernism. The cardinal question of the entire theory of literature – the question of the mutual representation of content in form and vice versa – was not only not resolved, but most often was not even posed. Without rejecting the fundamental approach to the study of a work of art as an ideological formation by its nature, having a specific plan of content and a plan of expression, aestheticians and literary scholars increasingly cultivate the idea of the multi-level nature of the aesthetic object (Aaker, Schmitt, 2001).

At the same time, the idea of the nature of the integrity of the work itself changes. Achievements in the field of general scientific methodology - in particular, the development of such concepts as structure, system, integrity - force humanists to also move from the macro- to the micro level, without forgetting about their integration. The development of dialectical thinking is becoming extremely relevant for all humanitarian disciplines. Obviously, only in this way can one achieve deep knowledge about the object of study, adequately reflect its properties.

Main part. The nature of the formulation and methods of solving all problems of literary theory depend on the starting point – on the solution to the question of the necessity and regularity of the existence of art (and fiction as its type).

If literature exists, does it mean that someone needs it?

Such a paraphrase of the poet is a profoundly materialistic formulation of the question. Scientifically, this same question can be formulated as follows: why does human spirituality manifest itself (and therefore cannot but manifest itself) in an artistic form, the opposite of scientific? After all, the spiritual content of a person can become the subject of scientific research. However, this was not enough for a person who took art as his “eternal companion” (Allen, Brophy, 2001).

Without touching on all the depths of the philosophical and aesthetic problems of verbal and artistic creativity, it is necessary to note some decisive circumstances. First of all, art, unlike science, uses a completely special method of reproduction and, in a certain sense, knowledge of reality - an image, that is, a concrete, sensually perceived carrier of information about certain objects or phenomena. The image is singular, moreover - unique, and due to its concreteness is addressed to the senses (Henkin, 2005; Herman, Vervaeck, 2001).

But this is only half of what should be said about the nature of the image. The second half will contradict what has just been said. Behind the unique in the image shines the general, the universal as a characteristic of these phenomena - a characteristic that is fundamentally not reducible to sensory-perceived information. In the image (here it is, the source of artistry!) there is not only a sensory-perceived principle, but also a supersensory principle - information addressed not exclusively to the senses (psyche), but also to abstract-logical thinking (consciousness).

What should we call this “something” that is the opposite of an image in its informational nature?

A supersensible principle, perceived by consciousness but not by the senses, is called a concept. An image in this capacity (image + concept) acts as a special language of culture, the specialization of which is synthetic information that is ambivalent in relation to the “soul” (psyche) and “mind” (consciousness). Science, including literary criticism, does not use images, but concepts, the function of which is to designate an essence that is extremely abstracted from individual features (Aaker, Schmitt, 2001). An essence as such cannot be perceived by the senses at all, because it is perceived by abstract-logical thinking.

Concepts also act as a special language of culture, the specialization of which is to operate with a strictly defined volume of meanings, to describe processes and relationships perceived from the side of their essence. There can be no talk of any informational ambivalence in relation to concepts; they are “soulless” (super-sensory), and therefore addressed to the “cold mind” (consciousness). Therefore, scientific works are almost devoid of emotions, which only “obscure” the essence. From concepts, one can build a chain of conclusions, hypotheses, theories, but it is impossible to create an image, something artistic. In the same way, it is impossible to present a scientific theory with the help of an image (Gafarova, Bozorova, Jumayeva, Idiyeva, Radjabova, 2020). The principle of artistic typification in art is based on the property of reality to "respond" to an image, on its ability to be reflected adequately not only by means of concepts but also by means of images. The more individual and unique an artistic image is, the more it is able to convey the general and universal (Corbin, Strauss, 2008). What has been said about the image is still more or less a common place in the theory of art.

Much less frequently, researchers ask other equally important questions: why is “figurative thinking” possible at all, which underlies artistic creativity, and, further, the corresponding perception of creativity – the reader’s “co-creative empathy”?

Why is an image, unlike a concept, always “more than an image” (image + concept)? (Mustafoyeva, 2018).

In what cases does the need for figurative thinking arise? What is the epistemological potential of such thinking? Why can’t we do without it?

This kind of "figurative" (artistic) activity must be somehow explained from the point of view of the functioning of consciousness, which, on behalf of culture, "legitimately" represents human needs.

It has long been noted that the worldview of the individual, that is, what is of decisive importance for literature, is formed in the field of tension arising between two poles: "worldview" and "theoretical activity of consciousness" (Abbott, 2008). If we translate the terminology into the language of philosophy, we are talking about the distinction between the psyche and consciousness. How are these categories related, how do they interact?

Only by answering these fundamental non-literary questions can we understand the nature of imagery and integrity and explain the laws of their origin and functioning (Rayhonoy, Murodov, 2020). Let us keep in mind that the question with which literary theory begins has an epistemological – not strictly literary or artistic! – nature.

Strictly speaking, it is not a matter of images and concepts as such; it is a matter of the psyche and consciousness, which master the world differently and therefore speak different languages. In order to understand and adequately perceive the figurative language of literature, it is necessary to have an idea of what possibilities literature has in comprehending the world, what is the epistemological potential of literature (Salikhova, 2022).

Conclusion

To substantiate this thesis, some new concept is needed that explains how personality problems are connected with text problems. Such a concept exists, and it can be conventionally designated as a holistic approach to artistic phenomena (works of art, thinking, creativity). For brevity – a holistic analysis. In essence, before our eyes, perhaps the most original and promising literary theory of today is being formed and established.

References

1. Aaker, L.A., & Schmitt, B. (2001). Cultural dependent assimilation and differentiation of the self: Preferences for consumption symbols in the United States and China. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 32(5), 1-30.
2. Abbott, P.H. (2008). *The Cambridge introduction to narrative*. Cambridge University Press.
3. Allen, J., & Brophy, J. (2001). *Social studies excursions, K-3. Book one: Powerful unit of food, clothing, and shelter*. Westport, CT: Heinemann.
4. Corbin, J., and Strauss, A. (2008). *Basics of Qulitative Research. (3rd ed.).* CA: Sage.
5. Gafarova, Z.Z., Bozorova, M.A., Jumayeva, S.Sh.; Idiyeva, L.I.; Radjabova, L.U. (2020). *International Journal of Psychosocial Rehabilitation*. T. 24. №. 1, p.403-407.
6. Henkin, R. (2005). *Confronting bullying: Literacy as a tool for character education*. Portsmouth, NH: Heinemann.
7. Herman, L., & Vervaeck, B. (2001). *Handbook of narrative analysis*. University of Nebraska Press.
8. Mustafoyeva, L.M. (2018). Study of the features of V.Vysotsky's poetry in modern philology. *Problems of pedagogy*. No. 2 (34). p. 29-31.
9. Rayhonoy, S., Murodov, G. (2020). Structural semiotic analysis of a literary text. *International Journal of Scientific and Technology Research*. T. 9, № 2, p.3319-3323.
10. Salikhova, Z.A. (2022). Improvement of Reading Competence in Future Teachers. *European Journal of Research Development and Sustainability*. t. 3, № 1, c. 92-94.
11. Usmanovna, R.L. (2021). Status And Trends Of Internet Use In The Education System Of Uzbekistan. *Academicia Globe: Inderscience Research*, 2 (6), 102-105.
12. Ubaidova, D.A., Ergasheva, D.K. (2021). *The History Of The Creation Of Lexicographic Dictionaries*. Theoretical And Practical Ways Of Development.

Received: 01.12.2024
Accepted: 15.03.2025

https://doi.org/10.36719/2789-6919/43/36-44

Tural Kişizadə
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
doktorant
https://orcid.org/0009-0009-8340-840X
turalkishizada@gmail.com

Kiçik və Orta biznes sahibkarlığın dövlət tənzimləməsində inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsindən istifadə

Xülasə

Kiçik və orta biznes (KOB) iqtisadiyyatın dayanıqlı inkişafında mühüm rol oynayır. Müasir dünyada inkişaf etmiş ölkələr KOB-ların dövlət tənzimlənməsi və inkişafı üçün müxtəlif uğurlu strategiyalar həyata keçirmişlər. Bu məqalə, Azərbaycanın və qonşu ölkələrin – Türkiyə, Gürcüstan, Rusiya və İranın – KOB-ların dövlət tərəfindən tənzimlənməsi sahəsində tətbiq etdiyi siyasətləri və inkişaf etmiş ölkələrin bu sahədəki təcrübələrindən necə yararlana biləcəyini araşdırır.

İnkişaf etmiş ölkələrdə KOB-ların dəstəklənməsi üçün vergi güzəştləri, dövlət subsidiyaları, innovasiya və startaplara yönəlik dəstək proqramları, rəqəmsallaşma təşəbbüsləri və kredit imkanlarının genişləndirilməsi kimi tədbirlər həyata keçirilir. Məsələn, Avropa İttifaqında "Horizon 2020" kimi proqramlar innovativ bizneslərin inkişafını dəstəkləyir, ABŞ-da Kiçik Biznes Administrasiyası (SBA) vasitəsilə sahibkarlara maliyyə yardımları göstərilir, Yaponiyada isə texnologiyaya əsaslanan KOB-ların gücləndirilməsi prioritet istiqamətlərdən biridir.

Açar sözlər: *yerli, biznes, sahibkarlıq, subsidiya, istehsal*

Tural Kishizadeh
UNEC
PhD student
https://orcid.org/0009-0009-8340-840X
turalkishizada@gmail.com

Using the Experience of Developed Countries in State Regulation of Small and Medium Businesses

Abstract

Small and medium-sized businesses (SMEs) play an important role in the sustainable development of the economy. In the modern world, developed countries have implemented various successful strategies for the state regulation and development of SMEs. This article examines the policies implemented by Azerbaijan and neighboring countries - Turkey, Georgia, Russia and Iran - in the field of state regulation of SMEs and how they can benefit from the experience of developed countries in this area.

In developed countries, measures such as tax breaks, state subsidies, support programs for innovation and startups, digitalization initiatives and expansion of credit opportunities are implemented to support SMEs. For example, in the European Union, programs such as Horizon 2020 support the development of innovative businesses, in the United States, financial assistance is provided to entrepreneurs through the Small Business Administration (SBA), and in Japan, strengthening technology-based SMEs is one of the priorities.

Various steps are also being taken in Azerbaijan and neighboring countries for the development of SMEs. In Azerbaijan, the Small and Medium Enterprises Development Agency (SMEDA) supports entrepreneurs, organizes subsidies and training. In Turkey, KOSGEB has created wide opportunities for SMEs.

In Georgia, easy business registration and simplifications in tax policy stimulate entrepreneurship. In Russia, special economic zones and subsidies are applied for SMEs, and in Iran, various state support programs exist to promote domestic production and exports.
Keywords: *local, business, entrepreneurship, subsidy, production*

Giriş

Kiçik və orta biznes (KOB) müasir iqtisadiyyatın əsas dayaq sütunlarından biri hesab olunur. KOB-lar təkcə iqtisadiyyatın dinamikliyini təmin etmir, həm də məşğulluğun artırılmasına, innovasiyaların tətbiqinə və bazar rəqabətinin gücləndirilməsinə töhfə verir. İnkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, dövlət tərəfindən düzgün tənzimləmə siyasəti və məqsədyönlü dəstək mexanizmləri KOB-ların sürətli inkişafına şərait yaradır. Bununla yanaşı, vergi güzəştləri, kredit resurslarına çıxışın asanlaşdırılması, innovativ bizneslərin stimullaşdırılması və qanunvericilik bazasının optimallaşdırılması kimi tədbirlər bu sahənin inkişafında mühüm rol oynayır.

Azərbaycan və qonşu ölkələr olan Türkiyə, Gürcüstan, Rusiya və İran KOB-ların inkişafına yönəlik fərqli tənzimləmə modelləri tətbiq edirlər. Azərbaycanda Kiçik və Orta Biznesin İnkişafı Agentliyi (KOBİA) vasitəsilə sahibkarlara geniş dəstək tədbirləri həyata keçirilir. Lakin biznes mühitinin daha da liberallaşdırılması, vergi və inzibati yükün azaldılması kimi məsələlər hələ də aktuallığını qoruyur. Türkiyə KOSGEB (Kiçik və Orta Müəssisələrin İnkişafı Təşkilatı) vasitəsilə KOB-lara subsidiya və kredit imkanları təqdim edərək sektorun inkişafını stimullaşdırır. Gürcüstan isə biznes qeydiyyatının sadələşdirilməsi və xarici investisiyaların cəlb olunmasına yönəlmiş islahatları ilə diqqət çəkir. Rusiyada KOB-lar üçün xüsusi iqtisadi zonalar və vergi güzəştləri tətbiq olunur, İranda isə daxili istehsalın və ixracın stimullaşdırılması dövlət siyasətinin əsas istiqamətlərindən biridir (Kərimli, 2020).

Bu məqalə inkişaf etmiş ölkələrin uğurlu tənzimləmə mexanizmlərinin Azərbaycan və qonşu ölkələr üçün nə dərəcədə uyğun olduğunu araşdırmağı hədəfləyir. Region ölkələrinin təcrübəsi müqayisəli şəkildə təhlil ediləcək və inkişaf etmiş ölkələrin tətbiq etdiyi effektiv modellərin lokal şəraitə uyğunlaşdırılmasının mümkünlükləri müzakirə ediləcək. Məqalə, həmçinin, KOB-ların dövlət tərəfindən tənzimlənməsi və dəstəklənməsi sahəsində mövcud problemləri və onların həlli yollarını ortaya qoyaraq, region ölkələri üçün faydalı tövsiyələr təqdim edəcək (Kiçik və Orta Biznesin İnkişafı Mərkəzi, 2025).

Tədqiqat

Azərbaycan və qonşu ölkələr də KOB-ların inkişafını prioritet məsələlərdən biri kimi qəbul edərək müxtəlif dəstək mexanizmləri tətbiq edir. Azərbaycanda bu sahədə əsas dövlət qurumu olan Kiçik və Orta Biznesin İnkişafı Agentliyi (KOBİA) sahibkarlara müxtəlif dəstək mexanizmləri təqdim edir. Buraya biznesin inkişafı üçün məsləhət xidmətləri, maliyyə dəstəyi, təlim proqramları və investisiya təşviqləri daxildir. Lakin ölkədə KOB-ların inkişafına mane olan bir sıra problemlər mövcuddur. Bunlardan biri bank kreditlərinə çıxışın çətin olmasıdır. Banklar yüksək faiz dərəcələri və təminat tələbləri ilə KOB-ların maliyyələşməsinə mane olur. Bundan əlavə, vergi və gömrük siyasətinin müəyyən sahələrdə sahibkarlar üçün hələ də yük yaratması, icazə və lisenziyalaşdırma proseslərinin bəzən uzun çəkməsi problemlər arasında yer alır (Kiçik və Orta Biznesin İnkişafı Agentliyi, 2025).

Kiçik və orta biznes (KOB) sektoru hər bir ölkənin iqtisadi inkişafında mühüm rol oynayır. Bu sektor məşğulluğun artırılması, innovasiya fəaliyyətinin dəstəklənməsi və iqtisadi şaxələndirmə baxımından əhəmiyyətlidir. Azərbaycan və qonşu ölkələr olan Türkiyə, Gürcüstan, Rusiya və İranda KOB-ların inkişafı müxtəlif səviyyələrdə olsa da, hər bir ölkə öz spesifik iqtisadi və hüquqi mühitinə uyğun siyasətlər həyata keçirir (Əhmədova, 2020). Aşağıdakı cədvəldə bu ölkələrdə KOB-ların əsas göstəriciləri müqayisə olunmuşdur:

Cədvəl 1: Azərbaycan və qonşu ölkələrdə kiçik və orta biznesin əsas göstəriciləri.

Ölkə		**KOB-ların sayı**	**KOB-larda çalışanların sayı**	**KOB-ların ÜDM-də payı**	**Nümunəvi KOB-lar**
Azərbaycan		250,000+	700,000+	20-25%	"Azercell" (telekommunikasiya), "Embawood" (mebel istehsalı)
Türkiyə		3,500,000+	10,000,000+	55-60%	"Beko" (məişət texnikası), "Vestel" (elektronika)
Gürcüstan		100,000+	300,000+	20-25%	"TBC Bank" (bankçılıq), "Wissol" (enerji)
Rusiya		6,000,000+	15,000,000+	20-25%	"Yandex" (texnologiya), "Ozon" (e-ticarət)
İran		3,000,000+	7,000,000+	40-45%	"Digikala" (e-ticarət), "Snapp" (nəqliyyat xidməti)

Mənbə: Bu məlumatlar müxtəlif açıq mənbələrdən toplanmışdır.

Bu cədvəldə Azərbaycan və qonşu ölkələrdə KOB-ların ümumi sayı, bu sektorda çalışan insanların miqdarı, KOB-ların ümumi daxili məhsulda (ÜDM) oynadığı rol və nümunəvi şirkətlər göstərilmişdir. Azərbaycan KOB-ların inkişafı üçün müxtəlif təşviq mexanizmləri tətbiq etsə də, bu sahədə müəyyən çətinliklər hələ də mövcuddur. Xüsusilə, maliyyələşmə problemləri, bazara çıxış imkanlarının məhdudluğu və yüksək faizli kreditlər bu sektorun inkişaf tempini ləngidən amillərdir. Türkiyədə isə KOB-lar ümumi iqtisadiyyatın əsas dayaqlarından biridir və ÜDM-də onların payı 55-60% təşkil edir. Bu, Türkiyənin KOB-lara yönəlmiş dövlət dəstəyi proqramlarının uğurlu nəticəsidir.

Gürcüstanda KOB-ların sayı nisbətən az olsa da, ölkədə sahibkarlıq fəaliyyətinin sadələşdirilməsi və biznes mühitinin liberallaşdırılması nəticəsində kiçik müəssisələrin inkişafı üçün əlverişli şərait yaradılmışdır. Rusiya isə KOB-ların sayına görə regionda lider olsa da, bu sektorun ÜDM-də payı 20-25% səviyyəsindədir. Bunun səbəbi iri dövlət şirkətlərinin iqtisadiyyatda üstünlük təşkil etməsidir. İranın KOB-ları əsasən daxili istehsal və ixrac üzərində qurulmuşdur. Qeyri-neft sektorunun inkişafı üçün KOB-ların dəstəklənməsi prioritet istiqamətlərdən biridir.

Bu müqayisədən göründüyü kimi, KOB-ların iqtisadiyyatda rolu ölkədən ölkəyə fərqlənir. Azərbaycan üçün əsas çağırışlardan biri KOB-ların ÜDM-də payının artırılması və bu sahədə innovativ bizneslərin inkişafının stimullaşdırılmasıdır. Türkiyə və Gürcüstanın uğurlu təcrübələri göstərir ki, dövlətin çevik siyasəti və sahibkarlara verilən dəstək KOB-ların ümumi iqtisadi sistemdə daha aktiv iştirakına imkan yaradır. Rusiya və İran təcrübələri isə göstərir ki, iqtisadiyyatın diversifikasiyası və kiçik müəssisələrə dövlət sifarişlərinin artırılması bu sektoru gücləndirmək üçün mühüm addımlardandır (Kiçik və Orta Biznesin İnkişafı Agentliyi, 2017).

Gələcək perspektivdə Azərbaycan və qonşu ölkələr KOB-ların inkişafı üçün daha çevik tənzimləmə mexanizmləri tətbiq etməklə bu sektorun genişlənməsinə və sahibkarların bazara çıxış imkanlarının artırılmasına nail ola bilərlər. Xüsusilə, maliyyə resurslarına çıxışın asanlaşdırılması, biznes qeydiyyatı prosedurlarının daha da sadələşdirilməsi və rəqəmsallaşma təşəbbüslərinin gücləndirilməsi KOB-ların inkişafına müsbət təsir göstərə bilər (Azərbaycan Respublikasının Kiçik və Orta Biznesin İnkişafı Agentliyi, 2025).

Kiçik və orta biznesin dövlət tənzimlənməsi və inkişaf perspektivləri. Kiçik və orta biznesin (KOB) inkişafı iqtisadiyyatın dayanıqlılığını təmin edən əsas amillərdən biridir. KOB-lar yeni iş

yerlərinin yaradılması, innovasiyaların tətbiqi və rəqabət mühitinin formalaşdırılmasında mühüm rol oynayır. İnkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, bu sektorun uğurlu inkişafı üçün dövlət tərəfindən düzgün tənzimləmə mexanizmləri, maliyyə dəstəyi və hüquqi bazanın gücləndirilməsi vacibdir (Mühasibat uçotu informasiya sistemlərinin Azərbaycanda tətbiqi, 2022).

Azərbaycan və qonşu ölkələr – Türkiyə, Gürcüstan, Rusiya və İran – KOB-ların inkişafına yönəlik fərqli siyasətlər həyata keçirirlər. Azərbaycanın qeyri-neft sektorunun inkişafına verdiyi önəm çərçivəsində KOB-ların dəstəklənməsi xüsusi prioritet təşkil edir. Bu məqsədlə yaradılan Kiçik və Orta Biznesin İnkişafı Agentliyi (KOBİA) sahibkarlara geniş dəstək tədbirləri təqdim edir. Türkiyədə KOB-ların dövlət tərəfindən stimullaşdırılması əsasən vergi güzəştləri, kredit proqramları və ixracın təşviqi ilə həyata keçirilir. Gürcüstanda sahibkarlığın inkişafı üçün liberallaşdırılmış qanunvericilik və asanlaşdırılmış qeydiyyat prosedurları tətbiq edilir. Rusiya və İranda isə KOB-ların əsas inkişaf istiqamətləri dövlət sifarişlərinin artırılması, daxili istehsalın gücləndirilməsi və iqtisadi diversifikasiyaya əsaslanır (Azərbaycan Respublikasının Auditorlar Palatası, 2019).

Bu mövzu çərçivəsində əsas məqsəd, KOB-ların dövlət tənzimlənməsində inkişaf etmiş ölkələrin uğurlu təcrübələrindən istifadə edərək Azərbaycan və qonşu ölkələr üçün effektiv siyasət təkliflərini araşdırmaqdır. Mövcud problemlərin və həll yollarının təhlili əsasında KOB-ların davamlı inkişafına töhfə verəcək strategiyalar irəli sürüləcək.

Cədvəl 2: Azərbaycan və qonşu ölkələrdə KOB-ların iqtisadiyyatda rolu (2023)

Ölkə	ÜDM (Milyard $)	KOB-ların ÜDM-də payı	KOB-ların ÜDM-də töhfəsi (Milyard $)
Azərbaycan	80	25%	20
Türkiyə	900	60%	540
Gürcüstan	25	25%	6.25
Rusiya	1,700	25%	425
İran	500	45%	225

Mənbə: Bu məlumatlar müxtəlif açıq mənbələrdən toplanmışdır.

Cədvəl 2'dən göründüyü kimi, Türkiyədə KOB-lar ümumi daxili məhsula (ÜDM) ən çox töhfə verən sektor olaraq çıxış edir. 900 milyard dollarlıq ÜDM-in 540 milyard dolları KOB-ların payına düşür ki, bu da 60%-lik göstərici deməkdir. Bu nəticə Türkiyənin kiçik və orta bizneslərə yönəlmiş dövlət dəstəyi, maliyyə yardımları və ixrac stimullaşdırıcı proqramları ilə izah oluna bilər.

Digər tərəfdən, Rusiya və İran iqtisadiyyatı daha böyük olmasına baxmayaraq, KOB-ların ÜDM-dəki payı nisbətən aşağıdır. Rusiya kimi nəhəng bir iqtisadiyyatda KOB-ların ÜDM-yə təsiri cəmi 25% təşkil edir. Bunun səbəbi ölkədə iri dövlət şirkətlərinin iqtisadiyyatda dominant olması və KOB-ların hələ tam rəqabət qabiliyyətli mövqeyə sahib olmamasıdır.

Azərbaycan və Gürcüstan isə daha kiçik iqtisadiyyatlara sahib olduqları üçün KOB-ların ÜDM-yə təsiri məhduddur. Azərbaycanda ÜDM-in 25%-i KOB-lardan gəlir ki, bu da regionun digər ölkələri ilə müqayisədə daha aşağı göstəricidir. Bunun əsas səbəbi, hələ də bu sektorda bank kreditlərinə və investisiya mənbələrinə çıxışın məhdud olmasıdır (Kərimov, Osmanov, 2020).

Cədvəl 3: Azərbaycan və qonşu ölkələrdə KOB-lara verilən güzəştli kreditlərin miqdarı (2023, Milyon $)

Ölkə	KOB-lara verilən kreditlər (Milyon $)	KOB-ların maliyyələşmədə payı
Azərbaycan	1,200	30%
Türkiyə	25,000	55%
Gürcüstan	800	35%
Rusiya	50,000	40%
İran	15,000	50%

Mənbə: Bu məlumatlar müxtəlif açıq mənbələrdən toplanmışdır.

Maliyyələşmə KOB-ların inkişafında əsas amillərdən biridir. Cədvəldən göründüyü kimi, Türkiyə və Rusiya KOB-lara ən çox kredit ayıran ölkələrdir. Türkiyədə 25 milyard dollar, Rusiyada isə 50 milyard dollar həcmində güzəştli kreditlər verilir. Bu ölkələrdə kiçik və orta bizneslərə dövlət bankları və xüsusi fondlar vasitəsilə dəstək göstərilir. Azərbaycan və Gürcüstanda bu rəqəmlər daha aşağıdır. Azərbaycanda cəmi 1,2 milyard dollar KOB-lara kredit kimi ayrılır ki, bu da sahibkarlar üçün kifayət qədər məhdud maliyyə imkanları yaradır. Gürcüstanda isə bu göstərici 800 milyon dollardır. Bu ölkələrdə KOB-ların inkişafı üçün kredit faizlərinin azaldılması və maliyyə institutlarının sahibkarlara daha çevik şərtlərlə kredit təqdim etməsi vacibdir. İranda isə KOB-lara ayrılan maliyyə yardımları 15 milyard dollar təşkil edir. İranın iqtisadiyyatında KOB-ların rolu yüksək olduğu üçün maliyyə dəstəyi də daha böyükdür.

Cədvəl 4: Azərbaycan və qonşu ölkələrdə KOB-ların fəaliyyət sahələri üzrə payı (2023, %)

Ölkə	Ticarət	Sənaye	Xidmət sektoru	Kənd təsərrüfatı
Azərbaycan	40%	20%	30%	10%
Türkiyə	35%	30%	25%	10%
Gürcüstan	45%	15%	30%	10%
Rusiya	30%	35%	25%	10%
İran	38%	28%	24%	10%

Mənbə: Bu məlumatlar müxtəlif açıq mənbələrdən toplanmışdır.

Cədvəldən görünür ki, bütün ölkələrdə KOB-lar əsasən ticarət və xidmət sektorlarında cəmlənib. Azərbaycanda kiçik və orta bizneslərin 40%-i ticarət sahəsində, 30%-i isə xidmət sektorunda fəaliyyət göstərir. Bu, ölkənin ixrac potensialı və istehsal sektorunda KOB-ların rolunun hələ də aşağı olmasını göstərir. Türkiyədə isə sənaye sahəsində KOB-ların payı 30%-dir ki, bu da ölkədə istehsal və ixrac yönümlü iqtisadi modelin daha güclü olmasına işarə edir. Rusiya sənaye sahəsində KOB-ların ən çox paya sahib olduğu ölkələrdən biridir. Burada kiçik bizneslər iqtisadiyyatın sənaye sektorunun 35%-ni təşkil edir. Bunun səbəbi dövlətin istehsalat və texnologiya sahəsində kiçik və orta bizneslərə güzəştli vergi və subsidiyalar təqdim etməsidir. Gürcüstan və İranda KOB-ların əsasən ticarət və xidmət sahələrində cəmləşməsi isə bu ölkələrin iqtisadi modellərinin spesifik xüsusiyyətlərindən irəli gəlir. Gürcüstanın turizm və xidmət sektoru üstünlük təşkil edir, İranda isə daxili istehlak bazarının böyük olması səbəbindən ticarət KOB-ların əsas fəaliyyət sahəsinə çevrilib.

Cədvəl 5: Azərbaycan və qonşu ölkələrdə KOB-ların məşğulluqda rolu (2023)

Ölkə	Ümumi məşğulluq (Milyon nəfər)	KOB-larda çalışanlar (Milyon nəfər)	KOB-ların məşğulluqdakı payı
Azərbaycan	5.2	0.7	13.5%
Türkiyə	32	10	31.3%
Gürcüstan	1.5	0.3	20%
Rusiya	75	15	20%
İran	20	7	35%

Mənbə: Bu məlumatlar müxtəlif açıq mənbələrdən toplanmışdır.

Bu cədvəldən göründüyü kimi, ölkələr arasında KOB-ların məşğulluq bazarına təsiri fərqlidir. İran və Türkiyədə KOB-ların məşğulluqdakı payı 30-35% aralığında dəyişir ki, bu da həmin ölkələrin iqtisadiyyatında kiçik və orta bizneslərin nə qədər əhəmiyyətli olduğunu göstərir. Xüsusilə, Türkiyədə KOB-ların məşğulluğa verdiyi töhfə 10 milyon nəfərdir ki, bu da ümumi işçi qüvvəsinin

təxminən üçdə birini təşkil edir. Rusiyada isə KOB-ların məşğulluqdakı rolu nisbətən aşağıdır. Burada kiçik və orta bizneslər 75 milyonluq ümumi məşğulluq bazarında cəmi 15 milyon nəfəri işlə təmin edir. Bunun əsas səbəbi Rusiyada iri dövlət müəssisələrinin dominant mövqedə olmasıdır. Azərbaycan və Gürcüstanda KOB-ların məşğulluqdakı rolu hələ də inkişaf mərhələsindədir. Azərbaycanda KOB-lar cəmi 700 min nəfəri işlə təmin edir ki, bu da ümumi məşğulluğun 13,5%-nə bərabərdir. Bu, ölkədə kiçik və orta bizneslərin daha çox dəstəyə ehtiyacı olduğunu göstərir. Gürcüstanda isə bu göstərici 20%-dir. Cədvəllərdən əldə olunan nəticələr göstərir ki, Azərbaycan və qonşu ölkələrdə KOB-ların iqtisadiyyata təsiri fərqli səviyyədədir. Türkiyə, İran və Rusiya kimi ölkələrdə kiçik və orta bizneslər iqtisadiyyatın əsas dayaqlarından biridir və ÜDM-də əhəmiyyətli paya sahibdir. Azərbaycan və Gürcüstanda isə KOB-ların iqtisadiyyata təsiri hələ də məhdud olsa da, bu sahədə inkişaf üçün böyük potensial mövcuddur.

Bu təhlildən çıxan əsas nəticələr:

1. Maliyyələşmə: Azərbaycanda KOB-ların kreditlərə çıxışı məhduddur və faiz dərəcələri yüksəkdir. Türkiyə və Rusiya bu sahədə daha güclü dəstək mexanizmlərinə malikdir.
2. Sənaye sektoru: Azərbaycan və Gürcüstanda KOB-ların sənaye sahəsində fəaliyyəti zəifdir, əsasən ticarət və xidmət sahələri üstünlük təşkil edir.
3. Məşğulluq: Türkiyə və İranda KOB-lar məşğulluqda böyük rol oynayır, Azərbaycanda isə kiçik və orta bizneslərin məşğulluğa təsiri məhduddur.
4. ÜDM-də pay: Türkiyədə KOB-ların ÜDM-dəki payı ən yüksəkdir, Azərbaycanda isə bu göstərici artırılmalıdır.

Kiçik və orta biznesin iqtisadiyyatdakı rolu: region ölkələrinin müqayisəli təhlili. Kiçik və orta biznes (KOB) hər bir ölkənin iqtisadi sistemində mühüm rol oynayır. KOB-lar məşğulluğun artırılması, innovasiyaların tətbiqi və yerli istehsalın gücləndirilməsi baxımından strateji əhəmiyyət daşıyır. İnkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, dövlət tərəfindən düzgün tənzimləmə və maliyyə dəstəyi bu sektorun inkişafını sürətləndirə bilər. Bu baxımdan, Azərbaycan və qonşu ölkələr – Türkiyə, Gürcüstan, Rusiya və İran – KOB-ların inkişafına müxtəlif yanaşmalar tətbiq edirlər (Azərbaycan Respublikasının Kiçik və Orta Biznesin İnkişafı Agentliyi, 2018).

Bu məqalə KOB-ların iqtisadiyyatdakı rolunu Azərbaycan və qonşu ölkələrin timsalında müqayisəli şəkildə təhlil edərək, bu sahədə tətbiq olunan uğurlu strategiyaları və potensial inkişaf istiqamətlərini araşdırmağı hədəfləyir. Dövlət tənzimləmələri, maliyyələşmə imkanları, məşğulluq və sənaye sektorunda KOB-ların iştirakı kimi əsas faktorlar təhlil edilərək, inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsindən hansı dərslərin çıxarıla biləcəyi müzakirə ediləcək.

Cədvəl 6. KOB-ların ÜDM-yə təsiri və iqtisadiyyatdakı rolu

Ölkə	ÜDM (Milyard $)	KOB-ların ÜDM-də Payı (%)	KOB-ların ÜDM-yə Töhfəsi (Milyard $)
Azərbaycan	80	25%	20
Türkiyə	900	60%	540
Gürcüstan	25	25%	6.25
Rusiya	1,700	25%	425
İran	500	45%	225

Mənbə: Bu məlumatlar müxtəlif açıq mənbələrdən toplanmışdır.

Bu cədvəl göstərir ki, KOB-ların iqtisadiyyata verdiyi töhfə ölkələr arasında fərqlənir. Türkiyə və İran iqtisadiyyatında KOB-ların rolu daha böyükdür. Türkiyədə KOB-ların ÜDM-yə verdiyi töhfə 540 milyard dollar təşkil edir ki, bu da ölkənin ümumi iqtisadi fəaliyyətinin 60%-nə bərabərdir. İranın iqtisadi modelində də KOB-lar mühüm yer tutur və ÜDM-in 45%-ni təşkil edir.

Azərbaycanda KOB-ların ÜDM-dəki payı 25% olmaqla 20 milyard dollarlıq töhfə verir. Gürcüstanda da bu göstərici 25%-dir. Lakin, Rusiya kimi böyük iqtisadiyyata malik ölkədə KOB-ların ÜDM-dəki payı nisbətən aşağıdır (25%), çünki iri dövlət müəssisələri bazarda dominantdır.

Cədvəl 7. KOB-ların məşğulluq bazarındakı rolu

Ölkə	Ümumi Məşğulluq (Milyon Nəfər)	KOB-larda Çalışanlar (Milyon Nəfər)	KOB-ların Məşğulluqdakı Payı (%)
Azərbaycan	5.2	0.7	13.5%
Türkiyə	32	10	31.3%
Gürcüstan	1.5	0.3	20%
Rusiya	75	15	20%
İran	20	7	35%

Mənbə: Bu məlumatlar müxtəlif açıq mənbələrdən toplanmışdır.

Bu cədvəldən görünür ki, KOB-ların məşğulluqda rolu ölkədən ölkəyə dəyişir. Türkiyə və İran kimi ölkələrdə kiçik və orta bizneslər məşğulluğun əsas hissəsini təşkil edir. Türkiyədə KOB-ların məşğulluqdakı payı 31.3% təşkil edir və 10 milyon insanı işlə təmin edir. İran isə KOB-ların məşğulluq bazarına təsirinə görə lider mövqedədir, burada 7 milyon nəfər KOB-larda çalışır ki, bu da ümumi məşğulluğun 35%-ni təşkil edir.

Azərbaycanda isə bu göstərici 13.5% olmaqla nisbətən aşağıdır. Cəmi 700 min nəfər KOB-larda çalışır və bu, sektorun inkişafına daha çox dəstək verilməli olduğunu göstərir. Gürcüstanda KOB-lar 20%-lik məşğulluq payına sahibdir.

Cədvəl 8. KOB-ların fəaliyyət sahələri üzrə payı

Ölkə	Ticarət (%)	Sənaye (%)	Xidmət Sektoru (%)	Kənd Təsərrüfatı (%)
Azərbaycan	40%	20%	30%	10%
Türkiyə	35%	30%	25%	10%
Gürcüstan	45%	15%	30%	10%
Rusiya	30%	35%	25%	10%
İran	38%	28%	24%	10%

Mənbə: Bu məlumatlar müxtəlif açıq mənbələrdən toplanmışdır.

Cədvəl 8, Azərbaycanda KOB-lar əsasən ticarət sektoruna yönəlib (40%). Xidmət sektoru da əhəmiyyətli rol oynayır (30%), lakin sənaye və kənd təsərrüfatı sahələrində iştirak aşağıdır (müvafiq olaraq 20% və 10%).

Türkiyədə sənaye sektorunda KOB-ların payı daha yüksəkdir (30%), bu da ölkənin istehsal və ixrac yönümlü iqtisadi siyasətinin nəticəsidir. Rusiya isə sənaye sahəsində KOB-ların ən yüksək paya malik olduğu ölkələrdən biridir (35%), çünki burada dövlət dəstəyi ilə müxtəlif istehsalat layihələri həyata keçirilir.

Gürcüstan və İran kimi ölkələrdə isə ticarət sahəsi KOB-lar üçün əsas gəlir mənbəyi olaraq qalır. İranın KOB-ları kənd təsərrüfatında və sənaye sektorunda da güclüdür (28%).

Cədvəl 9. KOB-ların maliyyələşməsi və kreditlərə çıxış

Ölkə	KOB-lara Verilən Kreditlər (Milyon $)	KOB-ların Maliyyələşmədə Payı (%)
Azərbaycan	1,200	30%
Türkiyə	25,000	55%
Gürcüstan	800	35%
Rusiya	50,000	40%
İran	15,000	50%

Mənbə: Bu məlumatlar müxtəlif açıq mənbələrdən toplanmışdır.

Bu cədvəldən görünür ki, KOB-lara verilən kreditlərin həcmi ölkənin iqtisadi potensialına uyğun olaraq dəyişir. Rusiya və Türkiyə KOB-lara ən çox maliyyə ayıran ölkələrdir. Rusiyada KOB-lara ayrılan kreditlər 50 milyard dollardır ki, bu da ümumi maliyyələşmənin 40%-ni təşkil edir. Türkiyədə isə bu rəqəm 25 milyard dollar olub, KOB-ların maliyyələşmədəki payı 55%-ə çatır.

Azərbaycan və Gürcüstanda bu göstəricilər daha aşağıdır. Azərbaycanda KOB-lara verilən kreditlər 1.2 milyard dollardır və bu, ümumi maliyyələşmənin cəmi 30%-ni təşkil edir. Bu da göstərir ki, Azərbaycan KOB-ların inkişafına dəstək üçün daha çox maliyyə mexanizmləri tətbiq etməlidir.

İranın iqtisadiyyatında KOB-ların maliyyələşməsi yüksəkdir. 15 milyard dollar məbləğində kreditlər ayrılmış və bu sektorun maliyyələşmədə payı 50%-dir.

Nəticə

Kiçik və orta biznesin (KOB) inkişafı ölkə iqtisadiyyatlarının davamlı böyüməsi, məşğulluğun artırılması və innovasiyaların tətbiqi baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycan və qonşu ölkələr olan Türkiyə, Gürcüstan, Rusiya və İran KOB-ların iqtisadiyyata təsirini gücləndirmək üçün müxtəlif tənzimləmə və dəstək mexanizmləri tətbiq edirlər.

Təhlil nəticələri göstərir ki, KOB-ların ÜDM-dəki payı və iqtisadiyyata təsiri ölkədən ölkəyə dəyişir. Türkiyə və İran kimi ölkələrdə KOB-lar ÜDM-in 55-60%-ni təşkil edərək iqtisadiyyatın əsas dayaqlarından birinə çevrilmişdir. Rusiya və Azərbaycanda isə bu göstərici daha aşağıdır, burada iri dövlət müəssisələrinin dominant mövqeyi KOB-ların genişlənməsinə müəyyən məhdudiyyətlər yaradır. Gürcüstan isə KOB-ların fəaliyyətini dəstəkləmək üçün liberallaşdırılmış qanunvericilik və sahibkarlara vergi güzəştləri tətbiq etməklə bu sahənin inkişafına təkan verməyə çalışır.

Məşğulluq göstəricilərinə baxdıqda, İran və Türkiyədə KOB-ların iş bazarında əhəmiyyətli yer tutduğu aydın olur. Bu ölkələrdə KOB-lar məşğulluğun müvafiq olaraq 35% və 31.3%-ni təmin edir. Azərbaycanda isə KOB-ların məşğulluqdakı payı 13.5% təşkil edir ki, bu da sektorun hələ tam inkişaf etmədiyini göstərir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Kiçik və Orta Biznesin İnkişafı Agentliyi. (2018). *Kiçik və Orta Biznesin İnkişafı Agentliyinin fəaliyyətinin təmin edilməsi haqqında Fərman*. https://e-qanun.az/framework/39263
2. Azərbaycan Respublikasının Kiçik və Orta Biznesin İnkişafı Agentliyi. (2025). *Ən çox verilən suallar*. https://smb.gov.az/az/nav/en-cox-verilen-suallar
3. Azərbaycan Respublikasının Kiçik və Orta Biznesin İnkişafı Agentliyi. (2025). *Sahibkarlıq subyektlərinin virtual ixtisasartırma proqramı*. https://economy.gov.az/az/post/61/azerbaycan-respublikasinin-kicik-ve-orta-biznesin-inkisafi-agentliyi
4. Azərbaycan Respublikasının Auditorlar Palatası. (2019). *Kiçik və orta biznesin inkişafında mühasibat uçotunun rolu*. https://audit.gov.az/Upload/Files/2019/Material_of_the_conference.pdf
5. Kərimli, M.M. (2020). *İnnovasiyanın stimullaşdırılmasının iqtisadi və sosial aspektləri*. UNEC Nəşriyyatı.
6. Kərimov, E., Osmanov, B. (2020). *İqtisadi nəzəriyyə*. ADPU Quba Filialı Nəşriyyatı.
7. Kiçik və Orta Biznesin İnkişafı Agentliyi. (2025). *KOB-ların təhsil, elm, tədqiqat və dəstək layihələrinin maliyyələşdirilməsi*. https://www.smb.gov.az/
8. Kiçik və Orta Biznesin İnkişafı Agentliyi. (2017). *Kiçik və Orta Biznesin İnkişafı Agentliyinin Nizamnaməsi*. https://az.wikipedia.org/wiki/Ki%C3%A7ik_v%C9%99_Orta_Biznesin_%C4%B0nki%C5%9Faf%C4%B1_Agentliyi_(Az%C9%99rbaycan)
9. Kiçik və Orta Biznesin İnkişafı Mərkəzi. (2025). *KOB-ların inkişafı üzrə xidmətlər*. https://kobim.az/
10. Əhmədova, T. (2020). Elm-təhsil və biznes əlaqələrinin formalaşması və inkişafı. *Kooperasiya elmi-praktiki jurnal*. 3, s.45-52.

11. Mühasibat uçotu informasiya sistemlərinin Azərbaycanda tətbiqi: kiçik və orta müəssisələr üzrə tədqiqat. (2022). *Xəzər Universiteti Nəşriyyatı*. https://dspace.khazar.org/

Daxil oldu: 01.12.2024
Qəbul edildi: 07.03.2025

https://doi.org/10.36719/2789-6919/43/45-49

Наргиз Мехтиева
Азербайджанский Государственный Педагогический Университет
диссертант
https://orcid.org/0009-0005-7536-1569
nargiz.mehdiyeva@adpu.edu.az

Стратегическое управление в высшем образовании: новые вызовы и решения

Резюме

Статья посвящена актуальным вопросам стратегического управления в высших учебных заведениях. В условиях стремительно меняющегося мира и растущей конкуренции, вузы сталкиваются с необходимостью переосмысления традиционных подходов к управлению. Особое внимание уделяется роли стратегического управления в повышении конкурентоспособности вузов, адаптации к изменениям внешней среды и обеспечении долгосрочного развития. Рассматриваются различные инструменты и методы стратегического управления, включая анализ SWOT, бенчмаркинг и управление по задачам. Автор также обсуждают важность создания инновационной культуры в вузах, развития международного сотрудничества и обеспечения финансовой устойчивости. Особое внимание уделяется роли вузов в решении социальных проблем и подготовке специалистов, способных адаптироваться к быстро меняющимся условиям рынка труда.

Ключевые слова: *стратегическое управление, высшее образование, инновации, глобализация, персонализация, управление рисками, бенчмаркинг, управление по задачам*

Nərgiz Mehdiyeva
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
dissertant
https://orcid.org/0009-0005-7536-1569
nargiz.mehdiyeva@adpu.edu.az

Ali təhsildə strateji idarəetmə: yeni çağırışlar və həll yolları

Xülasə

Məqalə ali təhsil müəssisələrində strateji idarəetmənin aktual problemlərinə həsr edilmişdir. Sürətlə dəyişən dünyada və artan rəqabət şəraitində universitetlər idarəetməyə ənənəvi yanaşmaları yenidən nəzərdən keçirmək zərurəti ilə üzləşirlər. Universitetlərin rəqabət qabiliyyətinin artırılmasında, xarici mühitdəki dəyişikliklərə uyğunlaşmasında və uzunmüddətli inkişafın təmin edilməsində strateji menecmentin roluna xüsusi diqqət yetirilir. Məqalədə SWOT təhlili, müqayisə və məqsədlərə görə idarəetmə də daxil olmaqla müxtəlif strateji idarəetmə alətləri və üsulları araşdırılır. Müəllif universitetlərdə innovativ mədəniyyətin yaradılmasının, beynəlxalq əməkdaşlığın inkişafının və maliyyə dayanıqlığının təmin edilməsinin vacibliyindən də bəhs edir. Sosial problemlərin həllində və əmək bazarının sürətlə dəyişən şərtlərinə uyğunlaşa bilən mütəxəssislərin hazırlanmasında universitetlərin roluna xüsusi diqqət yetirilir.

Açar sözlər: *strateji menecment, ali təhsil, innovasiya, qloballaşma, fərdiləşdirmə, risklərin idarə edilməsi, müqayisə, məqsədlər üzrə idarəetmə*

Nargis Mehdiyeva
Azerbaijan State Pedagogical University
PhD student
https://orcid.org/0009-0005-7536-1569
nargiz.mehdiyeva@adpu.edu.az

Strategıc Management in Hıgher Educatıon: New Challenges and Solutıons

Abstract

The article is devoted to current strategic management issues in higher education institutions. In the context of a rapidly changing world and growing competition, universities are faced with the need to rethink traditional approaches to management. Particular attention is paid to strategic management's role in increasing universities' competitiveness, adapting to changes in the external environment, and ensuring long-term development. The article considers various strategic management tools and methods, including SWOT analysis, benchmarking, and management by objectives. The author also discusses the importance of creating an innovative culture in universities, developing international cooperation, and ensuring financial sustainability. Particular attention is paid to the role of universities in solving social problems and training specialists who can adapt to rapidly changing labor market conditions.

Keywords: *strategic management, higher education, innovation, globalization, personalization, risk management, benchmarking, management by objectives*

Введение

В условиях стремительно меняющегося мира и растущей конкуренции, высшие учебные заведения педагогического профиля сталкиваются с новыми вызовами, требующими переосмысления традиционных подходов к управлению. Стратегическое управление, возникшее во второй половине XX века, предоставляет вузам мощный инструмент для адаптации к динамичной внешней среде и достижения долгосрочных целей. Интеграция принципов маркетинга в стратегическое планирование позволила вузам перейти от реактивного реагирования на внешние изменения к активному формированию своего будущего.

Исследование

Стратегическое управление системой образования обладает рядом уникальных особенностей, которые отражают ее сложность и динамичность:

- Инновационный характер: Образование всегда было на переднем крае инноваций, формируя и определяя развитие других отраслей. Например, появление интернета и цифровых технологий радикально изменило способы обучения и взаимодействия студентов и преподавателей (Плаксий, 2018). Вузы играют ключевую роль в подготовке специалистов, способных создавать и применять новые знания, что является движущей силой прогресса.
- Глобальная взаимосвязанность: Современная система образования вышла за рамки национальных границ, становясь все более интегрированной и глобализированной. Студенты и преподаватели имеют возможность учиться и работать в различных странах, а образовательные программы все чаще разрабатываются в сотрудничестве с международными партнерами (Кирилина, 2011). Это требует от вузов адаптации к новым стандартам качества, развития международного сотрудничества и создания привлекательных образовательных программ для иностранных студентов.
- Персонализация обучения: Индивидуальный подход к обучению становится все более востребованным. Современные технологии позволяют создавать персонализированные учебные направления, учитывающие индивидуальные особенности каждого студента. В идеале Вузы должны разрабатывать гибкие учебные планы, предоставлять студентам возможность выбора дисциплин и форм обучения.
- Непрерывное образование: Образование перестало быть линейным процессом, ограниченным рамками формального обучения. Современное общество требует от людей постоян-

ного обновления знаний и навыков. Вузы должны предлагать различные программы повышения квалификации, профессиональной переподготовки и дополнительного образования, отвечающие потребностям рынка труда.

- Управление изменениями: Одной из ключевых задач стратегического управления в образовании является управление изменениями. Вузы должны быть готовы к постоянной адаптации к новым условиям, внедрению инноваций и преодолению сопротивления изменениям со стороны сотрудников и студентов (Портер, 1993).
- Управление рисками: Внешняя среда образования постоянно меняется, что создает множество рисков для вузов. К ним относятся: экономические кризисы, демографические изменения, конкуренция со стороны других образовательных учреждений, технологические сдвиги, политические изменения и многие другие. Для эффективного управления рисками вузы должны проводить регулярный мониторинг внешней среды, выявлять потенциальные угрозы, разрабатывать планы реагирования и обеспечивать гибкость организации (Николаева, 2014).
- Социальная ответственность: Современные вузы несут социальную ответственность, которая заключается в подготовке специалистов, способных решать актуальные проблемы общества. Вузы должны активно участвовать в решении социальных проблем, сотрудничать с местными сообществами и развивать социальное предпринимательство.
- Финансовая устойчивость**:** Обеспечение финансовой устойчивости вуза является одним из ключевых условий его успешного развития. Вузы должны искать новые источники финансирования, оптимизировать расходы и повышать эффективность использования ресурсов.

В контексте парадигмы стратегического управления образованием (Л.С. Выготский, В.В. Давыдов, А.Н. Леонтьев и др.), особое значение приобретает концепция «управления по задачам». Суть этого подхода заключается в том, что в центре внимания оказывается не просто достижение конечной цели, а процесс ее реализации через последовательное решение конкретных задач. Каждая задача представляет собой своеобразную «мини-стратегию», включающую в себя четко сформулированные цели, ресурсы, методы и критерии оценки. Такой подход позволяет более гибко реагировать на изменяющуюся внешнюю среду и внутренние условия вуза (Балобанов, Клюев, 2002).

Например, задача «повысить уровень международной конкурентоспособности вуза» может быть разбита на ряд более конкретных задач, таких как: увеличение числа иностранных студентов, создание англоязычных программ, развитие международного сотрудничества, повышение публикационной активности преподавателей в международных журналах. Каждая из этих задач требует разработки детального плана действий, выделения необходимых ресурсов и определения ключевых показателей эффективности.

Управление по задачам не противоречит другим принципам стратегического управления. Наоборот, оно дополняет их и позволяет более эффективно реализовывать стратегические цели. Так, системный подход обеспечивает целостность процесса управления, а целевая направленность гарантирует, что все усилия вуза сосредоточены на достижении поставленных целей. Научность и комплексность обеспечивают обоснованность принимаемых решений и охват всех аспектов деятельности вуза. Гибкость же позволяет адаптироваться к меняющимся условиям и корректировать стратегию по мере необходимости.

Дополнительные аспекты управления по задачам, которые можно рассмотреть:

- Цикличность процесса управления по задачам: После решения одной задачи возникает новая, что обеспечивает непрерывное развитие вуза.
- Роль коллективного подхода: Управление по задачам предполагает активное вовлечение всех участников образовательного процесса в процесс принятия решений и реализации задач.
- Применение в различных сферах вузовской деятельности: Управление по задачам может быть эффективно использовано при решении самых разнообразных задач, от разработки новых образовательных программ до оптимизации финансовых потоков.

Разработка стратегий развития вуза – это комплексный процесс, требующий глубокого понимания как общих принципов стратегического управления, так и специфики образовательного сектора (Минцберг, Куинн, Гошалс, 2001). Особое внимание следует уделять уникальным особенностям образовательных услуг, предлагаемых конкретным вузом. В то время как многие высшие учебные заведения придерживаются стандартных образовательных программ, все большее число вузов стремится к персонализации обучения, предоставляя студентам возможность гибко формировать свой образовательный маршрут. Это достигается за счет модульной структуры учебных планов, широкого спектра элективных курсов и возможности межфакультетской мобильности. Такой подход не только повышает мотивацию студентов, но и способствует развитию их индивидуальных талантов (Дудырев, 2006). Более того, современные вузы все чаще трансформируются в инновационные университеты, ориентированные на создание новых знаний и технологий. Они активно участвуют в научно-исследовательской деятельности, сотрудничают с промышленными предприятиями и стартапами, а также экспортируют образовательные услуги на международный рынок. Экспорт образования не ограничивается только традиционными формами обучения, но включает в себя онлайн-курсы, международные программы двойных дипломов и академическую мобильность.

Заключение

Таким образом, необходимые изменения в вузах, направленные на повышение их конкурентоспособности на рынке образовательных услуг, могут быть успешно реализованы только в рамках продуманной и системной стратегии развития. Для построения будущей модели высшего учебного заведения – инновационного университета, способного адаптироваться к быстро меняющимся условиям и удовлетворять растущие потребности общества, необходимо использовать весь арсенал современных инструментов стратегического управления (Сундукова, Бобылева, Деревягина, 2019). Практическое применение представленных методических рекомендаций по разработке стратегии развития позволит вузам не только мобилизовать имеющиеся ресурсы и обеспечить активное участие всех сотрудников в процессе изменений, но и создать условия для непрерывного совершенствования и адаптации к новым вызовам. Реализация стратегии должна сопровождаться регулярной оценкой достигнутых результатов и корректировкой планов, что позволит обеспечить ее актуальность и эффективность в долгосрочной перспективе. В конечном итоге, успешная реализация стратегии развития позволит вузу занять лидирующие позиции на рынке образовательных услуг, повысить свою репутацию и внести значительный вклад в развитие общества.

В заключение следует отметить, что разработка и реализация стратегии развития вуза – это сложный и многогранный процесс, требующий системного подхода и активного участия всех заинтересованных сторон. Однако, инвестиции в стратегическое планирование окупаются многократно, обеспечивая вузу устойчивое развитие и долгосрочный успех.

Литература

1. Балобанов, А.Е., Клюев, А.К. (2002). Стратегическое планирование развития университета. *Университетское управление: практика и анализ,* 2(21), 19-27.
2. Дудырев, Ф.Ф. (2006). Инновационные вузы: основные векторы развития. *Университетское управление: практика и анализ.* №6. URL: https://cyberleninka.ru/article/n/innovatsionnye-vuzy-osnovnye-vektory-razvitiya.
3. Кирилина, Н.А. (2011). Стратегические подходы к развитию ВУЗа. *Вестник ассоциации вузов туризма и сервиса*, 1, 27-32.
4. Минцберг, Г., Куинн, Дж.Б., Гошалс. (2001). *Стратегический процесс.* (пер. с англ.). под ред. Ю.Н. Каптуревского.
5. Николаева, А.Д. (2014). Стратегический подход к управлению образованием. *Фундаментальные исследования, 8*, 1667-1671.

6. Плаксий, С.И. (2018). Стратегические подходы к развитию ВУЗов. *Вестник НИБ*. №32. URL: https://cyberleninka.ru/article/n/strategicheskie-podhody-k-razvitiyu-vuzov.
7. Портер, М. (1993). *Международная конкуренция: конкурентные преимущества стран*. Альпина Паблишер.
8. Сундукова, Г.М., Бобылева, Н.В., Деревягина, Л.Н. (2019). Стратегическое управление вузом в условиях цифровой экономики. *Вестник евразийской науки*, 11 (3), 27.

Поступило: 24.11.2024
Принято: 05.03.2025

https://doi.org/10.36719/2789-6919/43/50-53

Bənövşə Əsgərova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
https://orcid.org/0009-0001-8610-178X
banovshaasgarova85@mail.ru

Müxtəlifsistemli dillərdə qohumluq bildirən frazeoloji birləşmələrin sosio-linqvistik təhlili

Xülasə

Frazeoloji birləşmələr hər bir xalqın həyat təcrübəsini, tarixi keçmişini, adət və ənənələrini, mentalitetini, müdrikliyini, hazırcavablığını, mürəkkəb situasiyalardan baş çıxarmaq qabiliyyətini əks etdirən obrazlı linqvistik vahidlərdir. Zamanın sınağından çıxan, nəsildən-nəslə ən qiymətli yadigar kimi keçən frazeoloji vahidlər özlərinin kommunikativ-ifadə zənginliklərini saxlamaqla getdikcə cilalanır, saflaşır, məna siqləti, obrazlılığı artır, yeni-yeni məna çalarları kəsb edir. Dünyanın bütün dillərində frazeoloji vahidlərin yaranma yolları və üsulları eyni olmasa da, oxşar və universal cəhətləri çoxdur. Bu, hər şeydən əvvəl, dildaxili və dilxarici amillərin təsiri ilə izah oluna bilər.

Frazeoloji birləşmələrin bir qismi qohumluq terminləri leksikası əsasında formalaşır. Qohumluq terminlərinin iştirakı ilə yaranmış frazeologizmlər bütün dünya dillərində geniş yayılmışdır. Maraqlıdır ki, bu baxımdan bütün mövcud dil sistemlərində bir yaxınlıq hiss olunur. Bu baxımdan ayrı-ayrı dilləri birləşdirən universal xüsusiyyətlər daha çox nəzər-diqqəti cəlb edir. Qohumluq terminlərilə düzələn frazeologizmlərdə hər hansı bir qohumluq bildirən, ailə üzvlərinin münasibətlərini bildirən sözlərin iştirak etməsilə düzələn vahidlərdir. Qohumluq anlayışları ifadə edən sözlər bütün üslublarda işlədilir və frazeoloji vahidlərinin komponenti kimi xüsusi ekspressiv, üslubi çalarlıq ifadə edir.

Açar sözlər: *frazeoloji birləşmə, linqvistik təhlil, termin, üsul, etnoqrafik material*

Banovsha Asgarova
Azerbaijan State Pedagogical University
https://orcid.org/0009-0001-8610-178X
banovshaasgarova85@mail.ru

Socio-Linguistic Analysis of Phraseological Units Expressing Kinship in Languages of Different Systems

Abstract

Phraseological units are figurative linguistic units that reflect the life experience, historical past, customs and traditions, mentality, wisdom, resourcefulness, and ability to cope with complex situations of each people. Phraseological units that have stood the test of time and passed from generation to generation as the most valuable relics, while maintaining their communicative and expressive richness, are gradually polished, refined, increase in meaning, figurativeness, and acquire new shades of meaning. Although the ways and methods of the formation of phraseological units in all languages of the world are not the same, they have many similar and universal aspects. This can be explained, first of all, by the influence of intralinguistic and extralinguistic factors.

Some phraseological units are formed on the basis of the lexicon of kinship terms. Phraseologisms formed with the participation of kinship terms are widespread in all languages of the world. Interestingly, in this regard, a closeness is felt in all existing language systems. In this regard, universal features that unite different languages attract more attention. Phraseologisms formed with kinship terms are units formed with the participation of words that indicate any kinship, indicating the relationship of family members. Words expressing kinship concepts are used in all styles and, as components of phraseological units, express a special expressive, stylistic shade.

Keywords: *phraseological combination, linguistic analysis, term, method, ethnographic material*

Giriş

Bəşər övladı var olduğu gündən onlar arasında qohumluq münasibətləri və təbii ki, müraciət üçün onları təyin edən terminlər də mövcuddur. Qohumluq ailə üzvlərini və bu statusla əlaqəli ailələrin rollarını və ya gözlənilən davranışların müəyyən etmək üçün istifadə olunan şərtləri və ya statusları ehtiva edir. Etnoqrafik materiallara əsasən deyə bilərik ki, qohumluq münasibətlərinin iki cəhəti diqqəti cəlb edir: yaxın və uzaq qohumlar. Bu əlaqəyə daxil olan yaxın qohumluq münasibətləri doğmalıqla bağlıdır. Buraya atanın soyadından olan 3-4 nəsil həddində olan qohumlar daxildir.

Bir çox qohumluq kateqoriyası başqa dillərdə müşahidə edilmir. Niyə bəzi dillərdə qohumluq kateqoriyalarının olduğu, o birisində isə olmadığı sualını doğurur. Bütün dillərdə mövcud qohumluq şərtləri olsa da, lakin hamısı eyni şəkildə ailə üzvlərini kateqoriyalara daxil etmir. Bu da mədəniyyət, etnik mənsubiyyətlə tarixən əlaqədardır. Xristianlarda və ingilislərdə *god parents - xaç valideynləri, god father- xaç ata, godmother - xaç ana, godchild-xaç ovlad* kimi anlayışlar var ki, bunlar hər ailə qanununa tabe olsalar belə (yəni onların arasında evlilik tabu), fiktiv-yalançı sayılır. Mədəniyyət anlayışlarının müxtəlifliyi özünü ən çox sosioloji faktlarda biruzə verir. Məsələn, azərbaycanlılarda işlənən *böyük toy, kiçik toy, qız toyu, oğlan toyu*- söz birləşmələri başqa xalqlara qəribə görünür.

Bəzən də frazeoloji evfemizmlərdən (yumşalmış, mərifətli və bəlağətli sözlər) istifadə olunur. Məsələn, *to die (ölmək*) variantları mövcuddur. *To go to one's last resting place* (son mənzilə köçmək, getmək); *to join the majority* (əbədiyyətə qovuşmaq). Ailə münasibətlərində işlənən evfemizm çox istifadə edilir, məsələn: *pregnant* (hamilə) əvəzinə *expecting a baby in a delicate condition, in a cetrain position, eating for two, to be in the family way*.

Tədqiqat

Azərbaycan dilində də belə frazeologizmlər var. Məsələn, *iki canlı olmaq, boylu olmaq, yüklü olmaq, ağır ayaq olmaq* və s.

Qohumluq münasibətlərinin qədim kökləri olduğu kimi onların termin kimi bu gün müxtəlif dillərdə işlənməsi də nitq fəaliyyətinin tarixi ilə müəyyənləşir. İngilis dilində sosioloji qohumluq terminləri aşağıdakı şəkildə qruplaşdırılır (Koonin, 2000, s.56):

1. Bir kökdən olan qohumluq terminləri: *husband, bride, brother, mother, baby, child, heir, infant, son, niece*

2. İki kökün birləşməsindən ibarət *great-grandmother (great-father), first-cousin (second), father-in-law (mother-in-law), sister-in-law, brother-in-law, adopted child, adoptive father, foster father, relative in-law, kit and kin-qohum-tanış.*

Düzəltmə sözdən: *Widower, bridehood, grandparents, grandfathers (grandpa), grandmother, grandson (granddaughter, grandchildren), bridegroom, stepchild (stepson, stepdaughter), kinsfolk*.

Bir kökdən ibarət olan sosioloji qohumluq termimləri mənşəcə eyni deyildir. Onların bəziləri: a. doğma ingilis dili sözləridir. Məsələn, *wife, bride*.

b. skandinav mənşəli sözlərdir. Məsələn, *husband (ər) qədimdə husban-da* kimi olmuşdur.

Latın dilindən keçən dini tetminlər. İngilis dilində sosioloji qohumluq terminlərin əsas hissəsi qan qohumluğu terminləri əsasında yaranmışdır. Məsələn, *mother-in-law, father-in-law, sister-in-law, brother-in-law, stepsister, stepbrother, stepson, stepchild*. Müasir ingilis dilində nikah qohumluq terminləri qədim ingilis dilində mövcud olmayıb. Məsələn, qədim ingilis dilində *qayın* aşağıdakı kimi ifadə olunurdu: the lady's husband's brother. My *wife-s brother-brother-in-law, sister-in-law*.

Mürəkkəb nikah terminlərinə orta və erkən yeni ingilis dilində təsadüf edilir. Bu tip terminlər tevton mənşəlidir: brother əsl ingilis sözü, law -skandinav mənşəlidir. Azərbaycan dilindən fərqli olaraq bu sözün bir neçə mənası var: bacanaq, yeznə, qayın.

Azərbaycan dilində qohumluq terminləri başqa dillərdə olduğu kimi qohumluq münasibətləri nəsil üzrə yaş fərqi, cins, yaxın və ya uzaq qohumluq, semantik əlamətlərinə görə fərqlənən terminlərlə ifadə olunur. Müasir Azərbaycan dilində yaş fərqinə görə təyin olunan xüsusi qohumluq terminləri mövcud deyil. Yalnız müəyyən dialektlərdə müşahidə oluna bilər. X.Q.Yusubov qohumluq terminlərini qan qohumluğu və nikah qohumluğu olaraq təsnif edir. T.Cəfərov isə qohumluq terminlərini 3 qrupa bölür (Cəfərov, 1985, s.35):

1.Bioloji-sosioloji qohumluq terminləri;

2. Sosioloji qohumluq terminləri;

3. Qohumluğa yaxın münasibətlər bildirən terminlər.

Azərbaycan dilində olduğu kimi, ingilis dilində də qohumluq termini ilə bağlı frazeoloji birləşmələr məişət danışıqlarına daha çox nüfuz etmişdir. Qohumluq terminləri ilə işlənən frazeoloji birləşmələr digərləri kimi məna uğurluğu olsa belə, sözlərin leksik mənalarından kənar işlənməsidir.

To step into father shoes-atasını yolu ilə getmək; Be tied to (one's) mother's apron strings-anasının ətəyindən yapışmaq; Learn/be taught smth at your mother's knee-anasının dizinin dibində; Twinkle in one's father's eye-atanın gözündə parıldayanda; Every mother's son of them -hamı, bir nəfər kimi;

Qohumluq bir ailənin üzvləri arasında statuslarını müəyyən edən rollarının və gözlənilən davranışlarını ehtiva edən sosioji münasibətlər sistemidir. Qohumluq terminologiyalarının sistemli şəkildə öyrənilməsi XIX əsrin ortalarında başlanmışdır. Qohumluq terminologiyalarının tədqiqi ilə məşğul olan ilk etnoqraf L.Morgan ata və ananın əsas və ikinci dərəcəli qohumluq xətləri əsasında 4 qohumluq sistemini (ailə tipi) qeyd edir:

1. İrokez qohumluq sistemi. İrokez qohumluq sistemində ata və ana qohumları bir-birindən ayrılır. Yəni *bioloji ata* və *atanın qardaşı* - ata, ananın qardaşı fərqli adlandırılır.

2. Havay qohumluq sistemi. Havay qohumluq sistemində hər iki əlamətlər üzrə (ata-ana) bir birindən fərqləndirilmir. Başqa sözlə *bioloji ata*, *atanın qardaşı* və *ananın qardaşı* eyni adlanır və ata kimi qəbul olunur.

3. Ərəb qohumluq sistemi. Ərəb qohumluq sistemində ata xətti ilə ana xətti fərqləndirici əlamətləri ilə ayrılırlar. Burada *ata, atanın qardaşı* və *ananın qardaşı* -əmi, *ananın qardaşını* (dayı) ayıraraq müxtəlif adlar vermişlər.

4. İngilis qohumluq sistemi. İngilis qohumluq sistemində bilavasitə və kollateral xətlər bir-birinə qarşı qoyulur, ata və ana xətləri fərqləndirilməyərək eyni terminlə adlandırılır. Bizdə *əmi* və *dayı*-ruslarda *дядя*, ingilislərdə *uncle*, Azərbaycan dilində *bibi* və *xala*, ruslarda *тетя*, ingilislərdə *aunt* adlandırılır. Azərbaycan dilində *qardaş qızı (oğlu), bacı qıaı (oğlu), əmi qızı (oğlu), dayı qızı (oğlu), bibi qızı (oğlu)*, ruslarda *племянница (племянник)*, ingilislərdə *qardaş* və *bacı qızı- niece* (oğlu isə *nephew*); əmi, bibi, xala və dayı uşaqları isə cinsi cəhətdən fərqləndirməyək *cousin* adlanır.

Qohumluq mürəkkəb mədəniyyət sisteminin tərkibidir və hər bir cəmiyyətdə qohumluq qrupları mövcud olduğu kimi qohumluq terminologiyası da var.

Həyatın bir çox aspektinə qohumluq əlaqələri təsir göstərir və əksər cəmiyyətlərdə kiminlə ailə qurmaq, kimə hörmət etmək, kiminlə zarafat etmək, kimə çətin məqamda arxalana biləcəyi kimi məqamlara təsir edir. Qohumluq insanları qrup halında bağlayan qan və nikah bağıdır.

Giddensə görə "Qohumluq ya genetik bağlantılardan və ya evliliyin başladığı bağlardan ibarətdir".

Müsəlman cəmiyyətininin əsasını "nikah" yolu ilə qurulan "Ailə" təşkil edir. Müsəlman ailələrində kişilərə daha çox üstünlük verildiyi üçün "kişi" (man) ailənin başçısı, ağası hesab edilir. Xristian ailələrində isə bu konsepsiya fərqlidir. Burada daha çox ana xəttinə önəm verilir, bu da dinlə əlaqəlidir. *Jesus Christ-the Son of God- His mother Mary (Məryəm ana).*

Nikah qohumluğundan yaranan terminlər də dilimizdə zəngindir. Nikah qohumluğu terminləri aşağıdakılardır: *ər, arvad, qaynata, qaynana, qayın, qayınoğlu, qayınqızı, baldız, baldızoğlu, baldızqızı, kürəkən, gəlin, qardaşarvadı, yeznə, əmidostu, bacanaq, elti, quda, günü* və s. Dialektlərdə işlənən qohumluq terminləri daha genişdir. Məsələn, *gəlinə- şabace, qardaş arvadlna- aba, sonacanı, qayına- nürzə, dayı arvadına- dayıcanı* (Abdullayev, 2013, s.308).

Qohumluq terminlərinin başqa sahələrdə də işlənməsi az deyil. Məsələn, siyasətdə *Big Brother*-Böyük qardaş; *brothers and sisters*- qara-dərililərin siyasi hərəkatlarında, *sisters- feminist* hərəkatında; *fathers and mothers*- rahib və rahibələr; *mother-superios*-rahibə ana; *blood-brotherhood*-kriminal dəstə və s. kimi də işlənirlər.

Nəticə

Qohumluq mürəkkəb mədəniyyət sisteminin tərkibidir və hər bir cəmiyyətdə qohumluq qrupları mövcud olduğu kimi, qohumluq terminologiyası da var.

Həyatın bir çox aspektinə qohumluq əlaqələri təsir göstərir və əksər cəmiyyətlərdə kiminlə ailə qurmaq, kimə hörmət etmək, kiminlə zarafat etmək, kimə çətin məqamda arxalana biləcəyi kimi məqamlara təsir edir.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev, K.M., Məmmədov, A.Y., Musayev, M.M. (2012). *Azərbaycan dilində mürəkkəb sintaktik bütövlər*. Mütərcim.
2. Abdullayev, S.A. (2013). *Qeyri-səlis dilçilik təcrübəsi*. Victory.
3. Alekhina, A. (1982). *İdiomatic English*. Vyseishaya shkola.
4. Cəfərov, Q. (1985). *Azərbaycan dilinin leksik-semantik xüsusiyyətləri*. Maarif.
5. Qurbanov, A. (2004). *Müasir Azərbaycan dilinin frazeologiyası*. I cild. Nurlan.
6. Koonin, A.V. (2000). *English-Russian Dictionary of İdioms*. Russky Yazyk Publishers.
7. Vəliyeva, N. (2008). *Müxtəlissistemli dillərdə feli birləşmələrin topoloji təhlili*. Avropa.
8. Yusifov, G. (2014). *Azərbaycan və ingilis dillərində sabit söz birləşmələrinin linqvistik-tipoloji xüsusiyyətləri*. Mürtəcim.

Daxil oldu: 06.12.2024
Qəbul edildi: 14.03.2025

https://doi.org/10.36719/2789-6919/43/54-56

Gülnar Əlizadə
Milli Aviasiya Akademiyası
https://orcid.org/0009-0009-2778-9068
galizada@naa.edu.az

Müasir linqvistik və linqvodidaktik məsələlər

Xülasə

"Muasir linqvistik və linqvodidaktik məsələlər" dedikdə, müasir dilçilikdəki bütün məsələlər və istənilən bir dilin dil öyrənmə metodları, bunlarla bağlı bütün problemlər nəzərdə tutulur. Ümumiyyətlə, müasir linqvistika dilin ümumi funksiyalarını, strukturlarını, ifadə və istifadə formalarını, bununla yanaşı onun inkişafını öyrənən bir sahədir. Dilçiliyin linqvistika sahəsindən başqa onun Linqvodidaktika adlanan böyük bir sahəsi də vardır. Bu geniş sahə isə dil öyrənmə və tədrisinin nəzəri və praktiki məsələlərini araşdıran bir sahədir.

Dilin 2 əsas sahəsini əhatə edən linqvistika və linqvodidaktika dedikdə, linqvodidaktikada olan aktual problem və məsələlər həm dilin öyrənilməsi və tədrisi ilə, həm də dilin sosial, mədəni və texnoloji aspektləri ilə bağlı geniş müzakirələrə səbəb olur.

Ümumiyyətlə linqvodidaktika, intellektual və nitqin inkişafı, xarici dilin tədrisi prosesi, mədəniyyətlərarası ünsiyyət vasitəsi mənasına gəlir. Digər tərəfdən, linqvodidaktika dedikdə, dilin və onun strukturunun elmi tədqiqi, bununla belə qrammatika, sintaksis və fonetikanın öyrənilməsi, dilçiliyin spesifik sahələri olan sosiolinqvistika, dialektologiya, psixolinqvistika, hesablama dilçilik, müqayisəli dilçilik və struktur dilçilik kimi bölmələrini öyrənən dilçilik sahəsi başa düşülür (Vygotsky, 1986).

Açar sözlər: *linqvistika, linqvodidaktika, yanaşmalar, metodlar, dilçilikdə məsələlər, dil öyrənmə*

Gulnar Alizadeh
National Aviation Academy
https://orcid.org/0009-0009-2778-9068
galizada@naa.edu.az

Modern linguistic and linguodidactic issues

Abstract

In "Modern linguistic and linguodidactic issues", all needs in modern linguistics and language learning methods of any language, all related programs are covered. modern linguistics is a field that studies the general functions, structures, expressions and forms of use of the language, as well as its development. In addition to linguistics, there is a large field called Linguodiactics. With this broad scope, it is a field that examines the theoretical and practical issues of language learning and teaching.

Linguistics, which covers 2 main areas of language, is called linguodidactics, which leads to wide discussions about the actual problem in linguodidactics and the learning and teaching of any language, as well as the social, cultural and technological aspects of the language.

In general, linguistic didactics means the development of intellectual and speech, the process of teaching a foreign language, a means of intercultural communication. On the other hand, linguistic didactics refers to the scientific study of language and its structure, including the study of grammar, syntax and phonetics, the specific fields of linguistics, such as sociolinguistics, dialectology, psycholinguistics, computational linguistics, comparative linguistics and structural linguistics.

Keywords: *linguistics, linguistic didactics, approaches, methods, problems in linguistics, language learning*

Giriş

Müasir linqvistika və linqvodidaktikadan danışdıqda həm onların üstünlükləri, həm onların çətinlikləri, həm də onların qarşılıqlı əlaqəsini vurğulamaq ön plana keçir. Bu hər iki sahənin araşdırılması üçün bunlara fərdi olaraq yanaşmaq, ayrı-ayrılıqda analiz etmək lazımdır.

Muasir linqvistikada əsas məsələlər. Ümumiyyyətlə, müasir linqvistikanın əsas məsələlərini araşdırarkən orada olan əsas anlayışları öyrənmək lazımdır. Müasir linqvistikanın əsas anlayışları aşağıda sadalanan kimidir: strukturalizm, funksionalizm, generativ dilçilik və digər yanaşmaların müqayisəsi (Brown, H. Douglas, 1980).

Strukturalizm dilin əsas və strukturlarını və onların qarşılıqlı əlaqələrinin olduğunu irəli sürən bir yanaşmadır. Bu nəzəriyyənin məğzini dilin planlı və sistemli quruluşa malik olmasını göstərən yanaşma təşkil edir. Ümumiyyətlə, strukturalizm, dilin mənasını və qaydalarını və özü ilə qarşılıqlı əlaqəli olan komponentləri ilə məşğul olur (Saussure, 1916).

Tədqiqat

Funksionalizm dilçilikdə dilin əsas məqsədini və funksiyalarını araşdıran bir yanaşmadır. Funksionalizm, dilin strukturundan daha çox onun istifadəsinə, ünsiyyətdə danışanların və yazanların məqsəd və ehtiyaclarına diqqət yetirir. Funksionalistlər dilin əsasən sosial və kommunikativ funksiyalarını ön plana çıxarırlar. Bu yanaşma dilin necə və niyə istifadə olunduğuna fokuslanır və dilin inkişafını həm daxili, həm də xarici faktorlardan asılı olaraq izah etməyə çalışır. Funksionalizm müasir dilçiliyin ən vacib yanaşmalarından biridir, çünki bu yanaşma təkcə dilin strukturunu yox, həmçinin dilin istifadəsini və məqsədini araşdırır. Dilçiliyin bu yanaşması, dilin sosial və kommunikativ aspektlərini aydınlaşdırmağa fokuslanır və dilin yalnızca formalarının deyil, həmçinin məzmununun necə və niyə istifadə olunduğunu araşdırmağa və aydınlaşdırmağa çalışır (Michael, 1973).

Dilçiliyin daha bir aspekt və yanaşmalırndan olan generativ dilçilik dilin strukturuna bağlı olan bir sahədir. Belə ki, Generativ Dilçilik (Generative Linguistics), dilin strukturunu başa düşmək üçün inkişaf etdirilmiş bir yanaşmadır və bu yanaşma əsasında Noam Chomsky tərəfindən təqdim edilən nəzəriyyələr dayanır. Generativ dilçilik, dilin insan beynində təbii olaraq mövcud olan və hər bir insanın dil öyrənmə qabiliyyətini təmin edən daxili bir qrammatika olduğunu iddia edir. Bu yanaşmaya əsasən, dilin öyrənilməsi yalnız xarici təsirlərdən deyil, həm də beynin dilə aid qlobal quruluşlarından asılıdır. Dilin quruluşunu, dilin insan tərəfindən öyrənilməsini təmin edən əsas sahələrdən biri olan generativ dilçilik dilçiliyin əsasını təşkil edir (Noam, 1965).

Linqvodidaktikada müasir yanaşmalar. Komunikativ yanaşma: bu yanaşma əsasən dilin bütün aspektlərinin, yəni dilin bütün sahələrinin birlikdə inkişafı və istifadəsini əhatə edir. Dilin öyrənilməsində əsasən danışıq və yazı bacarıqlarının inkişafına yönəlmiş metodlar da bu yanaşma içərisində birləşmişdir. Bu yanaşma, dilin real həyatda istifadəsinə yönəlir və danışıq, yazı bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün istifadə edilir. Öyrənənlər dilin sosial və kommunikativ funksiyalarını öyrənir və təcrübə ilə bacarıqlarını artırırlar. Bu yanaşma, dilin əsas məqsədini real həyatda kommunikasiya qurmaq və anlaşma metodlarını əhatə edir. Bu yanaşmada danışıq, müzakirə və digər interaktiv məşğələlər vasitəsilə öyrənənlərə dilin gündəlik həyatımızda necə istifadə edildiyi öyrədilir (Claire, 1986).

Kommunikativ yanaşmanın əsas xüsusiyyətləri aşağıdakı kimidir:

Öyrənənlərə real ünsiyyət situasiyalarında dildən istifadə etmə bacarığı təbliğ olunur.

Bu yanaşma sayəsində dilin sosial və mədəni aspektlərini öyrənmək şansı genişdir.

Rəsmi və qeyri-rəsmi yazı və danışıq bacarıqlarının inkişafına xüsusi diqqət yetirilir (David, 1991). Linqvodidaktikanın ən əsas yanaşması olan kommunikativ yanaşmadan başqa, interaktiv, problem-həll yanaşması, avtorizasiya, konstruktivizm və tapşırıq əsaslı yanaşmaları da vardır.

İnteraktiv yanaşma aktiv iştirak və qarşılıqlı əlaqə vasitəsi ilə müzakirələr apararaq, tapşırıqlar əsasında dil bacarıqlarının təcrübəsinə və inkişafına kömək edir. Problem-həll yanaşması isə dildəki praktik problem həll etmə bacarıqlarını, öyrənənlərin sərbəst düşünmə və qərar vermə qabiliyyətini formalaşdırmağa kömək edir. Avtorizasiya Yanaşması öyrənənlərin öz öyrənmə prosesinə nəzarət etmələrini və sərbəst şəkildə dil bacarıqlarını inkişaf etdirmələrinə zəmin yaradır. Bu yanaşma vasitəsilə öyrənicilərə öz biliklərini müstəqil şəkildə artırmağa və öyrənmə strategiyaları hazırlamağa

imkan verilir. Konstruktivizm yanaşması, öyrənənlərin öncəki bilik, bacarıq və təcrübələrini əsas götürərək yeni informasiyaların meydana gəldiyi bir yanaşmadır.

Bu yanaşmanın əsas xüsusiyyətləri onun dil öyrənənlərin fərdi təcrübələrinə əsaslanması, yeni əldə olunan informasiyaların qazanılmış təcrübələrlə əlaqələndirilərək möhkəmləndirilməsidir. Bütün sadalanan bu yanaşmalardan başqa dilin gündəlik həyatımızda istifadəsinə fokuslanan daha bir yanaşma tapşırıq əsaslı yanaşma adlanır. Bu yanaşma dil öyrənilməsini real tapşırıqlar və hadisələr üzərində qurur. Bu yanaşma sayəsində öyrənənlər praktik tapşırıqları yerinə yetirərək dil bacarıqlarını inkişaf etdirirlər. Bu yanaşma öyrənənləri dilin gündəlik həyatımızda necə istifadə olunduğuna hazırlayır.

Nəticə

Müasir linqvistik və linqvodidaktik məsələlər, dilin öyrənilməsi və öyrədilməsi sahəsində yeni meydana gələn yanaşmaların və metodların dilimizdə öyrənilməsini və tətbiqini həyata keçirir. Strukturalizm, funksionalizm, generativ dilçilik kimi nəzəri yanaşmaların və kommunikativ, problem həlli, interaktiv yanaşmaların tətbiqi, dil öyrənmə prosesinin daha effektiv və praktiki olmasına şərait yaradır. Həmçinin, müasir dilçilik nəzəriyyələri, dilin funksional aspektlərini, sosial və mədəni əlaqələrini təhlil etməklə, dilin real həyatda istifadəsini daha dərindən anlamağa imkan verir.

Linqvodidaktika sahəsində tətbiq olunan yeni metodlar, öyrənicilərin dil bacarıqlarını yalnız nəzəri şəkildə deyil, həm də real dünya şəraitində inkişaf etdirmələrini təmin edir. Kommunikativ yanaşmalar, konstruktivist tədris modelləri, tapşırıq-əsaslı yanaşmalar və müstəqil öyrənmə metodları, dilin öyrənilməsində daha aktiv və effektiv iştirakını təşviq edir (Larsen-Freeman, Diane, 1986).

Bütün bu müasir yanaşmalar və metodlar, dilin həm nəzəri, həm də praktik baxımından öyrədilməsi və öyrənilməsi prosesini müasir tələblərə uyğun olaraq daha geniş və dinamik bir şəkildə inkişaf etdirməyə imkan verir. Bu yanaşmaların tətbiqi, həmçinin dil öyrənicilərinin müxtəlif mədəniyyətlər və sosial mühitlərdə daha uğurlu kommunikasiya bacarıqları qazanmalarını təmin edir (Rod, 2003).

Ədəbiyyat

1. Brown, H. Douglas (2000). *Principles of Language Learning and Teaching*.
2. Chomsky, N. (1957). *Generativ dilçilik: dilin strukturunun təbii qrammatikası*.
3. Ellis, R. (2003). *Tapşırıq əsaslı yanaşma: real dünya tətbiqləri*.
4. Halliday, M. (1978). *Funksionalizm və dilin istifadəsi*.
5. Kramsch, C. (1993). *Kommunikativ yanaşma: dilin praktiki istifadəsi*.
6. Larsen-Freeman, D. (2000). *Techniques and Principles in Language Teaching*.
7. Nunan, D. (1999). *Problem-həll yanaşması və dil öyrənmə*.
8. Saussure, F. (1916). *Strukturalizm və dilçilik*.
9. Vygotsky, L. (1978). *Sosial interaksiyon və dilin inkişafı*.

Daxil oldu: 16.12.2024
Qəbul edildi: 19.03.2025

https://doi.org/10.36719/2789-6919/43/57-61

Nigar Süleymanova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
https://orcid.org/0009-0009-8898-0421
amiraslanigar99@gmail.com

Üslubiyyatın tədrisi və dilin funksional istifadə prinsipləri: düzgünlük, dəqiqlik və aydınlıq

Xülasə

Müasir Azərbaycan ədəbi dilinin xarakterik cəhətlərindən biri də onun müxtəlif üslublara malik olmasıdır. Həmin üslubları öyrənən, spesifik xüsusiyyətlərini fərqləndirən bölmə isə üslubiyyat adlanır. Məqalədə elmi-metodiki ədəbiyyatda üslubiyyat məsələlərinin qoyuluşu araşdırılmışdır. Orta məktəbdə üslubi məsələlərin qoyuluşu, bütün üslubların xüsusiyyətləri qısa şərh edilmişdir. Həmçinin, məqalədə dilçi alimlərin fərqli bölgüləri və təsnifatları nəzərdən keçirilmişdir. Nitqin üslubi baxımdan düzgün formalaşması Ana dili dərsləri zamanı üslubların tədrisində aparılan əlaqələndirmə və ümumiləşdirmə məsələləri izah edilmişdir. Həmçinin, nitqin düzgünlük, dəqiqlik, aydınlıq kimi əsas xüsusiyyətləri üslubiyyatla əlaqələndirilərək, nəzərdən keçirilmişdir.

***Açar sözlər**: üslubiyyat, bədii üslub, elmi üslub, rəsmi-işgüzar üslub, məişət üslubu, metodika, dilçilik, düzgünlük, dəqiqlik, aydınlıq*

Nigar Suleymanova
Azerbaijan State Pedagogical University
https://orcid.org/0009-0009-8898-0421
amiraslanigar99@gmail.com

Teaching stylistics and functional use principles of language: correctness, accuracy and clarity

Abstract

One of the characteristic features of modern Azerbaijani literary language is its possession of various styles. The section that studies these styles and distinguishes their specific features is called stylistics. This article investigates the formulation of stylistics issues in scientific-methodical literature. The presentation of stylistic issues in secondary school and a brief explanation of the characteristics of all styles are provided. Additionally, different classifications and divisions of linguistic scholars are examined. The proper formation of speech from a stylistic perspective, as well as the coordination and generalization issues in teaching styles during mother tongue lessons, are explained. Furthermore, the main characteristics of speech such as correctness, accuracy, and clarity are discussed in relation to stylistics.

***Keywords:** stylistics, literary style, scientific style, official-business style, everyday style, methodology, linguistics, correctness, accuracy, clarity*

Giriş

Dilçilikdə "stilistika" termini ilə paralel işlənən üslubiyyat, üslubları öyrənən və dil vasitələrindən məqsədyönlü istifadə üsulu kimi işlənən dilçilik terminidir. Bu termin dilin ifadə imkanlarını, onun müxtəlif sahələrdə tətbiq formalarını və bu tətbiq formalarının xarakterik xüsusiyyətlərini əhatə edir (Axundov, 1988). Üslubiyyatın mahiyyəti ondan ibarətdir ki, hər bir üslubun özünəməxsus xüsusiyyətləri, tətbiq dairəsi və kommunikativ məqsədləri mövcuddur.

Metodik ədəbiyyatdan da məlumdur ki, üslub anlayışı incəsənət termini kimi qəbul edilir, üslubiyyat isə dilçilik terminidir və konkret olaraq dilin üslublarını, onların işlənmə mexanizmini araşdırır (Qasımov, 2010). Üslubiyyat iki əsas formada özünü göstərir: fərdi üslub və funksional

üslub. Fərdi üslub, adından da göründüyü kimi, bir şəxsə aid olub, xüsusi səciyyə daşıyan üslubdur. Fərdi üslub həm dövrün ümumi fikrindən, həm də şəxsiyyətin fərdi baxış tərzindən asılı olaraq formalaşır. Belə ki, hər bir insanın nitq mədəniyyəti, danışıq tərzi, yazı üslubu onun fərdi üslubunu təşkil edir. Fərdi üslub əsasən yazıçılar, şairlər, alimlər və digər yaradıcı şəxslərin əsərlərində özünü daha qabarıq göstərir. Bu üslubun formalaşmasına şəxsin təhsil səviyyəsi, dünyagörüşü, yaşadığı cəmiyyətin sosial və mədəni xüsusiyyətləri böyük təsir göstərir.

Cəmiyyətin müxtəlif sahələrini əhatə edən, hamının dil vahidlərindən məqsədyönlü istifadəsinə xidmət edən üsluba isə funksional üslub deyilir. Funksional üslublar müəyyən dil qaydaları çərçivəsində formalaşır və müxtəlif kommunikativ sahələrdə tətbiq olunur. Metodik ədəbiyyatda funksional üslublara ədəbi dilin bədii üslubu, elmi üslubu, publisistik üslubu, məişət üslubu, rəsmi-işgüzar üslubu daxildir.

Tədqiqat

Lakin görkəmli alim Həsrət Həsənov ədəbi dilin funksional üslublarını daha ətraflı təsnif edərək, onların sayını yeddiyə qədər genişləndirmişdir. O, funksional üslubları aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmışdır:

- Ədəbi danışıq üslubu;
- Elmi üslub;
- Bədii üslub;
- Elmi-bədii üslub;
- Rəsmi-işgüzar üslub;
- Epistolyar üslub;
- İctimai-publisist üslub.

Bu təsnifat üslubiyyatın daha dərin və geniş şəkildə öyrənilməsinə imkan yaradır. Qeyd etmək lazımdır ki, orta məktəb proqramı üzrə aparılan bölgü şərti xarakter daşıyır və dövrün inkişafı ilə əlaqədar olaraq dəyişə bilər. Çünki dil dinamik bir sistemdir və zamanla dilin müxtəlif üslublarında dəyişikliklər baş verə bilər.

Üslubiyyatın ən dinamik və dəyişkən sahələrindən biri bədii üslubdur. Bədii üslub dil normalarına riayət etməsi, obrazlı-emosional olması və bədii-ekspressiv xüsusiyyətlərə malik olması ilə xarakterizə edilir. Bədii-estetik fikri daha qüvvətli ifadə etmək üçün sözlərin yerli yerində seçilib işlədilməsi də bədii üslubun əsas xüsusiyyətlərindən biridir.

Bədii üslub yalnız yazılı ədəbiyyatda deyil, həm də danışıq nitqində müəyyən dərəcədə öz əksini tapır. Ədəbiyyat tarixində bir çox şair və yazıçılar bədii üslubun formalaşmasında mühüm rol oynamışdır. Bu üslubun əsas xüsusiyyətlərindən biri də onun emosionallığı və ekspressivliyidir. Ədəbi əsərlərdə bədii təsvir və ifadə vasitələrinin məqsədəuyğun şəkildə işlədilməsi bədii üslubun başlıca xüsusiyyətlərindəndir. Məhz bu səbəbdən “Bədii üslub ekspressivliyin, emosionallığın, bədii təsvir və ifadə vasitələrinin məqsədəuyğun şəkildə, əsərin ideya və məzmununa görə seçilmiş sistemidir” (Həsənov, 2017) ifadəsi bədii üslubu tam şəkildə xarakterizə edir.

Orta məktəb proqramına daxil edilən və tədris olunan digər üslub isə elmi üslubdur. Elmi üslubu digər üslublardan fərqləndirən özünəməxsusluğu onun məntiqli, konkret və dəqiq olmasıdır (Qasımov, 2010). Elmi üslub əsasən elmi əsərlərdə, mülahizələrdə, tədqiqat əsərlərində istifadə olunur. Elmi üslubun ən mühüm xüsusiyyətlərindən biri də onun terminlərlə zənginliyidir. Terminlər elmi üslubun ifadə vasitələrini daha dəqiq və konkret edir.

Orta məktəb dərsliyində elmi üslub konkretlik, ardıcıllıq və dəqiqlik kimi xüsusiyyətlərlə xarakterizə edilir. Onu da qeyd edək ki, elmi üslubun tədrisi inteqrativ xüsusiyyətə malikdir, yəni bu üslub digər sahələrlə qarşılıqlı əlaqədə öyrənilir. Elmi məqalələr, dərs vəsaitləri və digər elmi xarakterli materiallar bu üslubda yazılır.

Tədrisdə yer alan digər üslub isə rəsmi-işgüzar üslubdur. Adından da göründüyü kimi, bu üsluba rəsmi - işgüzar sənədlərin dili aiddir. Dövlətçilik ənənələri ilə bağlı olan bu üslub tarixən formalaşmış və arxaik leksikaya, köhnə qəlib ifadələrə malikdir. Sabit leksika, fikrin lakonik ifadəsi və dəqiqlik, eyni zamanda təkmənalılıq bu üslubun ana xəttidir. Digər üslublardan fərqli cəhəti isə yalnız yazılı

nitqə aid olmasıdır. Bu üslubu tədris edərkən şagirdləri əməli yazı nümunəsi ilə tanış etmək və bacarıqları aşılamaq lazımdır.

Dərslikdə verilən digər funksional üslublardan biri isə publisistik üslubdur. Kütləvilik, cəlbedicilik, aydınlıq kimi səciyyələndirilən publisistik üslubdan kütləvi informasiya vasitələrində və sosial təbliğatlarda daha çox istifadə olunur. Elmi-publisistik dil dedikdə müxtəlif elm sahələrinə, siyasətə, dinə və s. məxsus publisistik məqalələrin, kitabların dili nəzərdə tutulur. Bu üslubda yazılmış əsərlərdə yalnız müəyyən bir siyasi məsələni izah etməklə kifayətlənmir, həm də geniş xalq kütlələrini ələ ala bilmək məqsədi ilə publisistikanın ən bariz cəhətlərindən istifadə edilir. Orta məktəb dərsliyində bu üslub “mətbuat dili”, “qəzet dili” və ya “televiziya dili” kimi də qeyd edilir. Publisistik üslub həm şifahi, həm də yazılı formada ifadə oluna bilir. Şifahi publisistikaya televiziya və radio dili, yazılı publisistikaya isə jurnal və qəzet dili aiddir. Yaxşı olardı ki, publisistik üslubun tədrisi zamanı müəllim şagirdləri əyani vasitələrlə tanış etsin və nümunələrlə praktik işə cəlb etsin.

Canlı danışıq üslubu kimi tanınan məişət üslubu sərbəstlik və təbiiliklə xarakterizə edilsə də, özözlüyündə normalara tabe olan üslubdur.

Nitqin üslubi baxımdan düzgün formalaşması Ana dili dərsləri zamanı üslubların tədrisində aparılan əlaqələndirmə və ümumiləşdirmə işlərindən çox asılıdır.

Üslubiyyat, dilin imkanları daxilində hiss və düşüncələri ifadə etməyin müxtəlif üsullarını öyrənən, həmçinin nitqin məqsədinə uyğun şəkildə təşkilinə dair nəzəri və praktiki məsələləri tədqiq edən bir dilçilik sahəsidir. Bu sahə yalnız dilin strukturunu deyil, həm də onun funksional imkanlarını, müxtəlif üslubların tələblərini və məqsədini nəzərdən keçirərək, ifadənin məqsədəuyğunluğunu təmin edən vasitələri müəyyən edir. Üslubiyyatın əsas məqsədi, nitqin düzgün, dəqiq, aydın, həmçinin ifadəli və təsirli olmasını təmin etməkdir.

Həm yazılı, həm də şifahi nitq, dilin quruluş qaydalarına uyğun olaraq müəyyən prinsiplərə əsaslanmalıdır. Bu prinsiplər nitqin əsas məqsədlərini düzgün şəkildə çatdırmaq və dinləyici, ya da oxucu ilə əlaqə qurmaq üçün vacibdir. Nitqdə doğru və məqsədli ifadə vasitələrinin seçilməsi, həm də mesajın səmərəli şəkildə ötürülməsi üçün əhəmiyyətlidir. Nitqin bu prinsiplərə uyğunluğu, həm kommunikasiya prosesinin səmərəli həyata keçirilməsini təmin edir, həm də dilin ifadə imkanlarından optimal şəkildə istifadə edilməsini təmin edir.

Nitqin düzgün, dəqiq və aydın olması, yalnız sözlərin və cümlələrin doğru istifadəsi ilə bağlı deyil, həm də bu sözlərin doğru və məqsədəuyğun şəkildə seçilməsini tələb edir. Düzgünlük, dilin qrammatik və leksik qaydalara uyğunluğudur. Düzgünlük, dilin həm qrammatik, həm də semantik cəhətlərini əhatə edir. Yəni, burada sözlərin və cümlələrin strukturu, həmçinin məna baxımından dəqiqlik və aydınlıq təmin edilir. Bu baxımdan, düzgünlük yalnız qrammatik qaydalara uyğunluğu əhatə etmir, həm də dilin digər səviyyələrində, məsələn, leksik səviyyədə də sözlərin məna uyğunluğu təmin edilməlidir.

Dəqiqlik isə ifadə olunan fikrin konkret və xüsusi mənada təqdim edilməsidir. Dəqiq ifadə, fikrin təfərrüatlarla aydın şəkildə izah olunmasına və qarşı tərəfə yanlış anlamalar yaratmadan çatdırılmasına kömək edir. Bu, çox vaxt nitqdə istifadə olunan xüsusi terminlər, ifadələr və nüansların diqqətlə seçilməsini tələb edir. Məsələn, elmi və texniki yazılarda və ya bədii əsərlərdə daha konkret ifadələrə üstünlük verilir ki, bu da fikrin anlaşılmasını asanlaşdırır. Fikrin dəqiqliklə təqdim edilməsi həm də müzakirə və ya təhlil zamanı mümkün olan qeyri-dəqiqliklərin qarşısını alır.

Aydınlıq isə ifadə olunan fikrin dinləyici və ya oxucu tərəfindən asanlıqla başa düşülməsini təmin edir. Nitqin aydın olması, şübhəsiz, fikrin düzgün şəkildə ötürülməsinə və qarşı tərəfin fikri mənimsəməsinə şərait yaradır. Aydınlıq həmçinin dilin sadəliyi ilə də əlaqəlidir. Mürəkkəb cümlələr, fikrin aydın şəkildə çatdırılmasını çətinləşdirə bilər. Buna görə də dilin aydın olması həm cümlə quruluşunun, həm də söz seçiminin sadəliyini, həmçinin ifadələrin bir-biri ilə ahəngdar olmasını tələb edir. Cümlə quruluşunun sadə olması, fikrin aydın və təsirli şəkildə ifadə olunmasını təmin edir. Məsələn, cümlələrdə uzun və mürəkkəb frazalar və ya çoxsaylı təkrarlar istifadə edildikdə, oxucu və ya dinləyici fikrin məğzini tez bir zamanda başa düşə bilməyə bilər.

Bu üç prinsip - düzgünlük, dəqiqlik və aydınlıq - üslubiyyatın əsas qaydalarını təşkil edir və dilin effektiv istifadəsi üçün vacibdir. Hər biri bir-birini tamamlayır və nitqin məqsədəuyğun şəkildə qurulmasına kömək edir. Düzgünlük, nitqin sintaktik və qrammatik uyğunluğunu təmin edərkən, dəqiqlik,

ifadə olunan fikrin dəqiq şəkildə başa düşülməsini təmin edir. Aydınlıq isə bu fikrin qarşı tərəfə mümkün qədər sadə və anlaşıqlı şəkildə çatdırılmasını təmin edir. Bu üslubi əsaslar düzgün seçilmiş dil vasitələri ilə fikrin tam olaraq və qarşı tərəfi yanıltmadan çatdırılmasına imkan verir.

Üslubiyyatın tədqiqi və öyrədilməsi, həmçinin dilin istifadə sahələrində – elmi, bədii, ictimai və digər üslublarda – düzgün dil seçiminə istiqamət verir. Beləliklə, dilin funksional və üslubi imkanlarını başa düşmək, müxtəlif üslublarda dil vasitələrinin düzgün və məqsədəuyğun istifadə edilməsi, həmçinin kommunikasiya prosesində effektiv nəticələr əldə edilməsini təmin edir. Nitqin məqsədinə və situasiyasına uyğun olaraq sözlərin və cümlələrin seçilməsi və düzgün tətbiqi üslubiyyatın əsas hədəfidir. Bu baxımdan, üslubiyyat yalnız dilin tədrisi deyil, həm də onun tətbiqi və sosial ünsiyyətin inkişafı üçün mühüm bir sahədir. Üslubiyyat dilin müxtəlif üslub xüsusiyyətlərini öyrənərək, həmin üslublarda istifadə edilən dil vasitələrini müəyyənləşdirir. Beləliklə, dilin müxtəlif funksional sahələrində istifadəsi üçün müəyyən üslub formaları ortaya çıxır. Bu üslubların hər biri müəyyən kommunikativ məqsədləri reallaşdırmağa xidmət edir. Məsələn, elmi üslub məlumatların dəqiq və konkret şəkildə təqdim olunmasını təmin edərkən, bədii üslub emosional və estetik təsir yaratmağa yönəlir. Bu səbəbdən, dilin üslub imkanlarını başa düşmək və bu imkanlardan düzgün istifadə etmək çox vacibdir.

Üslubiyyatın əsas məqsədi yalnız zəngin söz ehtiyatını mənimsətmək deyil, həm də bu sözləri düzgün və məqsədyönlü şəkildə istifadə etməyi öyrətməkdir. Bu baxımdan, dilin funksional üslublarının hər biri şagirdin müvafiq sahələr üzrə bacarıqlarını inkişaf etdirir. Məsələn, elmi üslub təhlil və tədqiqat məqsədini güdür, burada dəqiqlik və ardıcıllıq əsas prinsipdir. Bədii üslub isə daha çox emosional və obrazlı ifadə yaratmağa yönəlir. Bu üslubda dil vasitələrinin emosional və ekspressiv potensialından istifadə edilir. İctimai-publisistik üslub isə cəmiyyətlə əlaqədar məsələləri işıqlandıran, geniş auditoriyaya ünvanlanmış üslubdur. Bu üslubda daha çox inandırıcılıq və aydınlıq ön planda olur.

Ədəbiyyat və dilçilik sahəsində görkəmli alimlər üslubiyyata dair bir çox mülahizələr irəli sürmüş və fərqli təsnifatlar ortaya qoymuşlar. İlk sistemli və fundamental əsər, Azərbaycan dilinin üslubiyyatını öyrənən görkəmli alim Əbdüləzəl Dəmirçizadə tərəfindən yazılmışdır. O, dilin təfəkkürlə qarşılıqlı əlaqəsindən çıxış edərək üslubları üç növdə təsnif etmişdir: bədii üslub, elmi üslub və ictimai-siyasi üslub. Həsrət Həsənov isə üslubları daha geniş şəkildə təsnif edərək onlara yeddi növ aid etmişdir. Bu növlər arasında bədii üslubun özünün daha fərqli və kompleks xüsusiyyətləri vardır. Bədii üslubda dil, yalnız məlumat vermək məqsədini güdmür, həmçinin emosional təsir yaratmağa çalışır.

Mövcud dilçilik ədəbiyyatında üslubiyyata aid yazılmış əsərlərdə funksional üslubların növləri haqqında fikir müxtəlifliyi olduğunu dedik. Buna görə də hələ indəyə qədər Azərbaycan dilçiliyində üslubların sabit təsnifi yoxdur. A.Qurbanov belə bir vacib, zəruri və aktual məsələnin həllinə girişmiş, üslubların ağlabatan, məqbul (ümumqəbul) sayıla, hesab edilə bilən, elmi cəhətdən əsaslandırılmış dəqiq, vahid və sabit bir bölgüsünü müəyyənləşdirməyə səy göstərmişdir. O, əsərində müasir dövrdə funksional üslublardan bəhs etmiş və müasir Azərbaycan ədəbi dilinin materialları əsasında XX əsrin II yarısında funksional üslubların (üslub(i) meyar və sərhədlərinə əsaslandığına görə) haqlı olaraq aşağıdakı növlərinin olduğunu göstərmişdir: ədəbi danışıq üslubu, bədii üslub, elmi üslub, rəsmi üslub, publisistik üslub və epistolyar üslub (Qurbanov, 2019).

Nəticə

Üslubiyyatın tədrisi müasir Azərbaycan ədəbiyyatında və dilində xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycan dilində müxtəlif dövrlərə aid olan üslublar dilin zənginliyini və çoxşaxəliliyini əks etdirir. Bu üslublar, cəmiyyətin inkişafı ilə əlaqədar olaraq daim dəyişir və təkmilləşir. Üslubların tədqiqi yalnız dilin inkişafı baxımından deyil, həm də ümumilikdə cəmiyyətin düşüncə tərzinin, sənətin və mədəniyyətinin inkişafı üçün vacibdir.

Üslublar da ədəbi dil kimi normalara əsaslanır. Dialektlərə nisbətdə kütləvi olan ədəbi dilin şəkillənməsində üslublar xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Üslubi imkanları özündə ehtiva edən ədəbi dil haqqında Dəmirçizadə qeyd edir ki, "ədəbi dil bir spesifik xüsusiyyətləri ilə fərqlənən və belə xüsusiyyətlər, əlamətlər sistemi ilə də qollara ayrılan vahid ümumxalq dilinin adi forması kimi

anlaşılmalıdır. Bu isə o deməkdir ki, ədəbi dilin əsasını ümumxalq dili vahidləri hamı üçün ümumi cəhətlər təşkil edir. Lakin bununla yanaşı olaraq bir sıra məhdud sahələrlə əlaqədar spesifik cəhətlərə malik olduğundan ədəbi dil ifadəlilik vasitələri sisteminə görə müxtəlif qollara ayrılır ki, buna da ümumiləşdirilmiş halda ədəbi dilin üslubları deyilir" (Dəmirçizadə, 1962).

Son olaraq qeyd etmək lazımdır ki, dilin üslubi xüsusiyyətləri, yalnız dilin özünü deyil, həm də onun istifadəçisi olan cəmiyyəti və bu cəmiyyətin düşüncə və ünsiyyət tərzini əks etdirir. Bu səbəbdən, üslubiyyat sahəsinin tədrisi, dilin müxtəlif funksional xüsusiyyətlərini, nitqin təsirli şəkildə qurulması və nitq mədəniyyətinin inkişafını təmin edir. Bu da öz növbəsində, nitqin doğru, dəqiq və məqsədli istifadə olunmasına yol açır.

Ədəbiyyat

1. Abbasov, Ə. Orta ümumtəhsil məktəblərinin V-VIII siniflərində Azərbaycan dilindən proqram materiallarının planlaşdırılması. *Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi*. №1, 1998, s.54-63.
2. Ağakişiyeva, Ş. (2018). Üslubiyyatın tədrisi məsələsi. №4.
3. Axundov, A. (1988). *Dilçilikdə üslubiyyat məsələləri*. Elm.
4. Balıyev, H. (2014). *Orta məktəbdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası*. Maarif.
5. Cahangirov, M. (1989). *Milli təşəkkül mərhələsində Azərbaycan ədəbi dilinin aparıcı üslubları*. II hissə. Elm.
6. Dəmirçizadə, Ə. (1962). *Azərbaycan ədəbi dilinin üslubiyyatı*. Azərtədrisnəşr.
7. Əliyev, K. (2001). *Nitq mədəniyyəti və üslubiyyatın əsasları*. Bakı Dövlət Universiteti.
8. Həsənov, H. (2017). *Ədəbi dilin funksional üslubları*. Təhsil.
9. Həsənov, H. (2003). *Nitq mədəniyyəti və üslubiyyatının əsasları*. Bakı Dövlət Universiteti Nəşriyyatı.
10. Qasımov, Q. (2010). *Azərbaycan dilinin üslubları*. Nurlan.
11. Məmmədli, M. (2005). *Dil və üslub problemləri*. Şərq-Qərb.
12. Qurbanov, A. (2019). http://afadqurbanov.az/az/page/72

Daxil oldu: 03.12.2024
Qəbul edildi: 11.03.2025

https://doi.org/10.36719/2789-6919/43/62-66

Aynura Bakirova
Odlar Yurdu University
https://orcid.org/0000-0002-8268-3954
aynure.bekirova@oyu.edu.az
Aybaniz Ismayilova
Odlar Yurdu University
https://orcid.org/0000-0001-9931-9254
ismayilova.aybeniz@oyu.edu.az

Formation of Environmental Culture Through Learning a Foreign Language

Abstract

The article touches upon the topic of developing environmental culture in young people through learning a foreign language. It also provides an example of studying environmental issues in English classes, and analyzes all the advantages and disadvantages of this method. Environmental culture is a system of values, knowledge, norms, and behavioral practices aimed at respecting nature, preserving the environment, and sustainable interaction with ecosystems. It embodies a conscious human desire to balance their needs and the needs of nature. Environmental culture plays an important and multifaceted role in modern society and our attitude to the environment. Environmental culture is undoubtedly the most important core of modern society. It does not simply call for caring for nature, it sets an imperative task for each of us – to be responsible for the future of our planet. Nowadays, environmental problems have become more acute than ever: climate change, destruction of ecosystems, and environmental disasters – all this requires active intervention and global efforts. The introduction of environmental values and principles into everyday life is becoming an urgent need. This means careful use of natural resources, reducing the negative impact on the environment and supporting sustainable consumption standards. Ecological culture inspires the creation of a healthy, clean and sustainable environment for us and future generations. The article analyzes the method of forming ecological culture in the younger generation through learning a foreign language. A foreign language as an effective factor in the socio-economic, scientific, technical and general cultural progress of society and as a means of communication has potential in terms of environmental education. Consideration of environmental problems, issues of interaction between man and nature, nature conservation and resource conservation when studying a foreign language increases students' interest, expands their vocabulary, and encourages active communication. Familiarization with environmental problems abroad allows us to draw a parallel with similar situations in our country, helps to see certain achievements of each country in the field of preserving and maintaining ecological balance.

***Keywords**: ecological culture, ecological problems, balance, global efforts, foreign language learning, active intervention*

Aynurə Bəkirova
Odlar Yurdu Universiteti
https://orcid.org/0000-0002-8268-3954
aynure.bekirova@oyu.edu.az
Aybəniz İsmayılova
Odlar Yurdu Universiteti
https://orcid.org/0000-0001-9931-9254
ismayilova.aybeniz@oyu.edu.az

Xarici dilin öyrənilməsi ilə ətraf mühit mədəniyyətinin formalaşdırılması

Xülasə

Məqalə gənclərdə xarici dilin öyrənilməsi vasitəsilə ekoloji mədəniyyətin formalaşdırılması mövzusunu əhatə edir. İngilis dili dərslərində ekoloji problemlərin öyrənilməsi təcrübəsi də nümunə kimi verilmiş və bu metodun bütün üstünlükləri və çatışmazlıqları təhlil edilmişdir. Ekoloji mədəniyyət təbiətə hörmət, ətraf mühitin mühafizəsi və ekosistemlərlə davamlı qarşılıqlı əlaqəyə yönəlmiş dəyərlər, biliklər, normalar və davranış təcrübələri sistemidir. Bu, insanın ehtiyacları ilə təbiətin ehtiyacları arasında tarazlıq üçün şüurlu istəyini təcəssüm etdirir. Ekoloji mədəniyyət müasir cəmiyyətdə və ətraf mühitə münasibətimizdə mühüm və çoxşaxəli rol oynayır. Ekoloji mədəniyyət, şübhəsiz ki, müasir cəmiyyətin nüvəsini təşkil edir. O, təkcə təbiətə qayğı göstərməyə çağırmır, bizim hər birimizin qarşısına çox əhəmiyyətli bir vəzifə qoyur: planetimizin gələcəyi üçün məsuliyyət daşımaq vəzifəsi. Dövrümüzdə ekoloji problemlər həmişəkindən daha kəskinləşib: iqlim dəyişikliyi, ekosistemlərin məhv edilməsi və ekoloji fəlakətlər. Bütün bunlar aktiv müdaxilə və qlobal səylər tələb edir. Ekoloji dəyərlərin və prinsiplərin gündəlik həyata daxil edilməsi təcili ehtiyaca çevrilir. Bu, təbii resurslardan səmərəli istifadə etmək, ətraf mühitə mənfi təsirləri azaltmaq və davamlı istehlak standartlarını dəstəkləmək deməkdir. Ekoloji mədəniyyət bizim və gələcək nəsillər üçün sağlam, təmiz və davamlı ətraf mühitin yaradılmasına ilham verir. Bu məqalədə xarici dil öyrənməklə gənc nəsildə ekoloji mədəniyyətin formalaşdırılması metodu təhlil edilir. Xarici dil cəmiyyətin sosial-iqtisadi, elmi-texniki və ümumi mədəni tərəqqisinin təsirli amili və ünsiyyət vasitəsi kimi ekoloji maarifləndirmə baxımından potensiala malikdir. Xarici dil öyrənilərkən ekoloji problemlərin, insan və təbiətin qarşılıqlı əlaqəsi, təbiətin mühafizəsi və resursların qorunması məsələlərinin nəzərdən keçirilməsi tələbələrin marağını artırır, onların lüğət ehtiyatını genişləndirir, fəal ünsiyyətə sövq edir. Xaricdə ekoloji problemlərlə tanışlıq ölkəmizdəki analoji vəziyyətlərlə paralellər aparmağa imkan verir və hər bir ölkənin ekoloji tarazlığın qorunması və saxlanması sahəsində müəyyən nailiyyətlərini görməyə kömək edir.

***Açar sözlər**: ekoloji mədəniyyət, ekoloji problemlər, tarazlıq, qlobal səylər, xarici dilin öyrənilməsi, aktiv müdaxilə*

Introduction

Nowadays, environmental problems have become more acute than ever: climate change, destruction of ecosystems, and environmental disasters - all this requires active intervention and global efforts. The introduction of environmental values and principles into everyday life is becoming an urgent need. This means careful use of natural resources, reducing the negative impact on the environment and supporting sustainable consumption standards.

Pollution of the planet has reached enormous volumes. This is not only garbage and industrial waste, the volume of which has grown every year, but almost universal contamination of the atmosphere, hydrosphere and biosphere with toxic waste from chemical production, heavy metals and radioactive isotopes. The genetic and psychological state of people is deteriorating, about 70% of whom now live in cities, i.e. far from the natural environment, in conditions of fuss, crowding and noise (Mosiyenko, Myazitov, 1997).

Thoughts on the causes of the modern ecological crisis that has engulfed the entire planet today, the results of studying the history of the relationship between nature and society have led scientists to a number of conclusions. First of all, the modern ecological crisis, like the previous ones, arose as a result of the activities of man himself as a consequence of the development of human civilization.

Secondly, the scale of the crisis has never been so global. Many scientists came to these two conclusions back in the late 20th century. The media and scientific conferences called for each person and society to reconsider the idea that nature should serve for the benefit of man, and his intervention in natural processes cannot be unlimited.

All these events gave impetus to the development of ecology as a direction that studies the entire complex of natural scientific and socio-cultural aspects of the problem of interaction between society and nature, and also stimulated the development of environmental education.

Research

Since about the 1960s, when humanity first faced the acute problem of destroying all living things due to industrial activity, a new science began to take shape – ecology, and as a consequence of this emergence, ecological culture appeared. Speaking about the interaction of "environment" and "culture", B. T. Likhachev believes that ecology is not just an interdisciplinary science, but "...a problem of human culture as a whole" (Likhachev, 1997, p.84). This definition links together both concepts of "culture" and "environment" and allows us to move on to examining the essence of the concept of "environmental culture".

Ecological culture is the level of people's perception of nature, the surrounding world and the assessment of their position in the universe, the attitude of a person to the world.

Environmental culture is part of a healthy lifestyle and part of the general culture of a social group, society and humanity as a whole. It is expressed as a set of moral values and behavioral norms and includes not only information, knowledge and public opinion about the state of the environment, but also the ecological culture of the individual. A person who shows concern, empathy for the state of the environment is inseparable from individual and ecological activity. Each person is responsible for his actions, therefore, for his thoughts.

The concept of "environmental culture" has been widely used by eastern researchers but is quite rare in western published works. Its most popular use among the English bibliography was as a book title of the Australian philosopher and ecofeminist Val Plumwood (Plumwood, 2002). She does not elaborate on its definition but leaves an important framework that aligns the concept with the idea of being the only possible way to overcome the environmental crisis in which humanity is involved.

Results. In this article the method of forming environmental culture in the younger generation through learning a foreign language is analyzed. A foreign language as an effective factor in the socio-economic, scientific, technical and general cultural progress of society and as a means of communication has potential in terms of environmental education. Consideration of environmental problems, issues of interaction between man and nature, nature conservation and resource conservation when studying a foreign language increases students' interest, expands their vocabulary, and encourages active communication. Familiarization with environmental problems abroad allows us to draw a parallel with similar situations in our country, helps to see certain achievements of each country in the field of preserving and maintaining ecological balance. In this way, another task is also solved: the formation of a global, holistic view of the environmental problems of individual countries.

Besides that, a foreign language differs from other subjects in that communication in this case is the goal and means of learning. A foreign language can serve as a basis for the conscious development of intellectual communicative skills related to the receipt, processing and transmission of information. In the course of teaching a foreign language, we synthesize educational and communicative activities. Combining these types of activities with ecology, we expand the scope of use of a foreign language, the process of educational communication with additional associations and at the same time generate a personal culture of the student.

Thus, the introduction of such environmental topics as resource limitations, population control, urbanization problems, and specially protected natural areas into the foreign language curriculum will add more information to the topics and texts being studied. This will also significantly broaden the students' horizons and vocabulary not only in the field of foreign language and ecology, but also in geography, biology, sociology, and other sciences.

For example, let's take an English lesson in a secondary school (grades 5-9). At this age, children are not yet particularly conscious and do not always understand their role in solving environmental problems. Students should not have an abstract idea of ecology, but know what exactly they are dealing with. As experience shows, environmental problems are not deeply understood by teenagers. Students discuss global environmental problems and environmental protection quite freely, without knowing about the problems of the local community, home, yard, school, street. Thus, in English lessons, students have the opportunity to familiarize themselves with a number of environmental problems through text materials, listening to audio exercises, watching video materials, etc.

It should be noted that watching video materials in English not only improves their listening skills, but also introduces them to environmental issues around the world. For example, you can play documentaries like National Geographic or BBC on the topic of global warming or any other environmental problem (Edginton, 2019; Parker, 2019). It is the perception of information visually that allows you to achieve the best result. In this case, the role of the teacher is also important, since he /she is responsible for the correct presentation of the problem, its solution and the role of each person in caring for the environment. The communicative part of the lesson deserves special attention, when students discuss this topic among themselves and share their opinions with the teacher.

Fostering love for the native land, environmental protection, energy efficiency, solving environmental problems of local importance based on the intensive introduction of the local history component into the study of academic subjects, organizing research work and implementing socially significant environmental and nature conservation projects - these are the areas in which the school works within the framework of environmental education and upbringing of schoolchildren to form a holistic vision of environmental problems. The school's system of environmental education of schoolchildren is aimed not only at saving energy and thereby financial resources. Its main goal is to consistently reduce the negative impact on the environment and thereby improve the health of students through educational, extracurricular and educational and methodological activities.

In many foreign schools, students work on various projects to save the environment. The work involves familiarization with the problem of endangered species of animals with an emphasis on the role of humans, the IUCN Red List, measures to save endangered animals, and organizations dealing with this problem. The main goal of such projects is to draw the attention of schoolchildren to the importance of preserving biological diversity. In this way, knowledge in the field of ecology is expanded on the adaptation of animals born in captivity to the wild, the creation of reserves and national parks. It can be of great benefit to read articles on endangered animal species, like those of WWF (WWF, 2024), or dive deeper into the topic of sea level rise (Ralifo, 2024) and ocean conservation (WWF, 2025, 2004).

As an extracurricular activity for schoolchildren, visits to local animal shelters can be organized, where students will be able to learn about the problem of homeless animals, the importance of the work carried out by volunteers to rescue animals and find homes for them. Excursions to local reserves, national parks, and botanical gardens are of particular importance, as they are extremely informative and exciting for students of all ages. At the beginning of the excursion, students are given the task of finding a solution to a specific environmental problem (chosen by the teacher).

After such events, the teacher is tasked with interviewing students on the topic covered, to understand how well the students perceived the environmental problem. During the assignment, students engage in verbal interaction, exchange information, and combine the information received. Students outline the solution to the environmental problem based on the information received during such events.

Conclusion

Environmental education, the formation of environmental culture in students is an important component of educational and extracurricular work. It has an ecologically scientific, educational, and practical focus.

Despite the fact that ecology is studied as an independent subject, the role of a foreign language in the formation and development of environmental thinking of schoolchildren, their environmental culture is colossal. The role of the English teacher is also important, who is required not only to teach the student to speak English, understand English, but also to be able to apply the knowledge gained in the lesson in real life and thereby make efforts to improve the state of the environment.

References

1. Edginton, T. (2019, January 28). *Plastic or paper: Which bag is greener? https://bbc.com/news/business-47027792*

2. Likhachev, B.T. (1997). *Vvedeniye v teoriyu i istoriyu vospitatel'nykh tsennostey.* Samara: SIU. P. 84.
3. Mosiyenko, N.A., Myazitov, K.U. (1997) *Sputnik ekologa*. p. 4-5.
4. Parker, L. (2019, April 29). *Biodegradable shopping bags buried for three years still work.* https://www.nationalgeographic.com/environment/article/biodegradable-shopping-bags-buried-for-three-years-dont-degrade
5. Plumwood, V. (2002). *Environmental Culture: The Ecological Crisis of Reason*. London: Taylor & Francis Ltd.
6. Ralifo, A. (2024, September 23). *Rising to the challenge of sea level rise*. https://wwf.panda.org/discover/oceans/ocean_news/?12055966/Rising-to-the-challenge-of-sea-level-rise
7. WWF. (2024, December 9). *WWF in 2024: A year of challenge and hope.* https://wwf.panda.org/?13034466/WWF-in-2024-A-year-of-challenge-and-hope
8. WWF. (2025, February 14. *Safeguarding crucial whale lifelines.* https://wwf.panda.org/?13471466/Safeguarding-crucial-whale-lifelines
9. WWF. (2024, June 6). *Restoring ocean health benefits all, from humpbacks to humans.* https://wwf.panda.org/discover/oceans/ocean_news/?11466966/Restoring-ocean-health-benefits-all-from-humpbacks-to-humans

Received: 06.12.2024
Accepted: 18.03.2025

https://doi.org/10.36719/2789-6919/43/67-70

Nahayat Samadova
Ganja State University
https://orcid.org/0009-0004-9568-9417
nehayetsemedova@gmail.com

Ecological Globalistics and Sustainable Development at the Stage of Technogenic Transformation of the Biosphere

Abstract

The main threat to sustainable development at the stage of technogenic transformation of the biosphere is a complex of global crisis processes and the contradictions of the national ecological interests of different states. These phenomena are due to the uneven distribution and scarcity of food and fresh water resources, as well as the overpopulation of some regions. Attempts to resolve global crises through the provision of humanitarian assistance give only short-term results. Geoecological studies of technogenic transformation of the biosphere can change the situation. The results of these works will allow developing methods of formation of large-scale controlled natural-technical systems. Such actions are already being implemented by some countries in solving the problem of water scarcity through moving river flows. However, this activity may cause contradictions in the field of national interests of various states and regions of the world. In order to consolidate efforts, it is necessary to create a special area of scientific and practical activity, i.e., ecological globalistics.

Keywords: *sustainable development, ecological globalistics, national ecological interests, global crisis, biotechnosphere*

Nəhayət Səmədova
Gəncə Dövlət Universiteti
https://orcid.org/0009-0004-9568-9417
nehayetsemedova@gmail.com

Biosferanın texnogenik transformasiyası mərhələsində ekoloji qlobalistika və davamlı inkişaf

Xülasə

Biosferin texnogen transformasiyası mərhələsində dayanıqlı inkişaf üçün əsas təhlükə qlobal böhran prosesləri və müxtəlif dövlətlərin milli ekoloji maraqlarına ziddiyyətlər kompleksi yaradır. Bu hadisələr ərzaq və şirin su ehtiyatlarının qeyri-bərabər paylanması və çatışmazlığı, eləcə də bəzi regionlarda əhalinin həddindən artıq çox olması ilə əlaqədardır. Dünya böhranlarını humanitar yardımlar vasitəsilə həll etmək cəhdləri yalnız qısamüddətli nəticələr verir. Biosferin texnogen çevrilməsinin geoekoloji tədqiqatlarının aparılması vəziyyəti dəyişə bilər. Bu işlərin nəticələri irimiqyaslı idarə olunan təbii-texniki sistemlərin formalaşdırılması üsullarını işləyib hazırlamağa imkan verəcəkdir. Artıq bəzi ölkələr çay axınlarının hərəkəti ilə su qıtlığını aradan qaldırmaq üçün belə tədbirlər görürlər. Lakin bu fəaliyyət planetin müxtəlif dövlətlərinin və regionlarının milli maraqları sahəsində ziddiyyətlərə səbəb ola bilər. Səyləri birləşdirmək üçün elmi və praktik fəaliyyətin xüsusi bir istiqamətini - ekoloji qlobal tədqiqatları yaratmaq lazımdır.

Açar sözlər: *davamlı inkişaf, ekoloji qlobal tədqiqatlar, milli ekoloji maraqlar, qlobal böhran, biotexnosfer*

Introduction

The basic principle of the concept of sustainable development, put forward by the UN in 1987, is the choice of paths of economic development that allow for the preservation of favorable

environmental conditions for the existence of future generations on Earth. The emergence of this concept and its further development were caused by the deterioration of the environmental situation at the planetary level, which poses a threat to the existence of human civilization. Initially, the concept of sustainable development contained a contradiction, which became the main obstacle to its practical implementation. The contribution of individual states to the deterioration of global environmental conditions (technogenic transformation of the atmosphere, transboundary pollution of the hydrosphere, etc.) varies significantly. It is determined by the level of development of their production sector, the specifics of the economy and socio-political conditions. For this reason, in order to implement the concept of sustainable development, countries must sacrifice their economic, and in some cases geopolitical interests for the sake of the common good. At the same time, the leadership of countries often uses any opportunity to avoid fulfilling such altruistic obligations. An example is the situation with the signing and implementation of the Kyoto Protocols. The only real way to solve this problem is to achieve parity of national and international interests. This is one of the main tasks of environmental globalistics – an interdisciplinary scientific discipline that studies the causes and consequences of global environmental transformation, as well as the development of mechanisms for managing this process.

Research

Despite the frequent use of the expressions “our common future” and “maintaining favorable conditions for future generations”, their content is not clearly defined (Janoušková, Hák, Necas, Moldan, 2019). In most cases, examples of successful implementation of the concept of sustainable development are given as individual and, as a rule, short-term successes of activities to improve social conditions or environmental protection measures. Often these are simply actions to provide financial or humanitarian aid (Gambetta, Azadian, Hourcade, Reyes, 2019), the significance of which for the lives of future generations is questionable. Much more important for future generations are those global negative trends of deterioration of life of the majority of humanity, which have not yet been changed. Moreover, they are constantly getting worse (Report, 2019). Such phenomena inevitably lead to an aggravation of the socio-political situation, gradually covering the entire world. For this reason, they are designated as world or global crises. It is the result of the development of these trends that forms the conditions in which future generations will exist. Consequently, the concept of sustainable development can only be realized by managing global crises. Almost all modern global crises are caused by the growing imbalance between the population and the limited resources of the environment, i.e. the available areas for development of the geosphere. Thus, despite the diversity of external manifestations, global crises are based on global geoecological processes, which constitute the subject of study of environmental globalistics. The deterioration of human conditions is occurring simultaneously in several directions, of which the most significant are: the global food crisis, the global water crisis or water consumption crisis, and the global overpopulation crisis. An overpopulation crisis is one of the forms of demographic crises, which is understood as a critical disruption in population reproduction, destabilizing the socio-political situation. In some countries this is manifested in a decline in the birth rate and a catastrophic decline in population, while in others the opposite phenomenon is observed, called a population explosion. It consists of a rapid growth of population density, for whose normal life the resources of a given country become insufficient. The development of all crises is interconnected and has a systemic nature. Thus, the shortage of fresh water resources does not allow agricultural production to develop, which intensifies the food crisis. The same factor influences the development of the demographic crisis. The limited water resources do not allow the development of the rest of it. In turn, overpopulation almost always leads to a reduction in the amount of available fresh water resources due to pollution of water supply sources and their depletion. The development of crises occurs unevenly. They are most acute in countries with underdeveloped economies and high population growth rates. In economically developed countries, global crises are less obvious: they cause an increase in the burden on the economy due to the uncontrolled influx of unwanted migrants and increasing deliveries of humanitarian aid to distressed regions. In the current circumstances, the moment when developed countries (donor countries) will no longer be able to play the role of a buffer, containing the spread of global crises, is

only a matter of time. The result will be a leveling and significant reduction in the standard of living, accompanied by intellectual and moral degradation of society, as well as a general deterioration of the environmental situation. If events develop in this way, calls to preserve favorable environmental conditions on the planet for future generations will lose their relevance, since they will not correspond to the national interests of almost any country. The ongoing global climate change is accompanied by a critical reduction in water availability in a number of regions. In some of them, water shortages have caused a decline in agricultural production, famine, and mass migration of the population. This is happening against the background of an increase in the total amount of atmospheric precipitation falling on the Earth's surface, associated with the intensification of evaporation of the waters of the World Ocean due to an increase in their temperature. For this reason, along with abnormal droughts, catastrophic floods occur. In the near future, the frequency and intensity of both phenomena, according to experts, will increase several times (Osipov, 2009). The enormous funds spent on eliminating floods could go to building water storage facilities on our territory, and its subsequent sale to other countries experiencing water shortages. For example, neighboring China is projected to increasingly suffer from droughts (Agriculture Organization of the United Nations, 2019). The conditions for sustainable development would be ensured if solutions to prevent the global water crisis were taken from a creative paradigm. In this case, it is the creation of water resource logistics systems for transporting excess water from flood-prone regions to regions experiencing a deficit. Similar projects are already being developed and even implemented in a number of countries. The incentive for the development of such activities is the national interests of only individual states. If this trend continues, it will lead to serious interstate conflicts in the near future. The prerequisites for this already exist. The task of environmental globalistics in this case is to form a civilized international market for fresh water resources (Suzdaleva, Gorunova, 2017). Its basis is the achievement of agreements that simultaneously satisfy the national economic and environmental interests of water resource donor countries, water resource consumer countries, and countries through which their transit is carried out. The economic side of the problem is solved on the basis of giving surplus water resources the status of a commodity, with certain rules for purchase and sale. The solution of national problems and the protection of national environmental interests must be carried out on the basis of the creation of controlled natural and technical systems on all sections of the water resource logistics route. Thus, for the stable supply of water to the territories of transit countries, it is necessary to create reservoirs-depositories. But unlike intermediate gas and oil storage facilities, they can be used as a basis for creating controlled natural and technical systems that bring additional financial benefits (hydropower, agriculture) and improve social and environmental conditions (recreation, afforestation, etc.). It is obvious that the development of water resource logistics systems and the formation of a corresponding segment of the international commodity market cannot instantly solve the problem of the global water crisis, as well as the associated problems of growing food shortages and overpopulation. This can only be achieved through the implementation of long-term programs, the conceptual and methodological basis for which is called upon to create environmental globalistics. Thanks to it, a vision of the prospects for sustainable development emerges. Their implementation should be carried out using the bottom-up design method, i.e. designing objects taking into account the possibility of subsequent unification into systems that create conditions for sustainable development (Suzdaleva, 2017). Thus, an intermediate reservoir-depository should be designed taking into account: - its ability to be recharged in the future from other regions, - expansion of the range of water consumers, - connections with other reservoir-deposits in order to increase the stability of water resource supplies. Consequently, a water resource route delivering water from a specific donor to a specific consumer can gradually turn into a continental network of water resource logistics. It is obvious that the implementation of such programs will require enormous expenditures and can only be carried out after a long period, at each stage of which the decisions taken must be economically justified and correspond to the national interests of all states involved in this activity. Thus, on the basis of the formation of water resource logistics networks, it becomes possible to create a hierarchical system of controlled natural and technical systems that actually implement the concept

of sustainable development, namely: solving modern problems taking into account the interests of future generations.

Conclusions

1. The main threat to the sustainable development of human civilization is created by a complex of interconnected global crises caused by the growing imbalance between the size of the Earth's population and the quantity, as well as the uneven distribution of available resources necessary to ensure favorable living conditions.

2. Effective solutions to prevent further development of global crises of water consumption, food and overpopulation can be implemented only on the basis of studying geoecological processes of technogenic transformation of the biosphere. To accomplish this task, it is necessary to develop a special direction of interdisciplinary scientific and practical activity – environmental globalistics.

3. The basic principles of environmental globalistics in the field of ensuring sustainable development are: - the combination in the long term of national and international environmental interests on an economically mutually beneficial basis; - the priority of the creative paradigm in solving the problems of global technogenic transformation of the environment, i.e. targeted active influence on geoecological processes provoked by human activity with the aim of creating controlled natural-technical systems.

References

1. Gambetta, N., Azadian, P., Hourcade, V., Reyes, M.E. (2019). The Financing Framework for Sustainable Development in Emerging Economies: The Case of Uruguay. *Sustainability*. № 11. 1059. 24 p. https://doi.org/10.3390/su11041059
2. Janoušková, S., Hák, T., Necas, V., Moldan, B. (2019). Sustainable Development – Poorly Communicated Concept by Mass Media. Another Challenge for SDGs? *Sustainability*. № 11. 3181. 20 p. https://doi.org/10.3390/su11113181
3. Osipov, V.I. (2009). Prirodnye opasnosti i strategicheskie riski v mire i v Rossii. *Ehkologiya i zhizn'*. № 11–12 (96–97). S. 6-15.
4. Report 2019. (2019). The State of Food Security and Nutrition in the World (SOFI): Safeguarding against economic slowdowns and downturns. Food and Agriculture Organization of the United Nations, URL: https://www.wfp.org/publications/2019- state-food-security-and-nutrition-world-sofi-safeguarding-against-economic
5. Suzdaleva, A.L. (2017). Vodnoresursnaya logistika: mezhdunarodnye aspekty. *Mirovaya ehkonomika i mezhdunarodnye otnosheniya*. T. 61, № 11, s. 5-12.
6. Suzdaleva, A.L., Goryunova, S.V. (2017). *Biotekhnosfera: ehkologiya i bezopasnost' zhiznedeyatel'nosti: monografiya*. MGPU.
7. Suzdaleva, A.L., Goryunova, S.V. (2018). *Mirovoi krizis vodopotrebleniya: problemy obespecheniya bezopasnosti zhiznedeyatel'nosti i okhrany okruzhayushchei sredy: monografiya*. MGPU.
8. Shao, D., Chen, S., Tan, X., Gu, W. (2018). Drought characteristics over China during 1980-2015. *Int. J. of Climatology*. V. 38. № 9. P. 3532–3545. https://doi.org/10.1002/joc.5515

Received: 13.12.2024
Accepted: 24.03.2025

https://doi.org/10.36719/2789-6919/43/71-74

Hasan Sağlam
Bakü Türk Anadolu Lisesi
https://orcid.org/0000-0002-5053-839X
hsaglam80@gmail.com

Doğa kültür karşıtlığı: İnsan-Doğa ilişkilerinin modernizme yansıması

Özet

Makalede insan-doğa ilişkilerinin modernist düşüncedeki yansımasından bahsedilmektedir. Modern çağımızda bu ilişkiler ritüel işlevini kaybetmiş olsa da hâlâ kültür ve felsefeyi besleyen ana temel rolünü üstlenmektedir. Mitlerden dini kanonik metinlere yansıyan doğa-insan ilişkileri Rönesans döneminde yeni bir anlam kazanmış, daha sonra hümanizm düşüncesinin temel özü haline gelmiştir. Collingwood, Doğa Tasarımı adlı kitabının “Rönesans görüşü” bölümünde Rönesans döneminde Avrupa'daki doğa felsefesini şöyle açıklıyordu: “Kopernik'in (1473-1543) eserlerinde Yunan görüşüne aykırı bir görüş olarak görülüyordu.), Telesio (1508-88) ve Bruno (1548-1600) oluşmaya başladı. Bu çatışmanın temel noktası, fizik biliminin incelediği doğal dünyanın bir organizma olduğunu inkar etmek, onun hem akıldan hem de hayattan yoksun olduğunu iddia etmekti. Bu felsefi düşünce, panteizm düşüncesinin şekillenmesiyle birlikte modern sanatın temel unsurlarından biri haline gelmiştir.

19. yüzyıldan itibaren sanatta doğal unsurlar tercih edilmiş, doğa ve insan ilişkileri sanatın temel önceliklerinden biri haline gelmiştir. Modernizmin devamı olarak ortaya çıkan postmodernizm, doğa-insan ilişkisini daha mistik bir biçimde incelemeye başlamış ve büyülü gerçekçiliğin oluşması, insan-doğa ilişkisinin yeniden ortaya çıkmasına yol açmıştır.

Anahtar Kelimeler: *insan, doğa, sanat, modernizm, postmodernizm, felsefe*

Həsən Sağlam
Bakı Türk Anadolu Liseyi
https://orcid.org/0000-0002-5053-839X
hsaglam80@gmail.com

Təbiət anti-mədəniyyət: İnsan-Təbiət münasibətlərinin modernizmə əks olunması

Xülasə

Məqalədə insan-təbiət əlaqələrinin modernist düşüncədə öz əksini tapmasından bəhs olunur. Müasir dövrümüzdə bu əlaqələr ritualistik funksiyasını itirməsinə baxmayaraq hələ də mədəniyyəti, fəlsəfəni qidalandıran əsas baza rolunu oynamaqdadır. Mifdən dini kanonik mətnlərə yansıyan təbiət-insan əlaqələri intibah dövründə yeni məna qazanmış, daha sonra humanizm ideyasının əsas mahiyyətinə çevrilmişdir. Collingwood, The İdea of Nature adlı əsərinin “Renaissance view” bölməsində, İnduksiya dövründə Avropada təbiətlə bağlı fəlsəfəni belə izah etmişdir: “Kopernik (1473-1543) əsərlərində bu, yunan görüşünə zidd bir baxış olaraq görülmüşdür), Telesio (1508-88) və Bruno (1548-1600) formalaşmağa başlamışdır. Bu qarşıdurmanın mərkəzi məqamı təbiət aləminin, fizika elminin öyrəndiyi dünyanın bir orqanizm olduğunu inkar etmək, onun həm ağıldan, həm də həyatdan məhrum olduğunu iddia etmək idi. Bu fəlsəfi düşüncə panteizm ideyasını formalaşdırmaqla yanaşı modern incəsənətin əsas elementlərindən birinə çevrilmişdir.

XIX əsrdən etibarən incəsənətdə təbiət elementlərinə üstünlük verilmiş, təbiət insan əlaqələri incəsənətin əsasa prioritetlərindən birinə çevrilmişdir. Modernizmin davamı kimi meydana çıxan postmodernizm təbiətlə insan münasibətlərini daha mistik şəkildə araşdırmağa başlamış, magik realizmin formalaşması insan-təbiət münasibətinin yenidən gündəmə gəlməsinə səbəb olmuşdur.

Açar sözlər: *insan, təbiət, incəsənət, modernizm, postmodernizm, fəlsəfə*

Hasan Saghlam
Baku Turkish Anatolian High School
https://orcid.org/0000-0002-5053-839X
hsaglam80@gmail.com

Nature versus culture: Reflection of human-nature relations on modernism

Abstract

The article talks about the reflection of human-nature relations in modernist thought. In our modern times, despite the fact that these relations have lost their ritualistic function, they still play the role of the main base that nourishes culture and philosophy. Nature-human relations reflected from myth to religious canonical texts acquired a new meaning during the Renaissance, and later became the main essence of the idea of humanism. In the "Renaissance view" section of his book "The İdea of Nature", Collingwood explained the philosophy of nature in Europe during the Renaissance as follows: "In the works of Copernicus (1473-1543), it was seen as a view contrary to the Greek view.), Telesio (1508-88) and Bruno (1548-1600) began to form. The central point of this conflict was to deny that the natural world, the world studied by physical science, is an organism, to claim that it is devoid of both mind and life. This philosophical thought, along with shaping the idea of pantheism, has become one of the main elements of modern art.

Since the 19th century, natural elements have been preferred in art, nature and human relations have become one of the main priorities of art. Postmodernism, which emerged as a continuation of modernism, began to explore the relationship between nature and man in a more mystical way, and the formation of magical realism led to the re-emergence of the relationship between man and nature.

Keywords: *man, nature, art, modernism, postmodernism, philosophy*

Giriş

İnsan-doğa ilişkisi insanlık tarihinin uzun süreli gelişme dönemine dayanmaktadır. İlkel toplumda insanoğlu vahşi doğada sürekli bir şeyler üreten olarak görülmektedir. Bu çaba aslında insanın doğaya hükmetmek onu idare edebilmek için yapdığı bir faliyettir. Bu aşama mit-rituel vasıtasıyla gerçekleşmekdeydi. İkinci aşama insanın doğaya saygı duymasını ifade eden bir aşamaydı. Bu da dini kanonik metinler vasıtasıya topluma yansıtılıyordu. Üçüncü aşama doğanın kültürel sanat açısından sahiplenilmesi aşamasıydı. Bu aşama Rönesans devri XV. yüzyıldan sanata yansımaya başladı ve estetik değer olarak algılandı. Önce estetik zevk için sanat-sanat içindir klassisizm felsefesine dayanan doğanın kültüre yansıması, zamanla doğanı toplumun zararlarından koruması için bir uyarı anlamına gelmesine neden oldu.

Modern dönem felsefe ve sanatda insan doğa ilişkisi insan doğa ilişkisi R.G.Collingwood Doğa Tasarımı Renaissance doğa görüşü adlı eserinde Rönesans devri Avrupa'sında doğaya ilişkin felsefeyi şöyle açıklıyordu "Copernicus'un (1473-1543), Telesio'nun (1508-88) ve Bruno'nun (1548-1600) yapıtında Yunan görüşüne karşıt bir görüş olarak biçimlenmeye başlamıştır. Bu karşıtlığın merkez noktası, doğa dünyasının, fizik bilimince incelenen dünyanın bir organizma olduğunun yadsınışı, onun hem zekâdan hem de yaşamdan yoksun olduğunun ileri sürülüşüydü. Bundan ötürü, doğa dünyası kendi devinimlerini ussal bir biçimde düzenleyemez, hele kendi kendini hiç devindiremez (Collingwood, 1999, s.14).

Araştırma

"On yedinci yüzyılda, modern bilimin gelişmeye başlamasıyla birlikte insan, kendi gücünün ve yapabileceklerinin sınırlarını görmüştür. Modern bilimin babası olarak kabul edilen Francis Bacon'ın bilimsel yöntem anlayışı -tümevarım metodu- geleneksel düşünce yapısının yavaş yavaş yıkılmasını sağlamıştır. Bu süreç beraberinde bilimin doğayı ele alış biçiminin değişmesine, amaçların farklılaşmasına ve var olan olgunun (doğanın) yeni bir zihinsel tutumla ele alınmasına neden olmuştur" (İlboğa, Hasan Hüseyin Aygül, 2015, s.64).

Bu devir felsefede yeni dini bakış açısının da ortaya çıkmasına neden oldu. Örneğin Panteizm (tam anlamıyla – her nesne Tanrıdır), din ve felsefede, Tanrı ve dünyanın kimliği doktrini olarak ilk

kez 1709'da kullanıldı. Fransız ilahiyatçı Zh. de la Fayın J.'yein "Socinianism Truly Stated by a Pantheist", 1705) ve "Pantheisticon", 1720 çalışmalarının yazarı Tolanda karşı polemik niteliğinde bir kompozisyonda kullanıldı. "Panteizm, Tanrı ile evreni bir/aynı ve özdeş kabul eden görüştür. Panteizm, anlam olarak tümtanrıcılık demektir. Panteizme göre Tanrı'nın evrenden ayrı ve bağımsız bir varlığı yoktur. Tanrı doğada, nesnelerde, insan dünyasında vardır. Her şey Tanrı'dır. Bu algılamada Tanrı'nın, evrenin kendisi olduğunu savunulur. Panteistler evrende varolan her şeyin (atom, hareket, insan, doğa, fizik kanunları, yıldızlar…) aslında bir bütün olarak Tanrı'yı oluşturduğunu söylerler". Panteizme göre; Tanrı her şeydir ve her şey Tanrıdır. "Tanrı – Evren – İnsan" ayırımı yoktur. Böyle bir ayrım aklın yanılsamasıdır. Aşkın bir Tanrı var olmadığı gibi, herhangi bir yaratmadan da söz edilemez (Panteizm https://www.felsefe.gen.tr/panteizm-nedir/ 14.14. 2019).

Humanizm dönemi insanın doğaya olan yaklaşımı bu dönem filozoflarının doğa-insan ilişkilerini şöyle ifade etmekteydi: "Bacon'a göre, "insan, doğanın yardımcısı ve yorumlayıcısıdır. İnsan ancak doğanın üzerinde çalışarak ve doğayı gözlemleyerek onun düzenini kavradığı ölçüde eylemde bulunabilir ve olup biteni anlayabilir. Bunun dışında ne bilgisi, ne de gücü vardır." Yine ona göre "bugün doğaya yalnız düşüncede hükmediyoruz ve onun boyunduruğu altındayız; oysa buluşlarımızda kendimizi doğanın ellerine bırakırsak ona uygulamada da hükmedebiliriz." (İlboğa, Hasan Hüseyin Aygül, Kasım, 2015, s.64).

R.G.Collingwood, Doğa tasarımı eserinde modern dönemde doğaya yaklaşımın artık döngüsel degil, tarihsel biçimde olduğunu söylemekdeydi. Yazara göre "Modem düşünce bu durumu tersine çevirir. Tarihin kendini hiç yinelemediği ilkesinden türemiş olan ilerleme ya da gelişme tasarımının baskın etkisi altında, doğa dünyasını içerisinde hiçbirşeyin yinelenmediği ikinci bir dünya, tıpkı tarih dünyası gibi durmadan yeni şeylerin ortaya çıkışıyla ıralanan ikinci bir ilerleme dünyası sayar" (Collingwood, 1999, s.24).

Birinci Dünya Savaşı sosyo-politik ve tarihi-kültürel dehalara yeni bir bakışı gerektirdi. Dünya Savaşı'na tanık olan insan, kentleşmenin ve doğaya yabancılaşmanın sonuçlarını zaten anlamıştı. Bu düşüncenin bir ifade biçimi olarak edebiyatta ve sanatta, genel olarak kültürün her alanında doğaya dönüş çağrısı hissedildi. Bu çağrı kendisini tam olarak modernizm hareketi aracılığıyla ifade etmiştir. Doğa dünyası, modern tarzın ana ilham kaynağıydı ve kendini farklı şekillerde gösteriyordu. Belki de şehirlerin kitlesel göçünden kaynaklanan modern tarzdaki tasarımcılar, doğayı modern hayata döndürmek için stilize edilmiş çiçek ve organik formlar kullanıyor. Kabuklular ve yusufçuklar, orkideler ve süsen, gelincikler ve laleler: Cam ürünlerde, seramiklerde, iç mekanlarda ve modern tarzda kitap resimlerinde flora ve faunanın birçok temsilcisi ortaya çıktı.

Natüralist illüstrasyonlara, Art Nouveau'nun yayıncısı Emil Halle ve Georg Hirt de dahil olmak üzere modern tarzdaki sanatçılar ve tasarımcılar tarafından doğrudan atıfta bulunuldu.

Modern tarzdaki tasarımcılar, bu zarif botanik çizimlerden ilham alarak onlardan motifleri tasarım kılavuzlarına aktardılar; bunların en iyi örneklerinden bazıları İsviçre doğumlu sanatçı Eugène Grasse (1845–1917) ve onun öğrencilerinden biri olan Maurice Pillar tarafından yaratıldı. Vernay (1869–1942).

Bu çizimler yalnızca Avrupa'daki güzel sanatlar ve mimarlık kolejlerinde değil, aynı zamanda kıtadaki endüstriyel çizim okullarında da incelendi. Etkileri, Viyana ve Budapeşte (o zamanlar Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun bir parçası) dahil olmak üzere büyük Avrupa şehirlerine yayıldı.

Hayvanlar ve özellikle kuşlar, modern tarzda dekoratif motifler olarak sıklıkla kullanılmıştır. Kelebekler ve yusufçuklar açık kanatları nedeniyle oldukça dekoratif objelerdi, tavus kuşları ise muhteşem tüyleri ve göz kamaştırıcı çiçekleri nedeniyle çekiciydi.

Derinlerden gelen egzotik yaratıklar, şaşırtıcı ve çoğu zaman gerçeküstü formlarıyla sanatçılar üzerinde güçlü bir hayranlık uyandırdı. Kabuklular, denizanası ve deniz anemonları gibi denizdeki yaşam biçimleri, modern tarzın düzgün çizgilerine ve parlak renklerine karşılık geliyordu.

Sanatçılar ayrıca gizemli su dünyası ile sirenler ve periler mitolojisi arasında, Gustav Klimt'in 1899'daki "Gümüş Balık" (Deniz Kızları, Sirenler) adlı eserinin başkalaşımını gösteren analojiler de kurdular (Модерн: вдохновленный природой 25 июля 2023 https://russianjeweller.ru/1/4/15079). Sanki modernizm, kentleşmiş ve kopmuş insanı sanat aracılığıyla doğayla yeniden buluşturmaya

çalışıyordu. Modernizmin devamı olarak oluşan postmodernizm, doğa ve insan arasındaki ilişkiyi daha mistik bir biçimde incelemeye başladı. Edebiyatın ve sanatın arketip teorisine göre incelenmesi, postmodernizmin bir kolu olan büyülü gerçekçiliğin oluşması, insan ve doğa arasındaki ilişkiyi yeniden gündeme getirmiştir. García Márquez'in Yüzyıllık Yalnızlık adlı eseri tam da insan doğasına ait bahçelerin kutsal işaretlerini bünyesinde barındırıyordu.

Veysel H.Kayacı modern Felsefede Özne ve Doğa Problemi isimli tezinde modern bilinçde doğaya yaklaşımı şöye açıklıyor: "Modern düşüncenin kaynaklık ettiği ve şimdiki zamana kadar gelen süreçte yaygın görüş, insanın doğanın dışında bir varlık olarak konumlanmasıdır. Bu düşünce insanı doğanın dışında bırakırken; doğaya yönelik olan zararlardan da insanın kendini soyutlamasını olanaklı hale getirmektedir. Ancak insan tarafından doğa üzerinde yapılan tüm eylemler, doğaya zarar verici bir nitelikte olduğu düşünülmektedir" (Veysel, 2019, s. 99).

Çağdaş dönemde egosantrik düşünceye dayanan insan eksenli düşünce çabalarına alternatif olarak, insan-doğa merkezli birlikte yaşama kültürünün yeniden inşası üzerine düşünmek dünyayı kurtarmanın belki de tek yoludur. "Çünkü birlikte yaşama kültürü ile ilgili sorunlar ne çok kültürlülük kavramıyla ne de kozmopolitanizm kavramıyla aşılamayacağı, aksine bu tür bakış açılarının gelecekte, doğanın taşıma kapasitesi nedeniyle, birlikte yaşama kültürünün iflası ile sonuçlanabileceği öngörülmektedir. Buna karşın birlikte yaşama kültürünün teorik arka planının daha sağlam ve sürdürülebilir bir zemin üzerinde yürütülmesi için bireyin tekrar doğaya dönmesi, insan-doğa diyalektiğinin tekrar sağlanıp, doğanın araçsallaştırılmasının ötesinde kutsanmasının ve saygınlaştırılmasının gerekliliği söz konusudur. Bu nedenle doğa, kendisi de bir doğa varlığı olan insan için iyi bir başlangıç noktasıdır (İlboğa, Hüseyin Aygül, 2015, s. 64).

Sonuç

Yaptığımız analizden, insan varlığının ilk dönemlerinden itibaren oluşan insan-doğa ilişkisinin zamanla mitolojik anlamını yitirdiği ancak yeni felsefi yönlerde kendini gösterdiği ve her zaman ana konulardan biri olduğu açıkça görülmektedir. Günümüzde insanlığın kurtarmaya çalıştığı doğa, felsefe, din, edebiyat, tarih ve sanat acısından yeni kavramsal varlığını sürdürüyor. Doğanın kurtuluşu insanlığın kurtuluşu demektir.

Kaynakca

1. Frazer, J.G. (1991). *Altın dal: dinin ve folklorun kökleri*. Çeviren: Mehmet H. Doğan.
2. İlboğa, M., Aygül, H.H. (2015). Birlikte Yaşama Kültürü Bağlamında İnsan-Doğa. *Akademik bakiş dergisi Sayı: 52 Kasım – Aralık 2015 Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler E-Dergisi. İktisat ve Girişimcilik Üniversitesi, Türk Dünyası Kırgız – Türk Sosyal Bilimler Enstitüsü.*
3. Kömürcüoğlu, Ş. (2019). James George Frazer, Altın Dal: Dinin Ve Folklorun Kökleri. Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 21/39 Haziran 2019, 285-290. https://doi.org/10.17335/sakaifd.477103
4. Levi-Strauss, C. (1983). *Din ve Büyü*. Derleyen ve çeviren: A. Güngören. Yol Yayınları.
5. Модерн: вдохновленный природой 25 июля 2023 https://russianjeweller.ru/1/4/15079 Modern: vdoxnovlennıy prirodoy 25 iyulya 2023 https://russianjeweller.ru/1/4/15079
6. Panteizm https://www.felsefe.gen.tr/panteizm-nedir/ 14.14. 2019
7. Usta Dorofeev, mekanizmanın tasarımı üzerinde 3 yıldan fazla çalıştı https://russianjeweller.ru/1/4/15079.
8. Veysel, H. (2019). *Kayacı modern Felsefede Özne ve Doğa Problemi*. İstanbul Üniversitesi. Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi.

Alındığı tarih: 12.12.2024
Onaylanma tarihi: 18.03.2025

https://doi.org/10.36719/2789-6919/43/75-81

Mənsur Xaspoladov
Viqas Med psixoloji mərkəz
https://orcid.org/0000-0002-8607-4996
xmensur@maill.ru

Autizmli uşaqlarda intellektual inkişafa yönəlik terapiyalar

Xülasə

Bu məqalə autizm spektr pozuntusu (ASP) olan uşaqlarda intellektual inkişafı dəstəkləmək üçün müxtəlif terapiya metodlarını nəzərdən keçirir. Autizmli uşaqların intellektual bacarıqları geniş spektrdə dəyişdiyindən, onların inkişafını dəstəkləyən fərdi yanaşmalar tələb olunur. Məqalədə ABA (Tətbiqi Davranış Analizi), CBT (Koqnitiv-Davranışçı Terapiya), sensor terapiyalar, sosial bacarıq müdaxilələri, alternativ ünsiyyət metodları, virtual reallıq və süni intellekt əsaslı müdaxilələr, inklüziv təhsil və peşə yönümlü tədris modelləri ətraflı şəkildə izah olunur.

Hər bir terapiya metodu autizmli uşaqların öyrənmə və ünsiyyət bacarıqlarını inkişaf etdirməyə kömək edən elmi əsaslara malikdir. Xüsusilə erkən müdaxilənin əhəmiyyəti vurğulanır və fərdi yanaşmaların daha effektiv nəticələr verdiyi qeyd olunur. Gələcək tədqiqatların texnologiya əsaslı terapiyaların inkişaf etdirilməsinə və fərdi yanaşmaların gücləndirilməsinə yönəldilməsi tövsiyə edilir.

Açar sözlər: *autizm spektr pozuntusu, intellektual inkişaf, ABA terapiyası, CBT terapiyası, sensor terapiya, sosial bacarıqlar, alternativ ünsiyyət, inklüziv təhsil, peşə təhsili, süni intellekt, virtual reallıq, uşaqlarda inkişaf, fərdi tədris, neyrobioloji tədqiqatlar, autizm terapiyası*

Mansur Khaspoladov
Vigas Med Psychological Center
https://orcid.org/0000-0002-8607-4996
xmensur@maill.ru

Therapies Aimed at Intellectual Development in Children with Autism

Abstract

This article reviews various therapies to support intellectual development in children with autism spectrum disorder (ASD). Since the intellectual abilities of children with autism vary across a wide spectrum, individualized approaches are required to support their development. The article discusses in detail ABA (Applied Behavior Analysis), CBT (Cognitive Behavioral Therapy), sensory therapies, social skills interventions, alternative communication methods, virtual reality and artificial intelligence-based interventions, inclusive education, and vocationally oriented teaching models.

Each therapy method has a scientific basis that helps improve the learning and communication skills of children with autism. In particular, the importance of early intervention is emphasized and individualized approaches are noted to produce more effective results. It is recommended that future research be directed towards the development of technology-based therapies and the strengthening of individualized approaches.

Keywords: *autism spectrum disorder, intellectual development, ABA therapy, CBT therapy, sensory therapy, social skills, alternative communication, inclusive education, vocational education, artificial intelligence, virtual reality, child development, individualized teaching, neurobiological research, autism therapy*

Giriş

Autizm spektr pozuntusu (ASP) erkən uşaqlıq dövründə ortaya çıxan və fərdlərin sosial ünsiyyət bacarıqlarına, davranışlarına və koqnitiv inkişafına təsir edən nevroinkişaf pozuntusudur (American

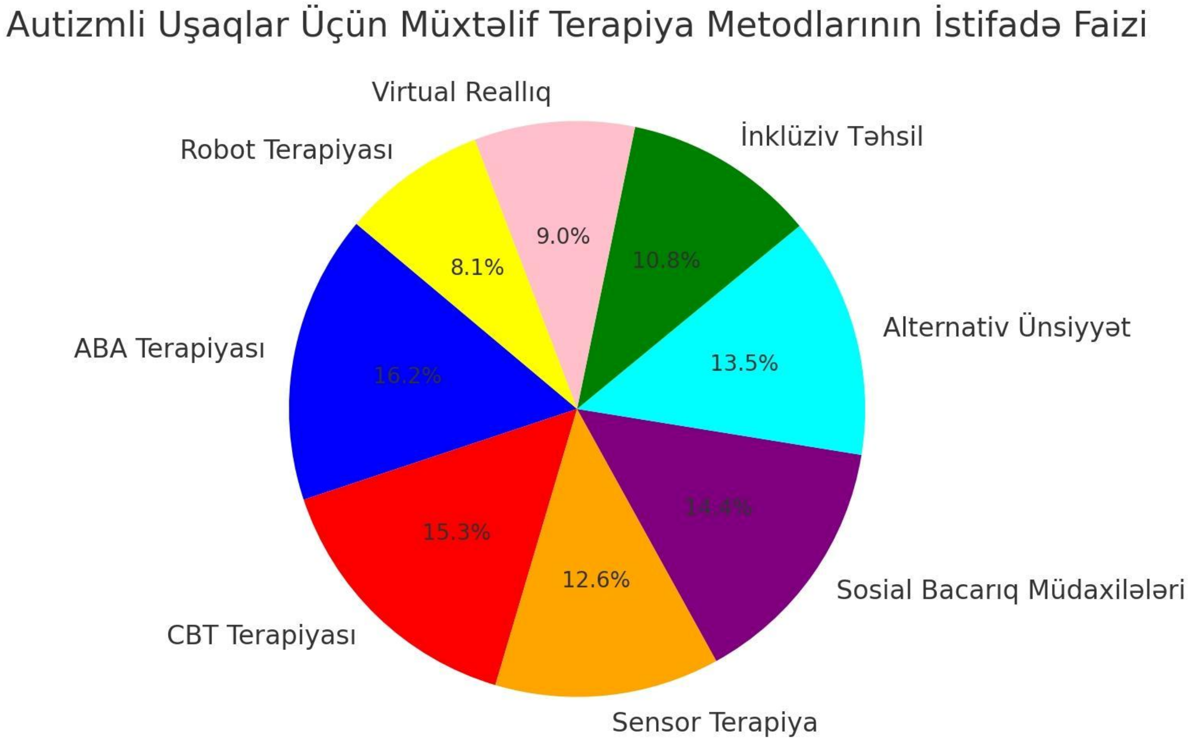
Psychiatric Association, 2013). Autizmli uşaqların intellektual bacarıqları geniş spektrdə dəyişir: bəzi uşaqlar yüksək funksiyalı autizmə malik olub analitik düşünmə və spesifik bacarıqlarda üstünlük göstərsə də, digərləri ciddi koqnitiv gecikmələr və adaptasiya çətinlikləri ilə üzləşirlər (Estes, Rivera, Bryan & Munson, 2011). Bu fərqliliklər autizmli uşaqların təhsil, ünsiyyət və gündəlik həyat bacarıqlarının inkişafı üçün fərdi terapiya və dəstək proqramlarının tətbiqini zəruri edir.

Son illərdə ASP-li uşaqların intellektual inkişafını dəstəkləmək üçün müxtəlif terapiya və müdaxilə metodları işlənib hazırlanmışdır. Bu terapiyalar uşaqların koqnitiv və sosial bacarıqlarını inkişaf etdirmək, onların akademik və gündəlik həyat uğurlarına töhfə vermək məqsədi daşıyır. Tətbiqi Davranış Analizi (ABA), Koqnitiv-Davranışçı Terapiya (CBT), sensor terapiyalar, sosial bacarıq müdaxilələri, alternativ ünsiyyət metodları və inklüziv təhsil yanaşmaları autizmli uşaqlar üçün ən çox istifadə edilən metodlardır.

Eyni zamanda, texnologiya əsaslı müdaxilələr, o cümlədən süni intellekt, virtual reallıq və robot terapiyaları kimi yeni yanaşmalar ASP-li uşaqların təhsil və ünsiyyət bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün istifadə edilir. Bu terapiyaların məqsədi yalnız uşaqların davranışlarını tənzimləmək deyil, həm də onların öyrənmə bacarıqlarını artırmaq və müstəqillik səviyyəsini yüksəltməkdir.

Bu məqalədə ASP-li uşaqların intellektual inkişafını dəstəkləyən 20 əsas terapiya növü ətraflı şəkildə izah ediləcəkdir. Hər bir terapiya metodunun məqsədləri, tətbiq sahələri və elmi əsasları nəzərdən keçirilərək, onların effektivliyi və gələcək perspektivləri haqqında məlumat veriləcəkdir. Məqalənin məqsədi autizmli uşaqlara fərdi və kompleks yanaşmaların əhəmiyyətini vurğulamaq və gələcəkdə bu sahədə aparılan tədqiqatlara töhfə verməkdir.

Tədqiqat

1.Tətbiqi Davranış Analizi (ABA) Terapiyası. Tətbiqi Davranış Analizi (ABA) autizmli uşaqlarda sosial və intellektual bacarıqları inkişaf etdirmək üçün ən çox istifadə edilən elmi əsaslı terapiya metodudur. ABA-nın əsas prinsipləri : Müsbət gücləndirmə yolu ilə davranışların formalaşdırılması; Fərdi tədris proqramlarının tətbiqi; Davranışların ölçülməsi və dəyərləndirilməsi.

ABA terapiyasının effektivliyi: Araşdırmalar göstərir ki, ABA terapiyası erkən yaşda tətbiq edildikdə autizmli uşaqların koqnitiv və sosial bacarıqlarında ciddi irəliləyiş müşahidə olunur.

Elmi Tədqiqat Beynəlxalq Elmi Jurnal. 2025 / Cild: 5 Sayı: 3 / 75-81
Scientific Research International Scientific Journal. 2025 / Volume: 5 Issue: 3 / 75-81 e-ISSN: 2789-6919

Məsələn, Bellini və əməkdaşlarının (2007) apardığı araşdırmalara görə, ABA terapiyası alan uşaqların 70%-i nitq və ünsiyyət bacarıqlarını inkişaf etdirir.

ABA terapiyasının əsas metodları:

Diskret Sınaq Təlimi (DTT) – Məlumatları kiçik hissələrə bölərək öyrətmə;

Təbii mühitdə tədris (NET) – Gündəlik həyat fəaliyyətləri üzərində tədris;

Pivotal Reaksiya Təlimi (PRT) – Uşağın öz təşəbbüskarlığını artıran metod;

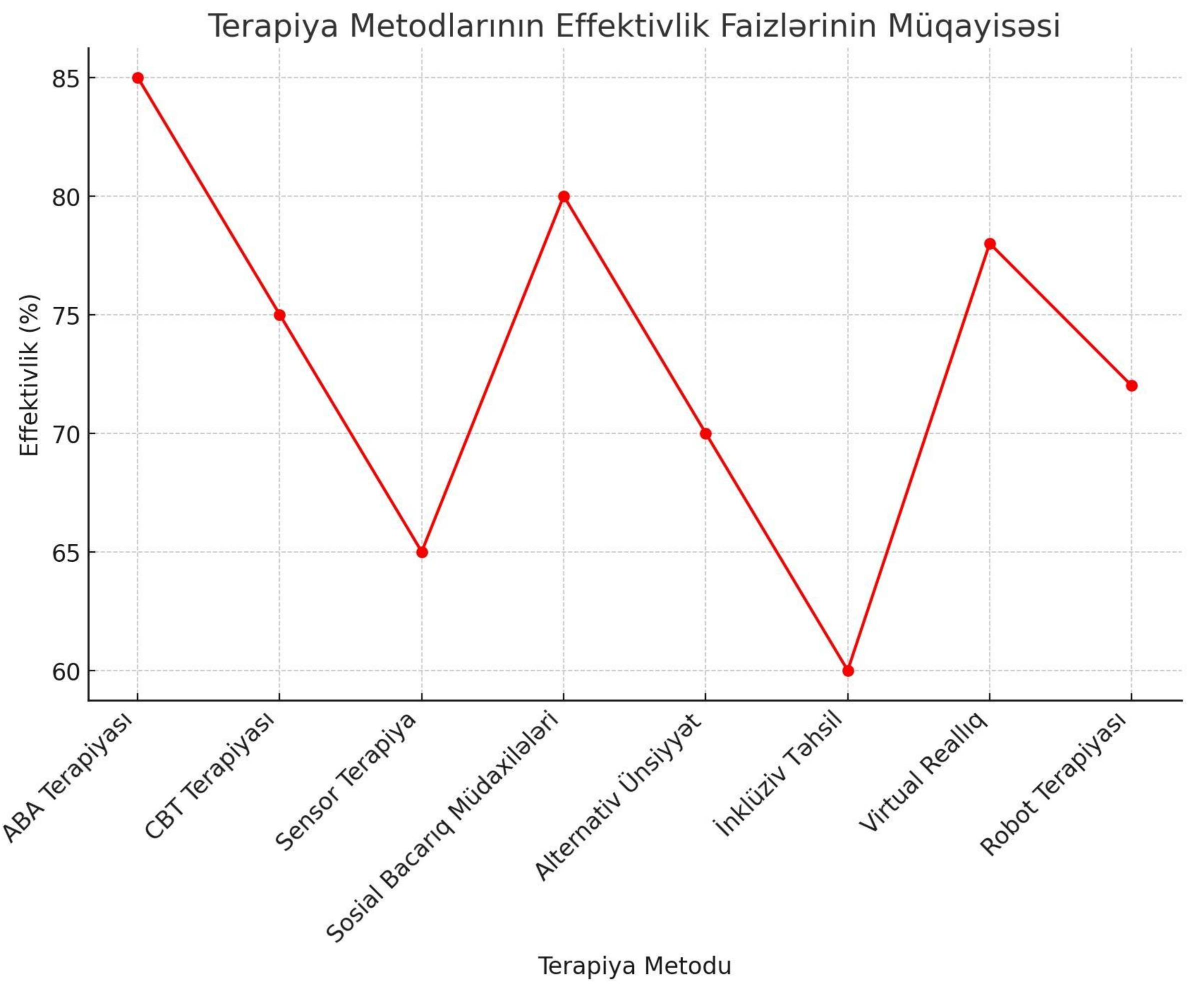
ABA terapiyasının məqsədi yalnız problemli davranışları azaltmaq deyil, həm də uşağın öyrənmə bacarıqlarını artırmaqdır.

2.Koqnitiv-Davranışçı Terapiya (CBT). Koqnitiv-Davranışçı Terapiya (CBT) əsasən yüksək funksiyalı autizmli uşaqlara yönəldilmişdir və onların emosional tənzimləmə, problem həll etmə və ünsiyyət bacarıqlarını inkişaf etdirməyə kömək edir.

CBT-nin əsas məqsədləri: Uşağın duyğularını və düşüncələrini daha yaxşı anlamasına kömək etmək, problem həll etmə və çevik düşünmə bacarıqlarını inkişaf etdirmək, stress və narahatlıq səviyyəsini azaltmaq.

CBT terapiyasının effektivliyi: Araşdırmalar göstərir ki, CBT terapiyası alan uşaqların öz duyğularını idarə etmə qabiliyyəti və sosial bacarıqları inkişaf edir (Geurts, Corbett & Solomon, 2009).

3.Sensor Terapiyaları. Sensor terapiyaları autizmli uşaqların duyğusal emal problemlərini həll etməyə yönəlmişdir.

Sensor problemlərinin növləri : Həddindən artıq həssaslıq (hipersensitivlik), Az həssaslıq (hiposensitivlik).

Terapiya üsulları: Dərin təzyiq terapiyası (Weighted blankets, vestlər), Mütəmadi fiziki məşqlər, Toxunma, səs və vizual terapiya. Bu terapiyalar uşağın duyğusal tənzimlənməsinə və intellektual inkişafına müsbət təsir göstərir.

4.Sosial Bacarıq Müdaxilələri. Autizmli uşaqlar üçün sosial bacarıqların inkişaf etdirilməsi çox vacibdir. Metodlar: Rollu oyunlar və sosial ssenarilər, Qrup terapiyaları və sosial bacarıq dərsləri. Araşdırmalar göstərir ki, sosial bacarıq müdaxilələri uşaqların sosial əlaqə qurmaq və dostluq münasibətləri yaratmaq bacarığını artırır (Kasari, Rotheram-Fuller, Locke & Gulsrud, 2015).

5.Alternativ və Augmentativ Ünsiyyət (AAC) Terapiyası. Autizmli uşaqların bir hissəsi danışıq qabiliyyətindən məhrumdur. AAC terapiyası bu uşaqlar üçün alternativ ünsiyyət vasitələri təqdim edir.

Metodlar: Şəkil əsaslı ünsiyyət (PECS), Elektron ünsiyyət cihazları. Bu terapiya uşaqların ünsiyyət bacarıqlarını artırmağa kömək edir (Koegel, Matos-Ferreira & Koegel, 2012).

6.Virtual Reallıq və Süni İntellekt Əsaslı Təlimlər. Süni intellekt və virtual reallıq əsaslı proqramlar autizmli uşaqlara sosial ssenariləri öyrənməyə və intellektual bacarıqlarını inkişaf etdirməyə kömək edir.

7.Robot Terapiyaları. Robotlar vasitəsilə uşaqlar jestlər və nitq bacarıqlarını inkişaf etdirir. Bu metod yeni texnologiyalardan istifadə etməklə autizmli uşaqların ünsiyyətini və intellektual bacarıqlarını artırır (Jones & Klin, 2019).

8.STEAM Təhsili (Elm, Texnologiya, Mühəndislik, İncəsənət, Riyaziyyat). STEAM proqramları autizmli uşaqlar üçün xüsusi metodlarla tətbiq edilir. Onlar analitik və yaradıcı düşünmə qabiliyyətlərini inkişaf etdirir.

9.İnklüziv Təhsil və Differensial Tədris. Autizmli uşaqların akademik uğurlarını artırmaq üçün inklüziv təhsil metodları mühüm rol oynayır. İnklüziv təhsil modeli ASP-li uşaqların tipik inkişaf edən uşaqlarla birlikdə təhsil almasına imkan yaradır. Bu yanaşma onların sosial bacarıqlarını və koqnitiv inkişafını dəstəkləyir.

İnklüziv Təhsilin Prinsipləri: Autizmli uşaqların fərdi ehtiyaclarına uyğunlaşmış tədris proqramları; Müəllimlər üçün xüsusi təlim və metodiki dəstək; Dərs mühitinin uyğunlaşdırılması və vizual köməkçilərin istifadəsi. Tədqiqatlar göstərir ki, inklüziv təhsil alan autizmli uşaqların ünsiyyət və sosial bacarıqları inkişaf edir, onların akademik nəticələri isə fərdi tədris modeli ilə oxuyan uşaqlardan daha yüksək ola bilər.

10.Peşə və İş Bacarıqlarının İnkişafı. Autizmli yeniyetmələrin və gənclərin gələcək müstəqil həyatlarını təmin etmək üçün peşə bacarıqlarının inkişafı vacibdir.

Peşə Yönümlü Tədrisin Məqsədləri: Praktiki həyat bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi, İş mühitinə uyğunlaşmaq üçün təlimlər, Avtonom işləmək və sosial mühitdə uğur qazanmaq. Xüsusi peşə məktəbləri və təlim proqramları autizmli fərdlərə əmək bazarında özlərinə yer tapmaqda kömək edir.

11.İcraedici Funksiyaların İnkişafı. İcraedici funksiyalar diqqət, planlaşdırma və çevik düşünmə kimi bacarıqları əhatə edir. Autizmli uşaqların icraedici funksiyalarında çatışmazlıqlar müşahidə oluna bilər.

İnkişaf Metodları: Planlaşdırma və vaxt idarəetmə strategiyaları; Problemlərin həllinə yönəlik təlimlər; Görsəlləşdirmə texnikaları və qrafik təşkilatçılar. Bu bacarıqlar akademik və sosial uğurlar üçün mühüm rol oynayır.

12.Duyğu Tənzimləmə və Stres İdarəetmə. Autizmli uşaqlarda duyğuların tənzimlənməsi çətinlikləri müşahidə oluna bilər. Buna görə də, emosional tənzimləmə bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi vacibdir.

Metodlar: Mindfulness (Şüurlu fərqindəlik) təlimləri; Nəfəs texnikaları və fiziki fəaliyyətlər; CBT əsasında duyğuların idarə edilməsi. Bu metodlar uşaqların narahatlıq və stress səviyyəsini azaltmağa kömək edir.

13.Alternativ Ünsiyyət Yanaşmaları. Nitq bacarıqları zəif olan autizmli uşaqlar üçün alternativ ünsiyyət vasitələri vacibdir. Əsas Yanaşmalar: PECS (Picture Exchange Communication System); Elektron ünsiyyət cihazları; Göz ilə idarə olunan sistemlər. Bu metodlar autizmli uşaqların müstəqil ünsiyyət qurmasına kömək edir.

14.Təhsil Oyunları və Rəqəmsal Texnologiyalar. Mobil tətbiqlər və interaktiv təhsil oyunları autizmli uşaqlar üçün motivasiyaedici və effektiv təhsil vasitəsidir. Əsas üstünlükləri: Vizual və interaktiv tədris imkanları; Fərdi öyrənmə tempinin təmin olunması; Davamlı məşq və praktiki bacarıqların inkişafı. Bu metodlar akademik və kognitiv bacarıqları artırmağa kömək edir.

15.Ailə və Müəllim Əməkdaşlığı. Autizmli uşaqların inkişafında ailə və müəllimlərin əməkdaşlığı mühüm rol oynayır. Əsas Yanaşmalar: Valideynlərin təlimlərə cəlb edilməsi; Evdə terapiya proqramlarının tətbiqi; Davamlı ünsiyyət və müəllim-valideyn əməkdaşlığı. Araşdırmalar göstərir ki, ailə dəstəyi ilə aparılan terapiyalar daha effektiv nəticələr verir.

16.Qrup Terapiyaları və Sosial Dəstək Proqramları. Autizmli uşaqlar üçün xüsusi hazırlanmış qrup terapiyaları onların sosial bacarıqlarını artırmağa kömək edir. Metodlar: Kiçik qruplarla sosial bacarıq təlimləri; Emosional tənzimləmə üçün psixoloji dəstək proqramları; Müxtəlif yaş qrupları üçün fərdi yanaşmalar. Bu proqramlar uşaqların dostluq münasibətləri qurmasına və sosial adaptasiyasına kömək edir.

17.Musiqi və İncəsənət Terapiyaları. Musiqi və incəsənət terapiyaları autizmli uşaqlara öz hisslərini ifadə etməyə və yaradıcılıqlarını inkişaf etdirməyə imkan yaradır.

Əsas Üstünlükləri: Emosional tənzimləməni dəstəkləyir; Ünsiyyət bacarıqlarını artırır; Özünü ifadə etməyə kömək edir. Bu metodlar uşaqların nitq bacarıqlarını və sosial uyğunlaşmasını gücləndirir.

18.Bədən və Hərəkət Terapiyası. Fiziki fəaliyyətlər autizmli uşaqların duyğu və motor bacarıqlarını inkişaf etdirməyə kömək edir. Metodlar: Yoqa və meditasiya təlimləri, Reabilitasiya əsaslı hərəkət terapiyaları, İdman və fiziki fəaliyyətlər. Bu yanaşmalar uşaqların diqqət və konsentrasiya səviyyəsini artırır.

19.Genetik və Neyrobioloji Tədqiqatlara Əsaslanan Müdaxilələr. Autizmin bioloji və genetik əsaslarını daha yaxşı başa düşmək üçün yeni tədqiqatlar aparılır.

Əsas Yanaşmalar: Neyrobioloji müayinələrin aparılması; Fərdi genetik analizlər əsasında terapiya metodlarının hazırlanması; Bilişsel neyroelmlə bağlı yeni üsulların inkişaf etdirilməsi. Bu sahədə aparılan araşdırmalar yeni terapiya metodlarının inkişafına kömək edir.

20.Süni İntellekt və Machine Learning Əsaslı Müdaxilələr. Süni intellekt və maşın öyrənməsi əsaslı proqramlar autizmli uşaqlar üçün fərdiləşdirilmiş tədris və terapiya imkanları yarada bilər. Əsas Üstünlükləri: Uşaqların davranışlarını analiz edərək fərdi terapiya planlarının hazırlanması; Sosial və akademik bacarıqların inkişaf etdirilməsi üçün avtomatlaşdırılmış sistemlər; Davranışın proqnozlaşdırılması və adaptiv müdaxilə proqramları.

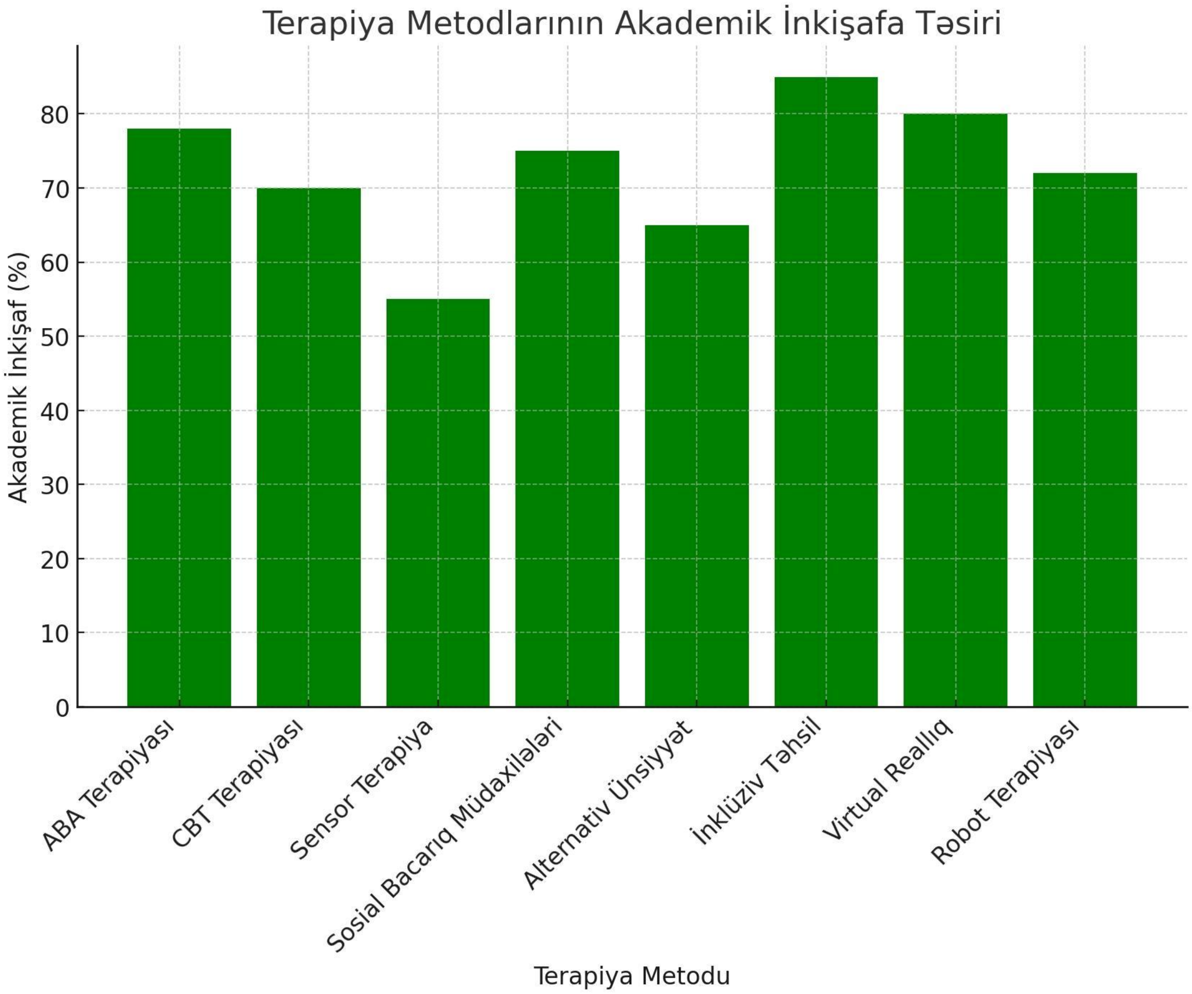
Gələcəkdə bu sahədəki yeniliklər autizmli uşaqlar üçün daha effektiv terapiya və təhsil imkanları yaradacaq.

Nəticə

Autizm spektr pozuntusu (ASP) olan uşaqların intellektual inkişafını dəstəkləmək üçün müxtəlif terapiya və müdaxilə metodları mövcuddur. Bu metodlar fərqli koqnitiv və sosial bacarıqlara malik olan uşaqlar üçün fərdi və kompleks yanaşmalar təqdim edərək onların akademik, sosial və gündəlik həyat bacarıqlarını inkişaf etdirməyə yönəlmişdir. Məqalədə ABA (Tətbiqi Davranış Analizi), CBT (Koqnitiv-Davranışçı Terapiya), sensor terapiyalar, sosial bacarıq müdaxilələri, alternativ ünsiyyət üsulları, virtual reallıq və süni intellekt əsaslı metodlar, inklüziv təhsil, peşə təhsili və icraedici funksiyaların inkişafına yönəlmiş yanaşmalar geniş şəkildə təhlil edilmişdir. Tədqiqatlar göstərir ki, erkən müdaxilə və fərdi terapiya proqramlarının tətbiqi ASP-li uşaqların inkişafına müsbət təsir göstərir, onların öyrənmə qabiliyyətini artırır və müstəqil həyat sürmələrinə kömək edir.

Gələcək tədqiqatlar texnologiya əsaslı terapiya metodlarının daha da inkişaf etdirilməsinə və fərdi yanaşmaların gücləndirilməsinə yönəldilməlidir. Süni intellekt, maşın öyrənməsi və neyrobioloji tədqiqatların terapiya sahəsində tətbiqi ASP-li uşaqların daha effektiv dəstəklənməsinə imkan yarada bilər. Eyni zamanda, inklüziv təhsil modellərinin təkmilləşdirilməsi və ailələrin terapiya prosesinə daha aktiv şəkildə cəlb edilməsi bu uşaqların sosial adaptasiyasını və akademik uğurlarını artıracaqdır. Autizmli uşaqların inkişafını dəstəkləyən terapiya metodlarının davamlı olaraq

təkmilləşdirilməsi və fərdiləşdirilməsi onların potensialını maksimum dərəcədə reallaşdırmağa kömək edəcək və cəmiyyətin inklüzivliyini artıracaqdır.

Ədəbiyyat

1. American Psychiatric Association. (2013). *Ruh Xəstəliklərinin Diaqnostik və Statistik Təlimatı (5-ci nəşr).* American Psychiatric Publishing.
2. Baranek, G.T., David, F.J., Poe, M.D., Stone, W.L., & Watson, L.R. (2006). Sensor təcrübə sorğusu: Autizm, inkişaf gecikmələri və tipik inkişaf göstərən uşaqlarda sensor xüsusiyyətlərin fərqləndirilməsi. *Uşaq Psixologiyası və Psixiatriya Jurnalı*, 47(6), 591-601.
3. Bauminger, N., & Kasari, C. (2000). Yüksək funksiyalı autizmli uşaqlarda təkliyə çəkilmə və dostluq münasibətləri. *Uşaq İnkişafı*, 71(2), 447-456.
4. Bellini, S., Peters, J.K., Benner, L., & Hopf, A. (2007). Autizm spektr pozuntusu olan uşaqlar üçün məktəb əsaslı sosial bacarıq müdaxilələrinin meta-analizi. *Təkmilləşdirici və Xüsusi Təhsil*, 28(3), 153-162.
5. Boucher, J., Mayes, A., & Bigham, S. (2012). Autizm spektr pozuntusunda yaddaş. *Psixoloji Bülleten,* 138(3), 458-496.
6. Estes, A., Rivera, V., Bryan, M., & Munson, J. (2011). Autizm spektr pozuntusu olan uşaqlarda intellektual bacarıqlar: Uzunmüddətli tədqiqatlardan əldə olunan nəticələr. *Autizm Araşdırmaları*, 4(3), 185-200.
7. Geurts, H.M., Corbett, B., & Solomon, M. (2009). Autizmdə koqnitiv elastikliyin paradoksu. *Koqnitiv Elmlərdə Yeniliklər*, 13(2), 74-82.

8. Happé, F., & Frith, U. (2020). İllik Tədqiqat İcmalı: Keçmişə nəzər salaraq gələcəyə baxmaq – autizm anlayışının dəyişməsi və gələcək tədqiqatlara təsirləri. *Uşaq Psixologiyası və Psixiatriya Jurnalı*, 61(3), 218-232.
9. Jones, W., & Klin, A. (2019). Autizmli fərdlərdə sosial səhnələrdə gözlərə diqqət yetirmə. *Amerika Uşaq və Yeniyetmə Psixiatriyası Akademiyasının Jurnalı*, 58(1), 1-9.
10. Kasari, C., Rotheram-Fuller, E., Locke, J., & Gulsrud, A. (2015). Bağlantı yaratmaq: Autizmli uşaqlar üçün sosial bacarıq müdaxilələrinin təsadüfi nəzarətli sınağı. *Uşaq Psixologiyası və Psixiatriya Jurnalı*, 56(4).

Daxil oldu: 04.12.2024
Qəbul edildi: 16.03.2025

Elmi Tədqiqat Beynəlxalq Elmi Jurnal. 2025 / Cild: 5 Sayı: 3 / 82-85
Scientific Research International Scientific Journal. 2025 / Volume: 5 Issue: 3 / 82-85 e-ISSN: 2789-6919

https://doi.org/10.36719/2789-6919/43/82-85

Elmar Əliyev
Azərbaycan Universiteti
magistrant
https://orcid.org/0009-0000-5929-657X
elmar.aliyev.3005@gmail.com

Büdcə daxilolmalarında vergitutma və auditin inkişaf istiqamətləri

Xülasə

Məqalədə müasir şəraitdə vergitutma və auditin inkişaf istiqamətlərindən bəhs edilir. Son illər ölkəmizdə beynəlxalq təcrübəyə əsaslanan müasir vergitutma sahəsində aparılan davamlı iqtisadi islahatlar çox məqsədəuyğundur. Vergitutma və audit bu daxilolmaların düzgünlüyünü və şəffaflığını təmin etmək baxımından böyük rol oynayır. Bu məqalədə, büdcə daxilolmalarında vergitutma və auditin inkişaf istiqamətləri nəzərdən keçiriləcəkdir. Vergitutma, dövlətin maliyyə resurslarını toplaması və iqtisadi siyasətini həyata keçirməsi baxımından mühüm rol oynayır. Büdcə daxilolmalarının əsas mənbələrindən biri olan vergilər, dövlətin sosial və infrastruktur layihələrini maliyyələşdirmək üçün təməl funksiyanı yerinə yetirir. Bununla yanaşı, vergitutmanın inkişafı, vergi sisteminin modernləşdirilməsi və vergi mədəniyyətinin yüksəldilməsi, dövlətin büdcə daxilolmalarının artırılmasına və iqtisadiyyatın davamlı inkişafına töhfə verir. Bu məqalədə, büdcə daxilolmalarında vergitutmanın inkişaf istiqamətləri müzakirə ediləcəkdir. Vergitutma və audit sahələrində büdcə daxilolmalarının artırılması və idarə edilməsinin təkmilləşdirilməsi, dövlət maliyyəsinin səmərəli istifadəsi və iqtisadiyyatın dayanıqlı inkişafı üçün əhəmiyyətli rol oynayır. Bu istiqamətlərdə inkişafın təşviq edilməsi, həm yerli, həm də beynəlxalq təcrübələrə əsaslanaraq, müxtəlif təşəbbüslərin həyata keçirilməsini tələb edir.

Açar sözlər: *vergi auditi, vergitutma, büdcə gəlirləri, dövlət büdcəsi, vergi sistemi*

Elmar Aliyev
Azerbaijan University
Master student
https://orcid.org/0009-0000-5929-657X
elmar.aliyev.3005@gmail.com

Development Directions of Taxation and Audit in Budget Revenues

Abstract

The article discusses the development directions of taxation and audit in modern conditions. In recent years, continuous economic reforms carried out in our country in the field of modern taxation based on international experience are very appropriate. Taxation and audit play a major role in ensuring the accuracy and transparency of these revenues. This article will consider the development directions of taxation and audit in budget revenues. Taxation plays an important role in terms of collecting financial resources of the state and implementing its economic policy. Taxes, which are one of the main sources of budget revenues, perform a fundamental function in financing social and infrastructure projects of the state. At the same time, the development of taxation, modernization of the tax system and raising tax culture contribute to increasing state budget revenues and sustainable development of the economy. This article will discuss the development directions of taxation in budget revenues. Increasing budget revenues and improving management in the areas of taxation and audit play an important role in the efficient use of public finances and sustainable development of the economy. Promoting development in these areas requires the implementation of various initiatives, based on both local and international experiences.

Keywords: *tax audit, taxation, budget revenues, state budget, tax system*

Giriş

Hal-hazırkı vaxtda Azərbaycanın maliyyə təşkilatlarının beynəlxalq kapital bazarına qoşulması, xarici investorlar üçün cazibədar investisiya mühitinin yaradılması, ölkəmizdə mövcud olan maliyyə sisteminin beynəlxalq aləmdə qəbul olunan şərtlərə uyğulaşdırılması nöqteyi-nəzərindən audit və vergi sisteminin mütərəqqi şərtlər səviyyəsində yenidən qurulması ən aktual problemlər kimi qarşıya çıxmışdır. Hal-hazırda da gündəlik həyatımızda rast gəldiyimiz iqtisadi cinayətlərin və dövlət vəsaitlərindən qanunsuz istifadə hallarının minimumlaşdırılmasında dövlətin vergi nəzarətinin daha da gücləndirilməsi mühüm rol oynayır.

Büdcə daxilolmaları dövlətin iqtisadi və sosial inkişafını təmin edən əsas maliyyə mənbələrindən biridir. Bu daxilolmaların artırılması və düzgün idarə olunması, həm də iqtisadi sabitliyin qorunması üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Vergitutma sistemi dövlətin büdcə daxilolmalarının əsasını təşkil edir. Vergi siyasətinin düzgün qurulması, iqtisadiyyatın inkişafı və büdcə gəlirlərinin artırılması üçün vacibdir. Vergi bazasının genişləndirilməsi, iqtisadi fəaliyyətin daha geniş spektrini əhatə etməklə büdcə daxilolmalarının artmasına imkan verir. Bu məqsədlə, qeyri-rəsmi iqtisadiyyatın tənzimlənməsi və daha çox mülkiyyət sahibinin vergi sisteminə daxil edilməsi lazımdır. Bununla da vergi verənlərin sayı artacaq və büdcə daxilolmaları daha da güclənəcəkdir. Rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi ilə vergi idarəetməsi daha şəffaf və səmərəli hala gəlir. Elektron vergi bəyannamələri, onlayn ödəmə sistemləri və digər rəqəmsal platformalar, vergi ödəyicilərinin yükünü azaldır və vergi toplama prosesini sürətləndirir. Bu da vergi daxilolmalarını artırır və dövlətin büdcə gəlirlərini təmin etməkdə effektivliyi artırır.

Tədqiqat

Vergi qanunvericiliyinin daha şəffaf və müasir prinsiplərə uyğunlaşdırılması, vergi yığımı prosesinin təkmilləşdirilməsinə xidmət edir. Yeni texnologiyalar və məlumat bazaları tətbiq edilməklə, vergi ödəyicilərinin məlumatları asanlıqla toplana bilir və bu, vergi orqanlarının işini sürətləndirir. Vergi qanunlarının daha sadələşdirilməsi və vergi ödəyicilərinin hüquq və vəzifələrinin aydın şəkildə müəyyən edilməsi lazımdır. Elektron vergi bəyannamələri, ödəmələr və monitorinq sistemlərinin tətbiqi ilə vergi idarəçiliyi daha şəffaf və səmərəli hala gəlir. Bununla yanaşı, süni intellekt və analitik alətlərin vergi yoxlamalarında tətbiqi, vergi ödəyiciləri ilə dövlət arasında daha güvənli və sürətli əlaqələr yaradır. Vergi ödəyicilərinin vergi qanunları barədə məlumatlılığını artırmaq və vergi ödəmək mədəniyyətini inkişaf etdirmək üçün təbliğat və maarifləndirmə işləri gücləndirilməlidir. Bu həmçinin vergi orqanlarının fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi, həm də büdcə daxilolmalarının artmasına gətirib çıxarır. Beynəlxalq əməkdaşlıq və vergi məlumatlarının mübadiləsi, vergidən yayınma hallarının qarşısını almaq üçün vacibdir. Qlobal vergi şəbəkələrinin gücləndirilməsi, şirkətlərin və fərdi şəxslərin vergi öhdəliklərini yerinə yetirmələrini təmin edir.

Vergitutmadan əldə edilən gəlirin məbləği bilavasitə vergi potensialı ilə bağlıdır. Vergi yığımında əsas ümummilli məqsədlərin həlli, antiböhran layihələrin artımı və sabit məhsuldar iqtisadi inkişafa yiyələnməkdən ötrü vergi potensialının obyektiv qiymətləndirilməsi potensialı ortaya çıxır ki, bu zaman verginin vəziyyəti haqqında ekstrospektiv məlumatlara ciddi ehtiyac duyulur (Musayev, Kəlbiyev, 2002). Vergitutmanın inkişafı üçün ilk növbədə vergi qanunvericiliyinin təkmilləşdirilməsi vacibdir. Dövlətlər, dəyişən iqtisadi şəraitə uyğun olaraq, vergi qanunlarını yeniləməli və biznes mühiti ilə əlaqəli dəyişiklikləri nəzərə almalıdırlar. Şəffaf və sadə vergi qanunları vergi ödəyiciləri üçün anlaşılan olur və vergi ödəmək istəyini artırır.Vergi qanunlarının təkmilləşdirilməsi, həmçinin vergi yığımı ilə bağlı hüquqi boşluqları aradan qaldırmaq üçün vacibdir. Bəzi ölkələrdə vergi ödəyicilərinin hüquq və vəzifələri hələ də tam aydınlaşdırılmamışdır. Bununla əlaqədar olaraq, vergi ödəyicilərinə düzgün məlumat verilməli və onlara vergi ödəmə prosedurlarını asanlaşdıran alətlər təqdim edilməlidir.Vergitutmanın inkişafında texnologiyaların rolu önəmlidir. Elektron vergi idarəçiliyi sistemlərinin tətbiqi, vergi ödəyicilərinin dövlətə verdikləri məlumatları daha sürətli və düzgün şəkildə yığmağa imkan yaradır. Vergi bəyannamələrinin onlayn təqdim edilməsi, ödəmələrin rəqəmsal sistemlər üzərindən həyata keçirilməsi, vergilərin daha səmərəli və şəffaf şəkildə toplanmasını təmin edir. Eyni zamanda, vergi idarəçiliyində süni intellekt və böyük verilənlər (big data) istifadə edilə bilər. Bu texnologiyalar vasitəsilə vergi müfəttişləri, vergi ödəyicilərinin fəaliyyətini daha

sürətli və effektiv şəkildə izləyə bilər, vergi ödəmələrində şəffaflıq təmin olunar və vergi ödəyiciləri ilə əlaqə asanlaşar.

Sahibkarlıq fəaliyyətinin bir növü olan audit dövlətin və biznesmenlərin mənafeyi ilə bağlı məsələlərin effektiv həllinə imkan yaradan obyektiv, qərəzsiz və müstəqil analitik-nəzarət infrastrukturudur (Abbasov, Abbasov, 2017). Audit proseslərinin daha müasir və şəffaf şəkildə həyata keçirilməsi üçün avtomatlaşdırılmış sistemlərin tətbiqi zəruridir. Böyük verilənlər və süni intellekt texnologiyalarının audit sahəsində istifadəsi, düzgün yoxlama və təhlillərin aparılmasına imkan yaradır. Bu, büdcə daxilolmalarında daha dəqiq nəticələr əldə etməyə kömək edər. Dövlət və özəl sektorda aparılan audit proseslərinin inteqrasiya olunması, büdcə daxilolmalarının optimallaşdırılması üçün faydalıdır. Dövlətin maliyyə idarəçiliyi və özəl sektorun iş metodlarının birləşdirilməsi, maliyyə resurslarının daha səmərəli idarə olunmasına şərait yaradır.Auditin yalnız illik yoxlama ilə məhdudlaşmaması və müntəzəm olaraq təkrarlanan auditlər və izləmə mexanizmlərinin tətbiqi, büdcə daxilolmalarının düzgünlüyünü təmin edər.

Vergi yoxlamalarının effektivliyini artırmaq, büdcə daxilolmalarının düzgün və tam yığılmasına zəmin yaradır. Audit proseslərinin daha müstəqil və peşəkar şəkildə həyata keçirilməsi, həmçinin vergi yoxlamalarının avtomatlaşdırılması, vergi sistemindəki yanlışlıq və manipulyasiyaların qarşısını alır. Təkrarlanan auditlər və mütəmadi yoxlamalar, vergi ödəyicilərinin maliyyə fəaliyyətlərini yaxından izləməyə imkan verir. Həmçinin, vergi orqanları tərəfindən tətbiq olunan təzyiqlərin qarşısını almaq üçün auditlərin şəffaf və ədalətli şəkildə aparılması vacibdir. Vergitutmanın inkişafı və büdcə daxilolmalarının artırılması üçün vergi endirimləri və təşviqedici tədbirlər də tətbiq oluna bilər. Bu, xüsusilə kiçik və orta sahibkarlıq üçün çox vacibdir. Vergi endirimləri və təşviqləri iş adamlarını vergi ödəməyə təşviq edir və ölkənin iqtisadiyyatını stimullaşdırır. Eyni zamanda, vergi ödəməkdə çətinlik çəkən fərdi şəxslərə də müəyyən güzəştlər təklif edilə bilər (Kəlbiyev, 2015).

Yeni vergi növlərinin tətbiqi, xüsusilə dijital iqtisadiyyat və yeni iş sahələrinin tənzimlənməsi vacibdir. Bu sahələrdə tətbiq ediləcək yeni vergi növləri, həm də mövcud vergilərin modernləşdirilməsi büdcə daxilolmalarının artmasına xidmət edəcəkdir. Vergi fırıldaqçılığına qarşı mübarizə və vergi inzibatçılığının gücləndirilməsi, büdcə daxilolmalarının artırılmasına yönəlmiş başqa bir mühüm addımdır. Vergi fırıldaqçılığı və qeyri-qanuni vergidən yayınma halları büdcə daxilolmalarına ciddi ziyan vurur. Bu növ hallara qarşı ciddi mübarizə, həmçinin vergi mədəniyyətinin inkişaf etdirilməsi, vergi ödəyicilərinin daha məsuliyyətli davranmalarını təmin edəcəkdir. Auditin düzgün həyata keçirilməsi, büdcə daxilolmalarının və xərclərinin şəffaflığına və səmərəliliyinə kömək edir. Audit, dövlət maliyyəsinin düzgün idarə olunmasını təmin etmək və resursların israfının qarşısını almaq üçün əhəmiyyətlidir. Dövlət büdcəsinin düzgün istifadə olunmasını təmin etmək üçün maliyyə auditinin rolu artırılmalıdır. Auditorlar, büdcə daxilolmalarının düzgün toplanıb toplanmadığını, xərclərin qanunla müəyyən olunmuş qaydalara uyğun olub-olmamasını araşdırmalı və nəticələrini ictimaiyyətə açıqlamalıdır. İdarəetmə sistemlərinin təkmilləşdirilməsi və audit proseslərinin daha da avtomatlaşdırılması vacibdir. Dövlət büdcəsinin idarə olunmasına dair ictimai nəzarətin artması, dövlət orqanlarının fəaliyyətinin şəffaflığını təmin edir. Auditin bu sahədəki rolu, dövlətin büdcə siyasətinin effektivliyini qiymətləndirmək və hər hansı yanlış və ya qeyri-qanuni xərcləri aşkar etməkdir. Nəzarət mexanizmlərinin gücləndirilməsi və auditin tam şəffaf olması, büdcə daxilolmalarının düzgün istifadəsinə zəmanət verir. Auditin inkişafı yalnız maliyyə hesabatlarının yoxlanılması ilə məhdudlaşmamalıdır. Risklərin qiymətləndirilməsi və gələcəkdə baş verə biləcək maliyyə və idarəetmə böhranlarına qarşı qabaqlayıcı tədbirlərin görülməsi də əhəmiyyətlidir. Audit, potensial riskləri öncədən aşkar edərək, maliyyə idarəetməsini daha sağlam və dayanıqlı edir. Audit sahəsində yüksək ixtisaslı mütəxəssislərin yetişdirilməsi və onların təkmilləşdirilməsi vacibdir. Təhsilin gücləndirilməsi və mütəxəssis potensialının artırılması, auditin keyfiyyətini artıraraq, büdcə daxilolmalarının düzgünlüyünün və şəffaflığının təmin olunmasına kömək edəcəkdir. Belə ki, vergi nəzarəti bir istiqamətdən dövlət büdcəsinə lazımi maliyyə vəsaitlərini lazımi vaxtda reallaşdırır, digər tərəfdən isə vergi ödəyicilərinin intizamlı davranışına nəzarət edir. Vergi nəzarəti səlahiyyətli dövlət orqanlarının tam və məqsədyönlü işini özündə ehtiva edən vergitutma sahəsində mövcud qanunvericiliyin tələblərinə əsaslanır və vergiyə dair tələblərin həyata keçirilməsi ilə bağlı məlumatların toplanmasına və təhlilinə yönəldilir. Bu nəzarət növünün son

məqsədi vergi qanunvericiliyinin pozulması hallarını operativ şəkildə aşkar etmək, onlara qarşı qəti tədbirlər görmək və son nəticədə bütün sahibkarlıq subyektləri üçün bərabərlik və ədaləti təcəssüm etdirən əlverişli vergi mühitinin yaradılmasıdır (Khodov, 2013).

Büdcə daxilolmalarının artması və düzgün idarə edilməsi üçün vergitutma və audit sahələrində ciddi inkişaflar tələb olunur. Vergi siyasətinin təkmilləşdirilməsi, rəqəmsal vergi sistemlərinin tətbiqi və vergi nəzarətinin gücləndirilməsi ilə vergi daxilolmaları artırılacaqdır. Eyni zamanda, auditin gücləndirilməsi və şəffaflıq səviyyəsinin yüksəldilməsi, dövlət maliyyəsinin düzgün istifadəsini təmin edəcək və nəticədə büdcə daxilolmalarının daha səmərəli və ədalətli şəkildə istifadə edilməsinə zəmin yaradacaqdır. Bu istiqamətdə atılacaq addımlar, həm iqtisadi sabitliyi təmin edəcək, həm də dövlətin sosial layihələrinə və infrastruktura daha çox maliyyə vəsaiti ayırmağa imkan verəcəkdir.

Nəticə

Nəticə olaraq, vergitutma və audit sahələrində inkişaf istiqamətləri, büdcə daxilolmalarının səmərəli şəkildə idarə olunmasına və iqtisadiyyatın dayanıqlı inkişafına müsbət təsir göstərir. Yeni texnologiyaların tətbiqi, qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi və beynəlxalq əməkdaşlığın gücləndirilməsi, bu istiqamətlərin inkişafını sürətləndirəcəkdir. Büdcə daxilolmalarında vergitutmanın inkişafı, yalnız vergi siyasətinin təkmilləşdirilməsi ilə mümkün deyil. Bununla yanaşı, vergi mədəniyyətinin yüksəldilməsi, texnoloji infrastrukturların inkişaf etdirilməsi, beynəlxalq əməkdaşlıq və şəffaflıq tədbirlərinin gücləndirilməsi də vacibdir. Dövlətlər bu istiqamətdə addımlar atmaqla, vergi yığımı prosesini daha şəffaf, düzgün və səmərəli edə bilərlər. Nəticədə, büdcə daxilolmalarının artması və iqtisadiyyatın davamlı inkişafı təmin edilə bilər.

Ədəbiyyat

1. Abbasov, A.B., Abbasov, S.A. (2017). *Biznesin əsasları*.
2. Kəlbiyev, Y. (2015). *Fiskal siyasət və milli iqtisadiyyatın tənzimlənməsi problemləri*. “Təfəkkür” nəşriyyatı.
3. Khodov, L.G. (2013). *Nalogi i nalogovoe regulirovanie ehkonomiki*. Uchebnoe posobie.
4. Musayev, A.F., Kəlbiyev, Y.A. (2002). *AR vergi xidməti: islahatlar və nəticələr*. “Təfəkkür”.
5. Semenov, K. (1998). *Mezhdunarodnye ehkonomicheskie otnosheniya*.
6. Əliyev, İ. (2023). *İnkişaf məqsədimizdir*.
7. Əlirzayev, Ə. (2022). *İqtisadi tərəqqi və siyasi idarəetmənin əsasları*. Elm.
8. Əliyev, İ. (2010). *Mövcud şəraitdə iqtisadi tərəqqi modeli*.

Daxil oldu: 08.12.2024
Qəbul edildi: 13.03.2025

https://doi.org/10.36719/2789-6919/43/86-90

Nərmin İmanova
Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti
magistrant
https://orcid.org/0009-0005-1240-7670
imanovanermin434@gmail.com

Şamaxı cümə məscidi: tarixlə sənətin qovuşduğu yer

Xülasə

Məqalədə Azərbaycanın mədəni və mənəvi irsinin ən gözəl incilərindən biri olan Şamaxı Cümə məscidinin keçdiyi zəngin tarixi dövr, onun memarlıq xüsusiyyətləri əks olunmuşdur. Məqalə, Şamaxı Cümə məscidini yalnız dini ibadətgah kimi deyil, Azərbaycan xalqının tarixini, mədəni irsini və sənətinin canlı simvolu kimi təqdim edir. Şamaxı tarix boyu Azərbaycanın tolerant bölgələrindən biri kimi tanınıb. Burada müxtəlif dinlər, təriqətlər və məzhəblər fəaliyyət göstərmişdir. Cümə məscidi şəhərin tolerantlıq ənənələrinin qədimliyini göstərən bariz nümunələrdən biridir. VIII əsrdə inşa edilən bu məscid tarix boyu zəlzələ, hücumlar, yanğınlara məruz qalmış və dəfələrlə bərpa edilmişdir. Abidə Şirvan-Abşeron memarlıq üslubunun ənənələrinə əsasən, əhəng daşı ilə tikilmişdir. Məscidin ilkin strukturu saxlanılmaqla müxtəlif illərdə görkəmli Azərbaycan memarı Zivər bəy Əhmədbəyov və polşalı memar İosif Kasperoviç Ploşkonun rəhbərliyi ilə yenidənqurma işləri aparılmışdır. Tikilinin sonuncu restavrasiyası 2013-cü ildə tamamlanmış, zəlzələyə qarşı davamlı olması üçün bünövrəsi 1 metr dərinliyində beton konstruksiyalarla möhkəmləndirilmişdir. Beləliklə, bu əzəmətli tikiliyə yeni həyat verilmişdir. Şamaxı Cümə məscidində mövcud olan 3 mevhər onu dünyada unikal edir.

***Açar sözlər**: Şamaxı, tikili, bərpa, memar, islam, Azərbaycan, cümə, zəlzələ, məscid*

Narmin Imanova
Azerbaijan State University of Culture and Art
Master student
https://orcid.org/0009-0005-1240-7670
imanovanermin434@gmail.com

Shamakhi Friday Mosque: a Place Where History and Art Meet

Abstract

The article reflects the rich historical period and architectural features of the Shamakhi Juma Mosque, one of the most beautiful pearls of Azerbaijan's cultural and spiritual heritage. The article presents the Shamakhi Juma Mosque not only as a religious place of worship but also as a living symbol of the history, cultural heritage, and art of the Azerbaijani people. Throughout history, Shamakhi has been known as one of Azerbaijan's most tolerant regions. Various religions, sects, and denominations have coexisted here. The Juma Mosque is one of the most striking examples showcasing the ancient tradition of tolerance in the city. Built in the 8th century, this mosque has endured earthquakes, attacks, and fires throughout history and has been restored multiple times. The monument was built using limestone, following the traditions of the Shirvan-Absheron architectural style. Reconstruction works were carried out in different years under the leadership of the prominent Azerbaijani architect Ziver bey Ahmadbeyov and the Polish architect Jozef Kasprowicz Plosko, while preserving the mosque's original structure. The latest restoration of the building was completed in 2013, and its foundation was reinforced with 1-meter-deep concrete structures to ensure resistance to earthquakes. Thus, new life was given to this majestic structure. The three mihrabs present in the Shamakhi Juma Mosque make it unique in the world.

Keywords: *Shamakhi, building, restoration, architect, Islam, Azerbaijan, friday, earthquake, mosque*

Giriş

Azərbaycanın zəngin milli-mənəvi dəyərlərə malik olmasının bariz nümunələrindən olan tarixi abidələr milli-mənəvi keçmişimizi özündə təcəssüm etdirir. Belə abidələrdən biri də, e.ə II əsrdə Ptolomeyin "Kamexiya" kimi adlandırdığı, orta əsr mənbələrində isə "Yezidiyyə" və "Şamaxiyyə" adları ilə tanınan Şamaxı şəhərində yerləşən, Azərbaycan memarlığının şah əsərlərindən biri, miladi təqvimlə 743-744-cü illərdə inşa edilən Şamaxı Cümə məscididir. Əməvilər xilafəti dövründə inşa edilən bu abidə Şirvanşahlar dövlətinin 700 illik səltənətinə, monqolların hücumlarına, rusların axınlarına, ermənilərin törətdiyi vəhşiliklərə şahidlik etmişdir. Şamaxıda həmin məscidin yanındakı bir məhəllə XlX əsrin sonlarınadək "Ərəblər məhəlləsi" adlanmışdır ki, bu da abidənin yaranmasının ərəblərin hakimiyyəti illərinə təsadüf etdiyini təsdiq edən faktlardan biridir. On dörd əsrdir ki, tarixin bir çox hadisələrinə şahidlik edən məscid Cənubi Qafqazın Dərbənddəki Cümə məscidindən sonra ən qədim məscidlərindən biri hesab olunur. 1991-ci ildən sonra yüzlərlə yeni məscid, kilsə, sinaqoqların tikilməsi və bərpa edilməsi Azərbaycanda müxtəlif dinlər, sivilizasiyalar və mədəniyyətlərarası dialoqun inkişafına böyük töhfələr vermişdir.

Tədqiqat

VII əsrdə Azərbaycanda İslam dini yayılmağa başladıqdan sonra ölkəmizdə islamın ilk simvollarından biri məhz Şamaxı Cümə məscidi olmuşdur. Abidə görünüş etibarilə VIII əsrdə tikilmiş Dəməşqdə yerləşən Əməvilər məscidi və Kordovada inşa edilən Böyük məscidlə oxşarlıq təşkil etsə də, bir sıra fərqli memarlıq xüsusiyyətləri vardır. 1968-ci ildə məscidin ərazisində aparılmış arxeoloji qazıntılar zamanı məlum olmuşdur ki, məscidin bünövrəsi yerdən 3 metr aşağıdadır. Abidənin qarşısında pilləkənlərin olması, həyətdə geniş hovuzun mövcudluğu bəlli olmuşdur. Aparılan tədqiqatlar zamanı orta əsrlərə aid edilən kaşılar aşkar edilmişdir ki, bu da XI-XII əsrlərdə Şamaxı Cümə məscidinin mavi kaşı nümunələri ilə bəzədildiyini bəyan edir. XII əsrin əvvəllərində Şamaxı şəhəri gürcülərin basqınlarına məruz qaldığı zaman məscid dağıdılmış, minarəsi də uçurulmuşdu. Beləliklə, məsciddə ilk dəfə təmir-bərpa işlərinə XII əsrin sonlarından başlanmışdır. "Həmin dövrlərdə Şirvanşah hökmdarı III Mənuçöhr Şamaxıda, o cümlədən Cümə məscidində apardığı təmir və abadlıq işlərinə görə şamaxılılar tərəfindən "Böyük Xaqan" adlandırıldığını tarixçi-arxeoloq H.Ciddi qaynaqlara və inşaat kitablarına əsaslanaraq məlumat verir" (Rəhimli, Əhmədov, 2014). XVII əsrdə Şamaxıda olan səyyah Övliya Çələbinin qeydlərinə əsasən, abidənin ikinci rekonstruksiyası Səfəvilər dövründə həyata keçirilmişdir.

1846-cı ildən etibarən, Şamaxı Qafqazın ən böyük quberniyalarından biri hesab edilirdi. 1859-cu ildə baş verən zəlzələ zamanı abidəyə ciddi ziyan dəydiyi üçün növbəti dəfə məscidin bərpasına başlanılmışdır. Bu səbəbdən quberniya mərkəzi Bakı şəhərinə köçürüldü. Həmin dövrdə quberniya memarı olan Qasım bəy Hacıbababəyov tərəfindən 1860-cı ildə bərpa işləri həyata keçirilmişdir. Yenidənqurma rus rəssamı Q.Qaqarinin eskizlərinə əsasən aparılmışdır. Azərbaycanın ilk ali təhsilli memarı, əslən Şamaxıdan olan Qasım bəy Hacıbababəyov nəinki məscidin rekonstruksiyasına rəhbərlik edib, onu bir kompleks halına gətirmiş, həmçinin şəhərin zəlzələdən əvvəlki məhəlli planını bərpa etmişdir. Məscidin interyeri daxili məkana yüngüllük, plastika cazibədarlığı verən tağlar, freska və arabeskalarla bəzədilmişdi. Beləliklə, Cümə məscidi kompleksi bərpadan sonra özünün monumenttal görkəmi ilə şəhərin mərkəzində ucalırdı.

1902-ci il tarixində Şamaxı şəhərində yenidən güclü zəlzələ baş vermiş və məscid ciddi zərər görmüşdür. Abidənin üzərində qədim yazılı daş kitabələr mövcud idi. 1902-ci il zəlzələsindən sonra Tiflisdən gələn geoloq Şahqulu Qacarın apardığı tədqiqatlar sayəsində, məsciddəki daş kitabələrə həkk olunmuş ərəb əlifbası ilə yazılmış yazılara əsasən, abidənin tikildiyi tarix müəyyən edilmişdir. Zəlzələdən sonra əsaslı təmirə ehtiyacı olan məscidin bərpası üçün 1903-cü ildə ianələrin toplanması məqsədilə komitə yaradılmışdır. Məscidin dağılmamış hissələri saxlanılmaqla yenidənqurma işləri üçün komitə Zivər bəy Əhmədbəyova yeni layihə hazırlamağı tapşırır. Memar layihəni hazırlayır və ilk olaraq kürsülük daşı qoyulur. Mərkəzi mehrabın arxa divarı müəyyən qədər tikilir, daha sonra yan divarların inşası davam edir. Bu zaman Zivər bəylə komitə arasında fikir ayrılıqları olduğu üçün

tikinti işləri dayandırılır və memar tikintini tərk etməli olur. Sonra komitə məscidin bərpasını layihələndirmək üçün polşalı memar İosif Ploşkoya müraciət edir. Ploşko ilk növbədə Şərq memarlığını öyrənir, bir daha əyani formada Bakı və Şamaxının tikililəri ilə tanış olur, Şirvanşahlar Saray Kompleksinə, Bakının qala minarələrinə diqqət yetirir və nəhayət 1909-cu ildə yeni bir layihəni komitəyə təqdim edir. Ploşko Zivər bəy Əhmədbəyovun plan quruluşunu olduğu kimi saxlayaraq nisbətən daha ucuz başa gələn bir layihə hazırlamışdı. Onun layihəsinə əsasən abidə Şərq memarlığının bədii çalarları ilə zəngin idi. Yüngül pavilyonlu açıq eyvanlara dayaq olan stalaktit pərvaza kimi getdikcə nazikləşən hündür minarələr gərilmiş yay effektini yaradır. Plan 3 yerə bölünərək 3 günbəz yaradılmışdı. Bu da daxili məkanın təzahüründə mühüm rol oynamışdı. Layihədə mərkəzi günbəzə qədər inkişaf etmiş, künclərdə yerləşən dekorativ qüllələr yer alırdı. Kürəşəkilli, tilli günbəzin yan tərəflərində, bir-birinə əks istiqamətdə yerləşən yastı günbəzlər tikilinin mərkəzi ox üzrə həllini parlaq şəkildə əks etdirir. Enli giriş pilləkənlərinin üzərində yerləşən tağlı portikin motivləri üçün Böyük Moğol İmperiyasının (1526-1857) müsəlman memarlığından nümunələr götürülmüşdür. Yeni tikiliyə onun tarixini əks etdirən qədim daş kitabələr əlavə edilmişdir. Maliyyə vəsaitinin az olması səbəbindən məscidin siluetinin əsas komponentlərindən olan minarələr, mərkəzi günbəz ümumiyyətlə inşa olunmamış, giriş portalında bir sütunlu tağ sıraları sadələşdirilərək qoşa sütunlu, düzbucaqlı aşırımlarla əvəz olunmuşdu. Günbəzlər üçün metal karkas Varşavadan sifariş edilsə də, məscidin inşasını tamamlamaq mümkün olmamışdı.

1918-ci ilin mart ayında baş verən Şamaxı qırğınları zamanı erməni daşnakları tərəfindən yandırılan məscid yenidən ciddi ziyan görmüş və tikilinin inşa tarixini özündə təcəssüm edən qədim daş kitabələr də məhv edilmişdi. Bu zaman nəinki haqqında bəhs edilən abidə, həmçinin onunla bərabər 12 məscid bu zorakı hücuma məruz qalaraq yandırılsa da, dayandığı məkana bağlı olan Cümə məscidi öz mövcudluğunu qoruya bilmişdir. 1920-ci ildən sonra, Sovet dönəmində abidə toxunulmaz qalsa da, fəaliyyət göstərmirdi və kommunistlər tərəfindən insanların gözündən salınırdı. Bununla belə, şəhər əhalisi əzəmətli abidənin qapılarına daim üz tutur, onun tamamilə bağlanılmasına imkan vermirdilər.

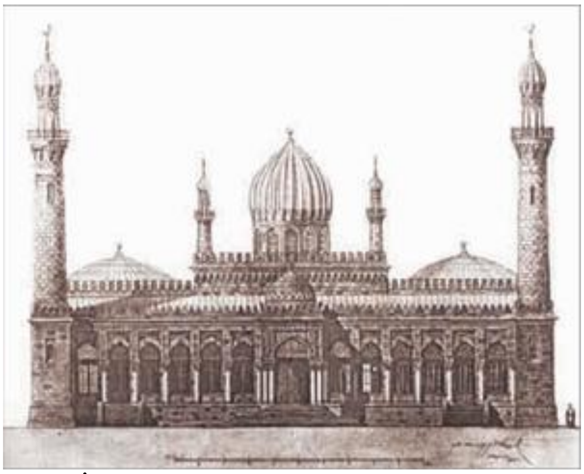
VIII əsrin yadigarı olan məsciddə sonuncu dəfə yenidənqurma işləri dövlət başçısı İlham Əliyevin 2009-cu il, 24 dekabr tarixində Şamaxı Cümə məscidinin əsaslı şəkildə, yüksək keyfiyyətlə təmir edilməsi üçün imzaladığı sərəncamdan sonra həyata keçirilmişdir. Həmin sərəncam sayəsində, hal-hazırda abidə bütün dünyada Azərbaycan tolerantlığının bir nümunəsi kimi tanınıb təbliğ olunur. Heydər Əliyev Fondunun "Tolerantlığın ünvanı – Azərbaycan" layihəsi çərçivəsində, 2010-2013-cü illərdə məscid ilkin planın saxlanılması ilə yenidən qurulmuşdur. İslam memarlığı ilə Şirvan memarlığının misilsiz sintezi olan bu kompleks Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi tərəfindən ölkə əhəmiyyətli tarix-mədəniyyət abidəsi kimi qeydiyyata alınmışdır. Yunan dilindən tərcümədə "seçmək" mənasını verən və müxtəlif memarlıq, incəsənət üslublarının bir araya gətirilməsi ilə xarakterizə olunan eklektika üslubundan məscidin tikintisində istifadə edilmişdir. Divarlardakı yazıların bərpası üçün İrandan mütəxəssislər dəvət edilmişdir. Bərpa işləri İosif Ploşkonun 1909-cu ildə təqdim etdiyi layihə əsasında, Azərbaycanın "A+A Kompaniyalar Qrupu" tərəfindən həyata keçirilmişdir. Bu dəfə Şamaxının seysmik zona olduğu nəzərə alınaraq abidənin bünövrəsi möhkəmləndirilmiş, özül-bərkitmə işləri aparılmışdır. 1918-ci il yanğınından sonra abidənin qorunub saxlanılmış hissələri orijinal şəkildə kompleksə əlavə edilmişdir. Yenidənqurma əsnasında aşkar edilən qəbir abidələri, mədrəsə binası və hücrələrin ilkin görünüşü saxlanılmışdır. Əsas amillərdən biri də, bərpa zamanı Şirvan-Abşeron memarlıq məktəbinin xüsusiyyətlərinin qorunmasının diqqət mərkəzində olması idi.

36,4 m hündürlüyündə olan, bir-birinə simmetrik yerləşən, ikişərəfəli minarələrin uc hissəsi islamın simvolu hesab edilən aypara ilə tamamlanır. Məscidin girişi 4 metr hündürlüyündədir və üzərində tağlı günbəz yerləşir. Bərpa işləri zamanı məscidin mərkəzi günbəzi və ətrafdakı kiçik günbəzlər yenidən qurularaq zərif ornamentlərlə bəzədilmişdir. Kompleksə 2 hovuz, 6 qalereya, inzibati bina, 250 nəfərlik mərasim zalı, konfrans zalları, kitabxana, mətbəx və dəstəmaz yerləri daxildir. Tikilinin daxilində 1500 nəfərin eyni vaxtda ibadət edə bilməsi üçün şərait yaradılmışdır. İnteryerin tavanı milli ornamentlər, oyma naxışlar və stalaktitlərlə bəzədilmişdir. Divarlardakı kalliqrafiya nümunələri və nəbati ornamentlər diqqəti cəlb edir. Şamaxı Cümə məscidinin açılış

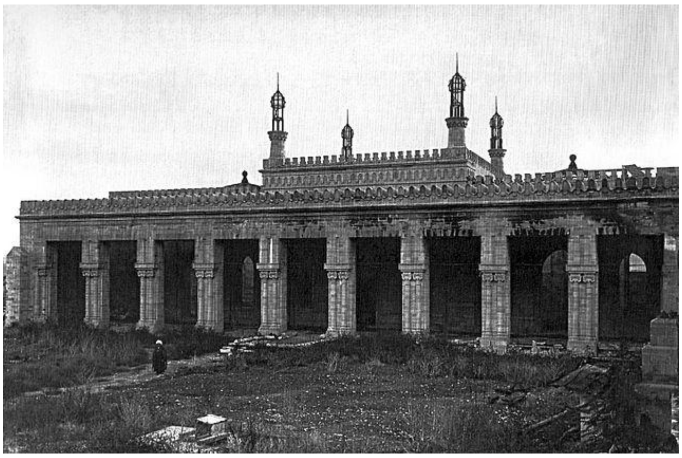
mərasimi prezident İlham Əliyevin iştirakı ilə 2013-cü il, 17 may tarixində keçirilmişdir. Məscidin memarlıq həlli günbəz üslublu dam örtüklərindən istifadə olunması ilə seçilir. Cümə məscidinin daxili məkanı üçhissəlidir. Bir-birinə bitişik arakəsmələrlə ayrılmış 3 həmhüdud zal və hər birində dəqiq mərkəzi ox boyunca Kəbəyə doğru yönəldilmiş mehrabın olması abidənin fərqli xüsusiyyətlərindən biridir. Şamaxı Cümə məscidinin memarlıq planına ümumi sxem baxımından Dərbənd və Dağıstandakı Cümə məscidləri daha çox yaxındır. Düzbucaqlı plana xas, uzunluğu 47 metr, eni isə 28 metr olan abidənin tikilməsi üçün Azərbaycan memarlıq tarixində özünəməxsus yeri olan Şirvan-Abşeron memarlıq məktəbinə məxsus əhəng daşı və digər yerli daş materiallarından istifadə edilmişdir. Daş üzərində aparılmış ornamental oyma işləri məscidə xüsusi gözəllik verir.

Nəticə

Azərbaycan tarixinin mühüm mərhələsini təşkil edən Şirvanşahlar paytaxtının şanlı nümunəsi, İslamın ilk dövrlərindən bir nişanə olan Şamaxı Cümə məscidi günümüzdə tolerantlıq nümunəsi, vəhdət rəmzidir. Möhkəm və dayanıqlı, min illərin fəlakətinə sinə gərən məscidin memarlıq quruluşu, zərif naxışları və monumental görünüşü onun mədəni dəyərini daha da artırır. Çoxəsrlik mədəniyyətə malik olan bu məscid müstəqillik illərində dövlət başçılarının diqqətindən yayınmamışdır. Dini memarlıq abidələrinin bərpasına böyük diqqət göstərən prezident İlham Əliyev 2009-cu ilin noyabrında Şamaxıya səfəri zamanı Cümə məscidini ziyarət etmiş və abidənin geniş həcmli təmirinə qərar vermişdir. Cümə məscidinin Azərbaycanın çoxəsrlik memarlıq ənənələrinə uyğun olaraq bərpa edilməsi onun yenidən dirçəlməsinə imkan vermişdir. Şamaxı Cümə məscidi tarix və sənətin bir araya gəldiyi, dözümlülüyün və yenidən doğuluşun simvolu kimi yaşayır. Milli-mənəvi dəyərlərimiz yaşadıqca, bərpa edilən dini abidələrimizin sayı artdıqca xalqımızın çırağı əbədi yanacaqdır.

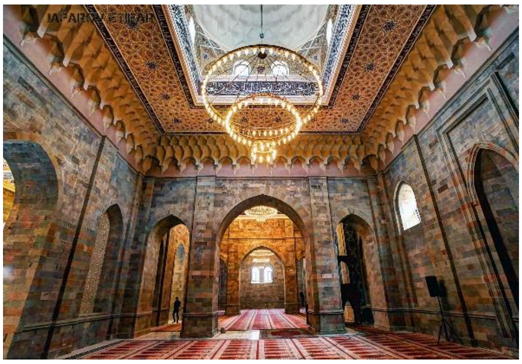
İosif Ploşkonun hazırladığı layihə

1918-ci il qırğınlarından sonra, yanğından çıxmış məscidin vəziyyəti

Hal-hazırda məscidin görünüşü

Abidənin interyeri

Ədəbiyyat

1. Abdullayeva, N., Əbdülrəhimov, R. (2013). *Erkən kapitalizm dövrünün memarlığı.* Şərq-Qərb.
2. Baxşəliyeva, Ş. (2017). İslam memarlığında minarələr. *Qobustan: Sənət toplusu,* 3, 28-29.
3. Behbudlu, Ə. (tərtibçi). (2001). *Azərbaycan Respublikası məscidlərinin ensiklopediyası.* Beynəlxalq Əlhuda.
4. Fətullayev-Fiqarov, Ş. (2023). *Memar İ.K.Ploşko - "İsmailiyyə"nin memarı.* Şərq-Qərb.
5. İsgəndərov, A. (tərtibçi). (2017). *Şamaxı Cümə məscidi.* Nurlar.
6. Qənbərov, A. (2019). *Azərbaycanda dövlət-din münasibətləri: dünyəviliyin nəzəri və hüquqi əsasları.* Nurlar.
7. Qiyasi, C., İbrahimov, K. (2017). Şamaxı Cümə məscidi - on üç əsrin ibadət yeri. *Azərbaycan*, 7.
8. Rəhimli, R., Əhmədov, C. (2014). *Şamaxı Cümə məscidi.* "Saral" Poliqrafiya.
9. Səfərli, S. (2018). *Müsəlman ölkələrində kilsələr.*

Daxil oldu: 25.11.2024
Qəbul edildi: 01.03.2025

Elmi Tədqiqat Beynəlxalq Elmi Jurnal. 2025 / Cild: 5 Sayı: 3 / 91-96
Scientific Research International Scientific Journal. 2025 / Volume: 5 Issue: 3 / 91-96 e-ISSN: 2789-6919

https://doi.org/10.36719/2789-6919/43/91-96

Сабина Эюбова
Бакинский Славянский Университет
магистрант
https://orcid.org/0009-0000-2067-3120
eyyub.saabina@mail.ru

Азербайджано-русское языковое взаимодействие: история и современность

Резюме

В ходе исследования были рассмотрены вопросы языкового взаимодействия между азербайджанским и русским языками, охватывающие исторические, социокультурные и политические аспекты. Были проанализированы процессы формирования двуязычия, начиная с XIX века, когда влияние русскоязычной администрации и образования сыграло ключевую роль, и до современного периода, характеризующегося глобализацией и цифровыми технологиями. Изучены механизмы языкового заимствования, адаптации и интеграции, а также влияние государственной языковой политики на сохранение национальной идентичности. В рамках исследования использованы исторические архивные документы, статистические данные и результаты социолингвистических опросов, что позволило выявить ключевые тенденции языкового взаимодействия. Особое внимание уделено вопросам билингвизма, миграции и трансформации языковых практик в условиях современной информационной среды. В заключение подчеркнута необходимость формирования сбалансированной языковой политики, учитывающей как исторические традиции, так и современные вызовы, а также важность дальнейших исследований в области межкультурной коммуникации.

Ключевые слова: *языковая адаптация, билингвизм, лингвистическая интерференция, социолингвистический анализ, языковая политика*

Səbinə Eyyubova
Bakı Slavyan Universiteti
magistrant
https://orcid.org/0009-0000-2067-3120
eyyub.saabina@mail.ru

Azərbaycan-rus dillərinin qarşılıqlı əlaqəsi: tarix və müasirlik

Xülasə

Tədqiqatda tarixi, sosial-mədəni və siyasi aspektləri əhatə edən Azərbaycan və rus dillərinin linqvistik qarşılıqlı əlaqəsi məsələləri araşdırılmışdır. Rusdilli idarəetmə və təhsilin təsirinin əsas rol oynadığı 19-cu əsrdən başlayaraq qloballaşma və rəqəmsal texnologiyalarla səciyyələnən müasir dövrə qədər ikidilliliyin formalaşması prosesləri təhlil edilmişdir. Dilin qəbulu, adaptasiyası və inteqrasiyası mexanizmləri, o cümlədən dövlət dil siyasətinin milli özünəməxsusluğun qorunub saxlanmasına təsiri öyrənilir. Tədqiqatda tarixi arxiv sənədlərindən, statistik məlumatlardan və sosiolinqvistik sorğuların nəticələrindən istifadə edilib ki, bu da dil qarşılıqlı təsirində əsas tendensiyaları müəyyən etməyə imkan verib. Müasir informasiya mühiti kontekstində ikidillilik, miqrasiya və dil praktikasının transformasiyası məsələlərinə xüsusi diqqət yetirilir. Sonda həm tarixi ənənələri, həm də müasir çağırışları nəzərə alan balanslaşdırılmış dil siyasətinin zəruriliyi, mədəniyyətlərarası ünsiyyət sahəsində gələcək tədqiqatların vacibliyi vurğulanır.

Açar sözlər: *dilə uyğunlaşma, ikidillilik, linqvistik müdaxilə, sosiolinqvistik təhlil, dil siyasəti*

Sabina Eyyubova
Baku Slavic University
Master student
https://orcid.org/0009-0000-2067-3120
eyyub.saabina@mail.ru

Azerbaijani-Russian Language Interaction: History and Modernity

Abstract

The study examined issues of linguistic interaction between the Azerbaijani and Russian languages, covering historical, socio-cultural and political aspects. The processes of bilingualism formation were analyzed, starting from the 19th century, when the influence of Russian-speaking administration and education played a key role, and up to the modern period characterized by globalization and digital technologies. The mechanisms of language borrowing, adaptation and integration, as well as the influence of state language policy on the preservation of national identity were studied. The study used historical archival documents, statistical data and the results of sociolinguistic surveys, which made it possible to identify key trends in linguistic interaction. Particular attention was paid to issues of bilingualism, migration and transformation of language practices in the context of the modern information environment. In conclusion, the need for a balanced language policy that takes into account both historical traditions and modern challenges, as well as the importance of further research in the field of intercultural communication, was emphasized.

Keywords: *language adaptation, bilingualism, linguistic interference, sociolinguistic analysis, language policy*

Введение

Вопросы языкового взаимодействия между азербайджанским и русским языками представляют собой многогранное и комплексное явление, охватывающее исторические, социокультурные, политико-идеологические и лингвистические аспекты, что требует всестороннего анализа с применением междисциплинарного подхода. Исторически сложившиеся контакты между представителями двух языковых сообществ получили развитие в условиях интенсивных культурных обменов, смены политических режимов и трансформации общественных структур, начиная с эпохи Российской империи, продолжаясь советским периодом и переходом к современной независимой республике Азербайджан, где вопросы сохранения национальной идентичности, интеграции в мировое сообщество и адаптации к новым социально-политическим реалиям сопряжены с многообразием языковых практик. В XIX веке, когда территории Закавказья постепенно интегрировались в состав Российской империи, русскоязычная администрация, образование и культурная элита стали играть ключевую роль в формировании языковой среды, что оказало существенное влияние на процессы билингвизма, формирования двуязычия и возникновения уникальных языковых контактов, отражённых в литературе, официальных документах и повседневной коммуникации (Гаджиев, 2017).

Исследование

В советский период языковое взаимодействие получило новое измерение, когда русский язык стал основным языком межнационального общения и администрирования, что привело к появлению смешанных языковых форм, появлению заимствований и синтеза лексических, грамматических и стилистических элементов двух языков. На фоне этого наблюдалось как усиление влияния русского языка на азербайджанский, так и проявления стремления сохранить и развивать национальные языковые особенности, что стало объектом многочисленных исследований в области социолингвистики и исторической лингвистики. Современный этап развития языкового взаимодействия характеризуется сложным переплетением глобальных процессов, таких как глобализация и информационные технологии, и локальных факторов, связанных с национальной идентичностью, языковой политикой и межэтническими отноше-

ниями. Возникновение новых медиапространств, образовательных реформ, миграционных процессов и двуязычного общения в городских и сельских районах привели к тому, что взаимодействие между азербайджанским и русским языками приобретает новые формы, способствующие появлению гибридных языковых практик и феноменов, которые ранее не наблюдались в их классической конфигурации. В данной статье предпринимается попытка всестороннего анализа языкового взаимодействия между азербайджанским и русским языками, охватывающего исторические предпосылки, этапы развития и современные тенденции, что позволяет выявить не только основные направления влияния одного языка на другой, но и определить закономерности языкового заимствования, адаптации и взаимного обогащения. Теоретическая база исследования опирается на работы ведущих специалистов в области социолингвистики, контактной лингвистики, исторической социологии языка и культурологии, что позволяет рассматривать языковое взаимодействие не только как совокупность чисто лингвистических процессов, но и как явление, обусловленное сложным комплексом социальных, экономических, политических и культурных факторов (Абдуллаев, Гамидов, 2005). Особое внимание уделяется анализу языковых стратегий, применяемых как на уровне государственной языковой политики, так и в повседневной речевой практике представителей различных социальных групп, а также вопросам, связанным с доминированием, сопротивлением и адаптацией языковых норм. При этом исследование учитывает как микроуровневые явления (индивидуальные языковые практики, социолингвистические переменные), так и макроуровневые процессы (национальные языковые реформы, межгосударственные коммуникационные стратегии), что позволяет сформулировать комплексную картину языкового взаимодействия. Важным аспектом рассматриваемой проблемы является исследование влияния исторического контекста на современное состояние языковых контактов, поскольку процессы, заложенные в XIX и XX веках, продолжают оказывать влияние на современные языковые отношения, порождая новые формы полилингвизма и языкового синтеза. Таким образом, анализ взаимодействия азербайджанского и русского языков рассматривается не только как изучение лингвистических характеристик, но и как исследование социально-культурного феномена, отражающего изменения в общественном сознании, межэтнических отношениях и процессах модернизации общества. Наша цель заключается в выявлении основных закономерностей исторического развития языкового взаимодействия, анализе механизмов языкового заимствования и адаптации, а также в определении перспектив дальнейших исследований в данной области, что позволит не только расширить теоретические представления, но и способствовать практическому использованию результатов в образовательной, культурной и политической сферах (Пивовар, 2012).

Материалы и методы. В настоящем исследовании в качестве основных материалов использовались исторические архивные документы, публикации отечественных и зарубежных учёных, статистические данные, результаты социолингвистических опросов, а также корпуса текстов, включающих как официально-политические, так и бытовые жанры, что позволило провести комплексный анализ языкового взаимодействия в динамике исторических эпох и современных реалий. Методологическая база исследования строилась на принципах интердисциплинарности и комплексности, где наряду с традиционными методами исторической лингвистики и сравнительного анализа применялись методы дискурсивного анализа, семиотического исследования и контент-анализа, что обеспечило возможность детального изучения как структурных особенностей языковых систем, так и их функциональных аспектов в рамках межкультурного общения. При анализе архивных материалов использовались методология историко-культурного анализа, позволяющая реконструировать процессы формирования языковых контактов в контексте политических, экономических и социальных изменений, а также выявить влияние внешних факторов на языковую политику и образовательные практики в разные исторические периоды (Гусейнов, 2023). Особое внимание уделялось изучению периодов, когда влияние русского языка на азербайджанскую языковую среду было наиболее интенсивным, что позволило выявить

основные механизмы лингвистической адаптации и заимствования, проявляющиеся как на уровне лексики, так и на уровне синтаксиса и морфологии. Для оценки современной языковой ситуации были проведены социолингвистические опросы среди представителей различных возрастных и социальных групп, что позволило оценить уровень владения русским языком, степень его функционального использования в профессиональной, образовательной и бытовой сферах, а также выявить отношение населения к двуязычию и тенденциям языковой мобильности. Анализ полученных данных осуществлялся с применением количественных и качественных методов, что позволило выявить корреляции между социодемографическими характеристиками респондентов и их языковыми предпочтениями, а также определить роль русского языка в формировании современной языковой идентичности (Гусейнов, 2023). Корпусный анализ текстов осуществлялся с применением программных средств, что позволяло автоматизированно выявлять заимствования, типичные конструкции и фразеологизмы, характерные для языковых контактов, что в совокупности с семантическим анализом позволяло оценить степень интеграции элементов русского языка в азербайджанскую речь и, наоборот, влияние азербайджанских языковых норм на русскоязычные практики. Применение междисциплинарного подхода позволило соотнести лингвистические явления с историко-социокультурными процессами, выявить закономерности смены языковых статусов и оценить влияние языковых контактов на развитие национальных культурных традиций, что особенно важно в условиях постсоветской трансформации общества. Методологическая схема исследования предусматривала последовательное использование историко-аналитических методов, эмпирических социологических исследований и компьютерного анализа текстовых корпусов, что обеспечивало высокую степень валидности и надёжности полученных результатов. В частности, метод контрастивного анализа позволил выявить сходства и различия в грамматических, лексических и стилистических системах обоих языков, что является основополагающим при исследовании процессов взаимовлияния и языковой интерференции, характерных для периодов интенсивного культурного обмена (Хусейнов, Крылов, Мобили, 2023). При этом значительное внимание уделялось исследованию влияния государственной языковой политики, проводимой как в рамках имперского, так и в советского и постсоветского периодов, что позволило проследить эволюцию языковых норм и их трансформацию под влиянием социополитических факторов. Кроме того, использование качественных методов, таких как интервью с носителями языков, позволило дополнить количественные данные и предоставить возможность более глубокого понимания субъективного опыта участников языкового взаимодействия, выявить их отношение к многоязычию, понять мотивационные и культурные аспекты смены языковых предпочтений. Данный междисциплинарный подход обеспечивает комплексное рассмотрение проблемы, позволяя интегрировать данные различных уровней анализа и предложить целостную модель языкового взаимодействия, отражающую как историческую динамику, так и современные тенденции развития. Таким образом, использование широкого спектра методов и материалов стало предпосылкой для формирования целостной картины процессов, происходящих в сфере азербайджано-русского языкового взаимодействия, и позволило выявить основные направления влияния, сложности адаптации и перспективы дальнейшего развития языковой среды, что имеет не только теоретическое значение, но и практическую применимость в области языковой политики, образования и межкультурной коммуникации (Абдуллаев, Гамидов, 2005).

Заключение

На основании проведённого анализа можно сделать вывод о том, что языковое взаимодействие между азербайджанским и русским языками представляет собой сложный и динамичный процесс, в котором исторические предпосылки, государственная языковая политика, социокультурные изменения и глобальные процессы играют ключевую роль в формировании современного языкового ландшафта. В исторической перспективе доминирование русского языка в административных, образовательных и культурных сферах в период

Российской империи и советского режима привело к глубокой интеграции языковых норм, заимствованию лексических, синтаксических и стилистических особенностей, что оставило неизгладимый след в современной азербайджанской языковой практике. В то же время наблюдаются процессы языкового самоопределения и возрождения национальной идентичности, которые проявляются в стремлении сохранить и развивать уникальные черты азербайджанского языка, что обусловлено как внутренними социокультурными факторами, так и внешними влияниями, связанными с процессами глобализации и миграции. Результаты эмпирических исследований, проведённых с применением социолингвистических опросов и анализа текстовых корпусов, свидетельствуют о том, что современные носители языка демонстрируют высокую степень билингвизма, однако выбор функционального доминирования одного из языков во многом определяется социально-демографическими характеристиками, уровнем образования и профессиональной ориентацией. При этом наблюдаются явные различия в языковых стратегиях различных возрастных и социальных групп: молодёжь, выросшая в условиях цифровых технологий и глобальной коммуникации, чаще демонстрирует адаптивное отношение к двуязычию, воспринимая русский язык не только как средство межнационального общения, но и как важный элемент культурного капитала, тогда как старшее поколение зачастую сохраняет традиционные модели языкового общения, основанные на глубоко укоренившихся исторических и культурных нормах (Хусейнов, Крылов, Мобили, 2023). Кроме того, результаты исследования показывают, что современные процессы языкового взаимодействия характеризуются появлением новых феноменов, таких как смешанные речевые модели, гибридизация языковых норм и межкультурная трансформация традиционных языковых практик, что отражает неустойчивость и изменчивость языковой среды в условиях глобализации. Анализ архивных документов и статистических данных подтверждает, что влияние русского языка остаётся значимым фактором в общественной и культурной жизни Азербайджана, несмотря на активные усилия по укреплению позиций национального языка, что свидетельствует о сложности и многоаспектности процесса языкового заимствования. Важно отметить, что современные тенденции языкового взаимодействия указывают на необходимость формирования сбалансированной языковой политики, способной учитывать как исторические традиции, так и современные вызовы, связанные с глобальными процессами коммуникации, миграции и информационного обмена. Комплексный подход к исследованию языковых контактов между азербайджанским и русским языками позволяет не только проследить эволюцию языковой системы, но и выявить факторы, способствующие интеграции и одновременно провоцирующие языковую дифференциацию, что имеет важное значение для разработки эффективных стратегий языкового планирования и межкультурной коммуникации. В свете полученных результатов можно рекомендовать дальнейшие исследования, направленные на углублённый анализ влияния цифровых технологий на динамику языкового взаимодействия, а также межпоколенческие исследования, позволяющие выявить изменения в языковых предпочтениях и моделях речевого поведения в условиях стремительных социокультурных преобразований (Гаджиев, 2017). Таким образом, изучение азербайджано-русского языкового взаимодействия требует продолжения междисциплинарных исследований, учитывающих историческую динамику, социокультурные факторы и современные глобальные тенденции, что позволит выработать рекомендации для оптимизации языковой политики, направленной на гармоничное сосуществование и взаимное обогащение языковых систем в условиях постсоветского пространства. Результаты исследования демонстрируют, что успешное развитие двуязычного общества возможно при условии создания благоприятных условий для языкового обмена, активного привлечения представителей обеих языковых групп к диалогу, а также реализации образовательных программ, способствующих формированию культурного и языкового взаимопонимания. Выявленные закономерности и тенденции свидетельствуют о том, что дальнейшее изучение процессов языкового взаимодействия между азербайджанским и русским языками имеет не только теоретическую, но и практическую значимость для формирования устойчивых основ

межэтнического сотрудничества, интеграции в глобальное информационное пространство и развития культурного диалога в условиях современного мира, характеризующегося быстрыми темпами социальных изменений и усилением процессов глобализации, что делает вопросы языковой политики и межкультурного общения особенно актуальными для специалистов в области лингвистики, социологии, культурологии и смежных дисциплин.

Литература

1. Абдуллаев, К., Гамидов, И. (2005). *Русский язык в Азербайджане: история, современность, перспективы: научно-публицистические очерки*. Kitab Aləmi NPM.
2. Хусейнов, Р.Н., Крылов, А.Б., Мобили, Р.Б. (2023). Условия и факторы развития межстрановых коммуникаций Азербайджана и России. *Россия и мир: научный диалог*, № 1(7), стр. 78-91.
3. Гаджиев, А.А. (2017). Русскоязычие как компонент поликультурного образования в Азербайджанской Республике. *Научный диалог*, № 2, с. 244-250.
4. Гусейнов, Р.Н. (2023). Положение русского языка и образования в Азербайджане. *Векторы развития русистики и лингводидактики в контексте современного филологического образования: сборник научных статей по материалам III Международной научно-практической конференции, Астраханский государственный университет имени В.Н. Татищева*, с. 230-233.
5. Гусейнов, Р.Н. (2023). Христианское наследие Карабаха как яблоко раздора: ретроспектива проблемы. Часть 1. *IRS-Наследие*, № 122, с. 34-40.
6. Гусейнов, Р.Н. (2023). Христианское наследие Карабаха как яблоко раздора: ретроспектива проблемы. Часть 2. *IRS-Наследие*, № 123, с. 46-51.
7. Джафаров, А. (2008). Неделя русской словесности в Азербайджане. *Русский язык и литература в Азербайджане*. № 3-4, с. 107-108.
8. Пивовар, Е.И. (2012). *Российско-азербайджанские отношения. Конец XX – начало XXI века*.
9. Раджабли, А.А. (2006). *Азербайджан – Россия: культурные взаимосвязи*. БСУ.

Поступило: 28.11.2024
Принято: 06.03.2025

https://doi.org/10.36719/2789-6919/43/97-100

Vüqar Babayev
Naxçıvan Dövlət Universiteti
magistrant
https://orcid.org/0009-0001-3547-0577
babayevv002@gmail.com

Sualtı ilə üzən üzgüçünün xüsusi psixoloji hazırlığının inkişafı və əhəmiyyəti

Xülasə

Məqalədə sualtı üzgüçülərin xüsusi psixoloji hazırlığının inkişafı və onun əhəmiyyəti araşdırılır. Sualtı mühitdə üzgüçülərin fiziki hazırlığı ilə yanaşı, psixoloji dayanıqlılığı da vacibdir. Məqalə, stressə davamlılıq, diqqət konsentrasiyası, özünənəzarət və sürətli qərarvermə kimi psixoloji faktorların sualtı üzgüçülərin performansına təsirini təhlil edir. Həmçinin, psixoloji hazırlıq metodları, tənəffüs texnikaları, vizualizasiya və meditasiya kimi strategiyaların idmançıların uğuruna necə töhfə verdiyi izah olunur. Tədqiqat nəticələri göstərir ki, düzgün psixoloji hazırlıq sualtı üzgüçülərin dözümlülüyünü artırır və onların yarışlarda daha yüksək nailiyyətlər əldə etməsinə kömək edir.

Açar sözlər: *sualtı, üzgüçü, psixoloji, tənəffüs, idmançı*

Vugar Babayev
Nakhchivan State University
Master's student
https://orcid.org/0009-0001-3547-0577
babayevv002@gmail.com

Development and Importance of Specıal Psychologıcal Preparatıon of Underwater Swımmers

Abstract

The article examines the development of special psychological preparation of underwater swimmers and its importance. Along with the physical preparation of swimmers in the underwater environment, psychological stability is also important. The article analyzes the impact of psychological factors such as stress resistance, concentration of attention, self-control and quick decision-making on the performance of underwater swimmers. It also explains how psychological preparation methods, breathing techniques, visualization and meditation strategies contribute to the success of athletes. The results of the study show that proper psychological preparation increases the endurance of underwater swimmers and helps them achieve higher achievements in competitions.

Keywords: *underwater, swimmer, psychological, breathing, athlete*

Giriş

Sualtı üzgüçülük idmanın xüsusi növüdür və idmançının fiziki olduğu qədər psixoloji hazırlığını da tələb edir. Bu idman növü təkcə texniki bacarıqlardan deyil, həm də mental gücdən, diqqətin idarə olunmasından və emosional stabillikdən asılıdır. Sualtı üzgüçülükdə idmançılar uzun müddət suyun altında qalmalı, oksigeni düzgün idarə etməli və stressə qarşı dözümlü olmalıdırlar. Bu baxımdan psixoloji hazırlıq idmançının performansını artıran əsas amillərdən biridir.

Tədqiqat

Su altı ilə üzmə idmanı ilə yeni məşğul olan idmançıya emosional vəziyyətdə iki əsas faktor təsir edir:

1.Suya cumma zamanı qeyri-adi şəraitdə suya cummağı gözləmək idmançının orqanizmində daxili ehtiyaclar hesabına onun qarşıda duran fəaliyyəti icra etmək üçün potensial imkanları artır. Bu şərti refleks hesabına orqanizmin aktivləşməsi fiziologiyadan “start” qabağı vəziyyət və ya start qabağı stres adlanır (Williams, 2015).

2.Qarşıda gözlənilən suya cumma təkcə xətlik elementlərilə deyil, həm də təhlükə elementləri özündə birləşdirir ki, bu da mürəkkəb emosional reaksiya yaradır. Bir tərəfdən artan, mənəvi və estetik hisslər (idman şərəfi, qarşıda duran çətinliklərin müvəffəqiyyətlə dəf olunması), digər tərəfdən dərinlik qororxusunun şüurlu və şüuraltı şəkildə meydana çıxması, qapalı sahə, qeyri-adi mühit cummanın gözlənilməsi. Suya cummaların ətrafında yaradılmış mənfi emosiyalar başlanğıc dövründə pedaqoji prosesi çətinləşdirir, öyrənilən materialın mənimsənilməsi keyfiyyətini azaldır. Lazım olan idman biliklərinin işlənilməsini çətinləşdirir. Psixoloji gərginlik idmançıda əzələlərin başlanmasına səbəb olur, biliklərin avtomatlaşdırılmasının qarşısını alır, idman keyfiyyətinin pisləşməsinə və zədələnmələrin yaradılmasına səbəb olur. Bu cür hallar təcrübəli idmançılarda az yarış təcrübəsi olan və yaxud da heç yarış təcrübəsi olmayan idmançılarda daha tez-tez müşahidə olunur. Buna görə də birinci növbədə psixoloji gərginliyin azalması prosesini həll etmək lazımdır. Bu problemi həll etmək üçün birinci növbədə Pavlovun insanın ali sinir fəaliyyəti haqqında olan bilikləri passiv mühafizə refleksi müəyyənləşdirilməsi rol oynayır, psixoloji cəhətdən qorxu adlandırılır, qorxaqlıq fizioloji cəhətdən böyük beyin yarımkürələrinin pozulmasının substratını təşkil edən müxtəlif dərəcəli passiv qorunma refleksidir (Weinberg, Gould, 2018).

Deməli, ənənəvi emosiyaların gücünün azaldılması, hansı ki passiv müdafiə refleksi sahəsində əmələ gəlir, beyin əsasını, fəaliyyətini məqsədli şəkildə fəallaşdırmaqla aradan götürmək olar. Beyin əsasının fəaliyyətini psixoloji fəallaşması məqsədyönlü şəkildə psixoloji prosesin artırılması dərk etmənin və iradi keyfiyyətlərin stimullaşdırılması ilə həyata keçirilir.

Su altı ilə üzən idmançının psixoloji aktivliyini xarici təsiri ilə artırmaq olar (Məşqin vəziyyətini müəllimin xüsusi metodiki priyomları ilə və yaxud da daxili səbəblərə görə artırmaq olar. İradi gərginliklə diqqətin və düşüncənin artırılması yolu ilə). Yeni başlayan sualtı üzgüçünün psixoloji fəallığını artırmaq üçün hər iki variantdan istifadə etmək lazımdır (Hardy, Jones, Gould, 1996).

Sualtı ilə üzən üzgüçünün psixoloji hazırlığına aşağıdakılar daxildir:

1.Sualtı üzgüçülüyün emosional reaksiyaların psixoloji qanunauyğunluqları ilə tanışlıq.

2.Sualtı üzgüçülüyə müsbət dayanıqlı psixoloji münasibətin tərbiyə olunması.

3.Passiv müdafiə refleksinin sualtı ilə üzmə və suyun altı ilə iş zamanı zəifləməsindən ötəri xüsusi priyomların işlənib hazırlanması (Karageorghis, Terry, 2011).

1. Emosional reaksiyanın psixo-fizioloji qanunauyğunluqları ilə tanışlıq sualtı ilə üzən üzgüçünün üzən zaman daxili gərginliyinin qarşısını alır. Nəticədə idmançı bunu dərk edir, üzərində nəzarət edir və vaxtı gəldikdə öz iradəsinin köməyi ilə bu gərginliyin qarşısını alır. Suyun altı ilə üzməyə ilkin hazırlıq zamanı digər biliklərdən, aparatlardan və qurğulardan istifadə olunur. Bu zaman təzə üzməyə başlayan hələ bilmir ki, suyun altındakı gərginliyə onun əsəbləri və bütünlükdə orqanizmi hansı dərəcədə dözə biləcək. O, hər şeydən əvvəl çoxlu biliklərlə, hissiyyat və əsəb gərginliyi ilə suyun altında öz üzərində hiss edəcəyi digər əlamətlərlə tanış deyil. Ona görə də su altı ilə üzən üzgüçüdə passiv müdafiə refleksinin təkcə şüur vasitəsi ilə boğmaq mümkün deyil və o artacaqdır. Əgər su altı ilə üzən idmançı suyun altında baş verə biləcək emosional reaksiya ilə əvvəlcədən tanış olubsa, elə birinci dəfə suya cumma zamanı onun psixoloji aktivliyi artmağa doğru gedir. Ona görə də meydana gələn emosiya daha çox nəzarət altında olur. Qeyri-şüuri təsir göstərən mənfi emosiyalar azalır (Moran, 2016).

2. Digər vacib faktorlar, hansı ki, passiv müdafiə refleksinin zəifləməsinə xidmət edir. Bu, sualtı idmanına və bu idmanla birlikdə meydana gələn o emosiyalara müsbət münasibətin tərbiyə edilməsidir. Məlumdur ki, su altı ilə üzən idmançıda yarışın gərginliyindən meydana gələn emosiyalardan başqa suyun altında tək iş görən idmançıda yerləşdiyi mühitin də emosional gərginliyi mövcud olur. Su altı idman insanın daxili aləmini zənginləşdirir, ondan intellektual, mənəvi və estetik xüsusiyyətlərin artırılmasına kömək edir. Bu şərait məqsədyönlü şəkildə yeni başlayan su altı idmançının psixoloji aktivliyini artırır. Onun start qabağı və start gərginliyinin əhəmiyyətli dərəcədə azalmasına səbəb olur, lakin bu keyfiyyətlərin suyun altına cumma və su altı ilə üzmə zamanı yaranan gərginliyə təsiri heç də həmişə kifayət edici olmur.

3. Ona görə də elə bir yeni qıcıqlandırıcı lazımdır ki, üzgüçünün psixoloji aktivliyini elə artırsın ki, bu fəallıq passiv müdafiə refleksini söndürə bilsin.

İdman fəaliyyətinin əsaslandırılmış formasında məşqçi xüsusi rol oynayır, elmi metodiki ədəbiyyatlarda idmançının şəxsiyyətinin formalaşmağında məşqçinin roluna həsr olunmuş tədqiqat əsərləri çoxdur. Əgər yüksək idman nailiyyətinin formalaşması işində məşqçiyə başlıca sima kimi nəzərə salınarsa, həmin əsərlərin pedaqoji mahiyyəti kimi sürətlə artır. Məşqçinin özünün müsbət nümunəsi yanız təqlid üçün ictimai cəhətdən faydalı alətlərin, xarakter cizgilərinin, davranış vərdişlərinin yetişdirilməsində nümunə deyildir. Hər şeydən əvvəl müsbət şəxsi idman fəaliyyətinin əsas siması olan məşqçidir, bütün nümunənin başlıca faydalı cəhəti ondan ibarətdir.

Emosional vəziyyətin özünü tənzimlənməyə dair aşağıdakı fikirləri qeyd etmək olar. İdmançı yarış haqqında mövcud fikirlərdən özünü yayındırmağı, bu məqsədlə özünə görə səmərəli üsulları seçməyi bacarmalı, yarışlar ərəfəsində isə norma daxilində yatmağa çalışmalıdır. Əgər yüksək idman nailiyyətinin formalaşması işində məşqçiyə başlıca sima kimi nəzər salınarsa, həmin əsərlərin pedaqoji mahiyyəti kimi sürətlə artır. Məşqçinin özünün müsbət nümunəsi yalnız təqlid üçün, ictimai cəhətdən faydalı alətlərin, xarakter cizgilərinin, davranış vərdişlərinin yetişdirilməsində nümunə deyildir. Hər şeydən əvvəl müsbət şəxsi idman fəaliyyətinin əsas siması olan məşqçinin nümunəsinin başlıca faydalı cəhəti ondan ibarətdir ki, bütün məsələlərin cərəyan edilməsində əsas diqqət mərkəzindədir. İdmançının fəaliyyətinin əsaslandırılmasının mahiyyəti ondan ibarətdir ki, əsas fəaliyyətə çevrilib-çevrilməməsinin məşqçinin həm xarici görünüşündən, həm də daxili zənginliyindən çox asılıdır.

Müəllim idmançıya onun xüsusi psixoloji vəziyyətini əsaslandırmış şəkildə başa sala bilməyi bacarmalıdır. Emosional vəziyyətin tənzimlənməsi və özünü tənzimlənmə vərdişlərinin formalaşması psixi hazırlığı xüsusi bölməsini təşkil edir. Eyni zamanda bütün idmançılarda o, cümlədən sualtı ilə üzən idmançılarda emosional vəziyyətin tənzimlənməsi idmançının bu və ya digər yarışda iştirakı zamanı həlledici amillərdən biri olur. Bu barədə ədəbiyyatlarda çox geniş yazıldığından onun ən başlıca cəhətləri üzərində dayanmaq kifayətdir (Schmidt, Lee, 2019).

Bir qayda olaraq idman yarışı idmançıda güclü emosional duyğular yaradır, qeyd edildiyinə görə xüsusilə yarışdan xeyli əvvəl idmançının həddən artıq həyəcanlanması onun fəaliyyətinə mənfi təsir göstərir. İdman psixologiyasında emosional sabitliyin pozulmasını meydana gətirən səbəblərdən əsas sisteminin xüsusiyyətləri, temperament, iddia səviyyəsi, davranış, üslub, bacarıq və bir çox digər fərdi xüsusiyyətləri qeyd etmək olar.

İdman tərkibində çoxlu belə hadisələr məlumdur ki, məşq zamanı yüksək nəticələrə nail olan idmançı yarış zamanı tamamilə bunun əksinə çıxış edir. Çox vaxtı idmançı başqa bölgəyə yarışa getdiyi zaman belə hallar baş verir. İdmançı iradəsizlikdən qınanılaraq itdiham edilərkən çox vaxt bu damğa onun üstündə yapışıb qalır. Bu çox ciddi problemdir və onun hərtərəfli həllinə ehtiyac var. Lakin onun əsaslı problemilə bilavasitə əlaqəsi araşdırılmazsa, həmin məsələni həll etmək çox çətin olar. Bunun üçün yarış şəraitinin idmançıya göstərdiyi mənfi təsirin səbəbləri araşdırılmalıdır. Həmin araşdırmanı isə yalnız idmançını əsas motiv kimi öyrənmək yolu ilə aparmaq olur.

Haqqında danışdığımız təzahürün səbəbləri hazırlıq prosesinin düzgün təşkil edilməsi ilə bağlıdır. Belə ki, məşqlərin idmançının əsas motivini nəzərə almadan keçirdiyi yerlərdə, adətən psixoloji hazırlıqlara aid uğursuzluqlar müşahidə olunur. İdman təcrübəsində təlim və yarış şəraitinin mənfi təsirlərinin aradan qaldırılmağın mümkün olması barədə saysız-hesabsız misallar gətirmək olar. Bunun üçün bir sıra məhşur idmançıların biblioqrafiyasına müraciət etmək olar. İdmançının yarışlarda psixoloji cəhətdən uğursuzluqlara uğramasının qarşısını almaqdan ötəri məşq prosesində idmançıda yarışda lazım olandan qat-qat artıq dərəcədə psixoloji hazırlıq yaradılmalıdır. Bu prosesdə tədricilik prinsipinə ardıcıl şəkildə əməl olunmasıdır (Hanin, 2007).

İdmançının mürəkkəb psixoloji vəziyyətinin obyektiv qaydada əsaslandırılmasının zəruriliyi barədə fikri başa çatdıraraq bir daha qeyd etmək lazımdır ki, idmançının psixi vəziyyətindəki dəyişikliklərin konkret əsası olur (Silva, Stevens, 2002).

İnamsızlıq, qorxu, iradəsizlik idmançının hazırlığı zamanı yol verilən səhvlərin nəticəsidir. Metodik xarakterli səhvlər nəticəsində idmançıda qeyri-müvafiq əsaslandırma formalaşır, nəticədə onun emosional sabitliyi pozulur. Əksinə, idmançının fərdi xüsusiyyətlərini nəzərə almaq şərti ilə qurulan təlim-məşq prosesi yüksək idman göstəricilərinə nail olmağın əsaslandırılmasını

formalaşdırmağa imkan verir və bu da idmançıda məqsədyönlü və qələbəyə inamın əmələ gəlməsinə gətirib çıxarır.

Nəticə

Emosional vəziyyətin özünü tənzimlənməyə dair aşağıdakı fikirləri qeyd etmək olar. İdmançı yarış haqqında mövcud fikirlərdən özünü yayındırmağı, bu məqsədlə özünə görə səmərəli üsulları seçməyi bacarmalı, yarışlar ərəfəsində isə norma daxilində yatmağa çalışmalıdır. Bununla belə, hər şeyi və həm də axıra qədər şüurlu surətdə götür-qoy etməyi bacarmaq lazımdır. Ən başlıcası isə qeyri-müəyyənliyi aradan qaldırmalıdır.

Sualtı üzgüçülükdə uğur qazanmaq üçün fiziki güclə yanaşı, güclü psixoloji hazırlıq da tələb olunur. Diqqətin artırılması, stresin idarə edilməsi, nəfəs texnikalarının mənimsənilməsi və özünəinamın gücləndirilməsi idmançının performansına müsbət təsir göstərir. Bu səbəbdən, sualtı üzgüçülükdə psixoloji hazırlıq xüsusi yanaşma tələb edir və bu prosesdə peşəkar psixoloqlar və idman mütəxəssislərinin rolu böyükdür. Bu sahədə davamlı elmi araşdırmalar aparılmalı və yeni metodlar tətbiq edilməlidir ki, idmançılar sualtı mühitdə maksimum performans göstərə bilsinlər.

Ədəbiyyat

1. Hanin, Y.L. (2007). *Emotions in Sport*. Human Kinetics.
2. Hardy, L., Jones, G., & Gould, D. (1996). *Understanding Psychological Preparation for Sport: Theory and Practice of Elite Performers*. Wiley.
3. Karageorghis, C.I., & Terry, P.C. (2011). *Inside Sport Psychology*. Human Kinetics.
4. Moran, A. (2016). *The Psychology of Concentration in Sport Performers: A Cognitive Analysis*. Routledge.
5. Schmidt, R.A., & Lee, T.D. (2019). *Motor Learning and Performance: From Principles to Application*. Human Kinetics.
6. Silva, J.M., & Stevens, D.E. (2002). *Psychological Foundations of Sport*. Allyn & Bacon.
7. Weinberg, R.S., & Gould, D. (2018). *Foundations of Sport and Exercise Psychology*. Human Kinetics.
8. Williams, J.M. (2015). *Applied Sport Psychology: Personal Growth to Peak Performance*. McGraw-Hill Education.

Daxil oldu: 27.11.2024
Qəbul edildi: 10.03.2025

https://doi.org/10.36719/2789-6919/43/101-105

Nərmin İmanova
Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti
magistrant
https://orcid.org/0009-0005-1240-7670
imanovanermin434@gmail.com

Dövlət müstəqilliyinin bərpasından sonra Bakıda kilsə və sinaqoqların memarlığının yenilikləri

Xülasə

Bu məqalədə müstəqillik illərində Bakıda yenidənqurma və bərpa işlərinin aparıldığı bir neçə kilsə və sinaqoqların tarixi, bədii xüsusiyyətləri diqqət doğurur. Dini abidələrin memarlıq dizaynında həm ənənəviliyin, həm də müasir texnologiyanın necə birləşdiyi əks olunur. Yeni tikililər şəhərin mədəni və dini həyatında rol oynamış, tolerantlığın və çoxmədəniyyətliliyin inkişafına töhfə vermişdir. İstənilən dini tikili, yalnız dini semantikası ilə gözdən keçirildikdə öz tarixi semantikasını açıqlayır. Coğrafi mövqeyi, Böyük İpək Yolunun üzərində yerləşməsi Azərbaycana qlobal səviyyədə dinlər və mədəniyyətlərarası dialoqun qurulduğu məkana çevrilmək imkanı vermişdir. İlk dəfə 1191-ci ildə Azərbaycanın paytaxt şəhəri olan Bakı, əhalisinin etnik tərkibi sayəsində müxtəlif dövrlərdə bütpərəstlik, zərdüştilik, yəhudilik, xristianlıq, islam və bir çox başqa dini inanclar yayıldığı və bir-birinə qarşılıqlı şəkildə təsir göstərdiyi şəhərə çevrilmişdir. Dövlət müstəqilliyi bərqərar olduqdan sonra, Azərbaycanda milli-dini dəyərlərə qayıdışda, habelə dinin cəmiyyət həyatında roluna baxışda yeni mərhələ başlanmışdır. Bu yeni mərhələ memarlıqda da özünü birüzə verir.

Açar sözlər: *Bakı, yenidənqurma, tikili, sinaqoq, memar, müstəqillik, kilsə, Azərbaycan*

Narmin Imanova
Azerbaijan State University of Culture and Art
Master student
https://orcid.org/0009-0005-1240-7670
imanovanermin434@gmail.com

Innovations in the Architecture of Churches and Synagogues in Baku After the Restoration of State Independence

Abstract

In this article, the history and artistic features of several mosques, churches, and synagogues that were reconstructed and restored in Baku during the years of independence attract attention. In the architectural design of religious monuments, the combination of both tradition and modern technology is reflected. New constructions have played a role in the city's cultural and religious life, contributing to the development of tolerance and multiculturalism. Any religious building, when examined solely through its religious semantics, reveals its historical semantics. Its geographical location on the Great Silk Road has provided Azerbaijan with the opportunity to become a global center for interfaith and intercultural dialogue. Since 1191, Baku has been the capital city of Azerbaijan. Thanks to its diverse ethnic composition, it has become a city where various religious beliefs – including paganism, Zoroastrianism, Judaism, Christianity, Islam, and many others – have spread and mutually influenced each other throughout different periods. After the establishment of state independence, a new phase began in Azerbaijan regarding the return to national-religious values and the role of religion in societal life. This new phase is also reflected in architecture.

Keywords: *Baku, reconstruction, building, synagogue, architect, independence, church, Azerbaijan*

Giriş

Tarix boyu fərqli mədəniyyətləri və dini irsi qoruyub saxlamaq Azərbaycan dövlətinin əsas prioritetlərindən biridir. Azərbaycan müstəqilliyini bərpa etdikdən (18 oktyabr 1991-ci il) sonrakı dövrdə maddi-mədəniyyət abidələrinin bərpası və mühafizəsi hər zaman dövlət başçılarının diqqət mərkəzində olmuşdur. Son illərdə tarixi abidələrin bərpası üçün görülən tədbirlər dini-mədəni dəyərlərə yüksək qiymət verildiyinin bariz nümunəsidir. Ümumilli Lider Heydər Əliyev dini tikililərin bərpasına uzunmüddətli din siyasətinin tərkib hissəsi kimi yanaşmışdır. O, ölkəyə rəhbərlik etməyə başladığı ilk vaxtlardan bəri, tarixi-dini abidələrin bərpasını öz nəzarətinə götürmüşdür. Prezident İlham Əliyev də Azərbaycanda dövlət-din münasibətlərinin yüksək səviyyədə təmzimlənməsinə, tolerantlıq əlaqələrinin möhkəmləndirilməsinə, dini abidələrin bərpasına xüsusi diqqət ayırır. XXl əsrdə Bakının məscidləri ilə yanaşı, bir neçə kilsə və sinaqoqlarında da əsaslı təmir və tikinti işləri aparılmış, iki sinaqoq yenidən inşa edilmişdir.

Tədqiqat

Azərbaycanda ikinci əsas din hesab edilən xristianlığın yayılma tarixi qədim dövrlərə gedib çıxır. Belə ki, l əsrdə İsa peyğəmbərin həvariləri tərəfindən ölkədə xristian dini yayılmışdır. Tolerantlığın yüksək səviyyədə inkişaf etdiyi Azərbaycanda xristianlar müxtəlif dövrlərdə fərqli şəraitdə yaşamış və öz dini, milli-mənəvi dəyərlərini qorumağa çalışmışlar. Bakının ən qədim pravoslav kilsələrindən olan Mixail Axangel kilsəsi 1840-1845-ci illərdə inşa edilmişdir. Rus Pskov memarlıq üslubunda inşa edilmiş kilsə Bakı donanması kimi fəaliyyət göstərmişdir. 1991-1992-ci illərdə abidədə ilk dəfə təmir işləri aparılmışdır. Bu zaman kilsədə yeni çar qapıları, həmçinin qurbangah tikilmişdir. Nəqqaşlıq işləri rəssam Ems tərəfindən həyata keçirilmişdir. 1966-cı il, Milad bayramında baş vermiş yanğın zamanı məbəd zərər görmüş və daha sonra 1990-cı illərdə bərpa işləri həyata keçirilmişdir. Kilsənin aşağı mərtəbəsində Həvari Varfolomeyin adına prixod yerləşir ki, bu prixod 2000-2006-cı illərdə Bakı yeparxiyasının arxiyepiskopu Aleksandr İşeinin təşəbbüsü ilə tikilmişdir. 2 mərtəbəli kilsənin əsaslı yenidənqurmasına 2013-cü ildə başlanmışdır. Tikilinin dam örtüyü 2015-ci ildə dəyişdirilmişdir. Yerli əhalinin dəstəyi ilə 2018-ci ildə yeni günbəz quraşdırılmış və qızılı xaç qoyulmuş məbədin abadlaşdırılması 2019-cu ildə "Lukoyl-Azərbaycan" QSC-nin dəstəyi ilə tam başa çatdırılmışdır. Bu layihənin müəllifi memar Sabir Məhərrəmov olmuşdur. Pəncərələr dəyişdirilmiş, dekorativ barmaqlıqlar qoyulmuş, istilik sistemi quraşdırılmış, eyni zamanda yeni darvazalar salınmışdır.

Prezident İlham Əliyevin sərəncamı ilə 2020-2021-ci illərdə Vidadi və Zərgərpalan küçələrinin kəsişməsində yerləşən Mixail Arxangel kilsəsində geniş şəkildə yenidənqurma və bərpa işləri həyata keçirilmişdir. Bərpa zamanı abidənin planının ilkin strukturu qorunub saxlanmış, zərli günbəz, zəng qülləsi quraşdırılmışdır. İnteryer və kilsə tağlarının rəsmləri yenilənmiş, divarlar rənglənmişdir. Abidənin ikonaları Moskva Dövlət Rəssamlıq və Dizayn Akademiyasının peşəkar ikona rəssamları tərəfindən yerinə yetirilmişdir. “ArchiSO” tikinti şirkətinə həvalə edilən yenidənqurma işləri 2022-ci ildə yekunlaşmışdır. Tikilinin fasadında yerli daş və kərpicdən istifadə edilmişdir. Sadə zərif pliastrlar, arxalı pəncərələr məbədə ayrıca gözəllik verir. İnteryerdəki zərif oyulmuş ikonosta diqqəti

cəlb edir. Burada İsa Məsihin, Məryəmin və digər müqəddəs şəxslərin obrazları yer alır. Məbəddəki freskalar və dekorativ elementlər dini süjetlərlə zənginləşdirilmişdir. Kilsə pravoslav "cross-in-square" planı əsasında tikilmişdir. Bu plan mərkəzdə yerləşən kubanı dəstəkləyən pendentivlər, şərqdə yerləşən yarımdairəvi apse ilə tamamlanır. Belə bir struktur məkanın düzgün işıqlandırılması üçün əlverişlidir.

Digər yeni bərpa olunmuş abidə – Müqəddəs Bakirə Məryəmin Məsum Hamiləliyi kilsəsi şəhərin Şamil Əzizbəyov küçəsində yerləşir. Müstəqillikdən qabaq, hələ 1909-1912-ci illərdə Zərifə Əliyeva və Rəşid Behbudov küçələrinin kəsişməsində "Müqəddəs Bakirə Məryəmin Məsum Hamiləliyi" kostyolu tikilmişdir. Məbədin memarı polşalı İosif Kasperoviç Ploşko idi. 1934-cü ildə kostyol dağıdılmış, yerində klub tikilmişdir. Azərbaycan öz müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra, Ümumilli Lider Heydər Əliyevin sərəncamı ilə həmin kilsənin yenidən inşa edilməsi üçün ərazi ayrılmışdı. Bakıda yerləşən yeganə katolik kilsəsinin inşa ediləcəyi ərazi 2004-cü ildə ölkəmizə gəlmiş Vatikan nümayəndə heyətinin başçısı olan kardinal Toran tərəfindən təqdis edilmişdir. 2005-ci il Azərbaycana gələn Roma-Katolik kilsəsinin rəsmisi, kardinal Kresçensio Sepe prezident İlham Əliyev tərəfindən qarşılanmış və kilsənin bünövrəsinə qoyulacaq ilk daşı təqdis edərək dua etmişdir. Bakı şəhərinin baş memarı Akif Abdullayevin və Neapol Memarlıq Universitetinin professoru Pado Ruceyronun layihəsi əsasında inşa olunmuş kilsənin tikintisi 2007-ci ilin fevralında başa çatmışdır.

Kilsənin həyət divarında yerləşdirilmiş mozaikalarda xristian dininə xas motivlər yer alır, birinin üzərində İsa Məsih çarmıxı daşıyarkən təsvir edilib. Müasir neoqotik üslubda tikilmiş kilsənin ümumi strukturu 3 nefli bazilika şəklindədir. Əsas nef yan neflərdən daha geniş və hündür olduğundan tikilinin monumental təsirini artırır. Pəncərələri vitrajlarla bəzədilmişdir. Kilsənin 2 zəng qülləsinin arasında, fasadın mərkəzində yerləşən böyük rozet pəncərəsi abidənin işıqlandırılmasında mühüm rol oynayaraq məbəddə mistik atmosfer yaradır. Fasadda Məryəm Ananın heykəli yer alır. Daxili məkanın ən diqqətəlayiq nöqtələrindən biri də, altar hissədəki dini motivli bədii heykəllərin görüntüsüdür. Monumentallığı ilə gözoxşayan məbəd Bakıdakı katolik icmasının mərkəzi olaraq fəaliyyət göstərir. 1256 m^2 ərazisi olan kilsənin salonunda eyni vaxtda 250-300 nəfərin ibadət etməsi üçün şərait vardır. İstilik, havalandırma, yanğınsöndürmə sistemləri quraşdırılmış tikilinin giriş hissəsində binanın təməlinin qoyulduğu tarix, memarların və inşaatçı şirkətlərin adları qeyd olunmuş lövhə yerləşir.

Azərbaycanda yaşayan ən qədim xalqlardan biri olan yəhudilərin ölkədə üç icması fəaliyyət göstərir. Bunlar dağ yəhudiləri, aşkenazi yəhudiləri və gürcü yəhudiləridir. Prezident İlham Əliyevin hakimiyyətinin ilk illərində Bakıda dağ yəhudiləri və aşkenazi yəhudilərinə məxsus yeni sinaqoqlar tikilmişdir. Dağ yəhudilərinin sinaqoqu Bakıda 1945-ci ildə mövcud olmuşdur. O indiki Qış parkının ərazisində yerləşirdi. Lakin məbədin əlverişli şəraiti yox idi. 2010-cu ildə paytaxtda şəhərsalma işləri aparılan zaman yeni sinaqoqun inşası zərurəti yaranmışdı. Belə ki, Qış parkının salınması üçün ərazidəki köhnə sinaqoq sökülmüş, əvəzində Nəsimi rayonunda yeni sinaqoqun tikintisinə başlanılmışdır. Prezident İlham Əliyevin təşəbbüsü və maliyyə dəstəyi hesabına tikilmiş dağ yəhudiləri üçün inşa olunan sinaqoqun 5 aprel 2011-ci ildə açılış mərasimi keçirilmişdir.

Məbəddə kitabxana, yemək otağı, inzibati otaqlar yerləşir. Tikilinin fasadı sadəliklə harmoniyanı özündə cəmləyir. Daşdan ucaldılmış binada oyma işləri, yəhudi inancına xas olan ornamentlər yer alır. Sinaqoqda yəhudi ənənəsinin dini-mədəni simvolu olan menora və yəhudilərin müqəddəs kitabı olan Tövrat sərgilənir.

Aşkenazi yəhudiləri Mərkəzi və Qərbi Avropada məskunlaşan yəhudi icmasını ifadə edir. "Aşkenaz" termini orta əsrlərdə meydana gəlmişdir. Belə ki, Almaniyanı təsvir etmək üçün istifadə edilirdi. Bu ərazidə yaşayan yəhudilərə "Aşkenazi" adı verilmişdi. İlk dəfə ölkəmizdə aşkenazi yəhudiləri 1811-ci ildən Bakıda məskunlaşmışlar. 2002-2003-cü illərdə paytaxtda Avropada ən böyük sinaqoqlardan biri hesab edilən Aşkenazi yəhudilərinin sinaqoqu tikilmişdir.

Məbəd Dilarə Əliyeva küçəsində yerləşir. O həm də Gürcüstan yəhudilərinin sinaqoqu hesab edilir. 2003-cü il mart ayının 9-da açılış mərasimi keçirilən sinaqoqun tikilməsi Qafqaz Müsəlmanları İdarəsi və Rus Pravoslav Kilsəsinin Qafqaz və Xəzəryanı Yeparxiyasının xaricdə yaşayan yəhudi təşkilatlarının maliyyə dəstəyi hesabına həyata keçirilmişdir. Ağ daşdan inşa edilmiş bina 3 mərtəbəlidir. Məbədin girişində lövhələr yer alır ki, burada tikilinin layihəsində əməyi olmuş hər bir şəxsin və təşkilatın adı öz əksini tapır. Sinaqoq memar Aleksandr Harberin layihəsinin əsasında ucaldılmışdır. Bina ümumilikdə sadə və funksional dizayna malik olsa da, detallarda incə işləmələrə də rast gəlinir. Məbədin ibadət zalı qadın və kişilər üçün ayrılmış bölmələrdən ibarətdir. Qüds memarlıq üslubunda inşa edilmiş sinaqoqun daxili məkanı geniş və işıqlıdır.

Nəticə

Azərbaycanda dini müxtəlifliyin qorunması hər zaman beynəlxalq səviyyədə yüksək qiymətləndirilmişdir. Ölkəmizin bu sahədə həyata keçirdiyi təcrübə digər dövlətlər üçün də nümunə olmuşdur. Dini abidələrin bərpa edilərək mühafizəsi həm keçmişə, həm də bütövlükdə xalqın milli mədəniyyətinə və dininə sahib çıxmaq deməkdir. XXI əsrin ilk onilliyində Bakıda məscid, sinaqoq və kilsələrin tikilməsi, bu sahədə yenidənqurma işlərinin həyata keçirilməsi dövlətimizin tolerantlığının maddiləşmiş sübutu hesab olunur. Bu dövrdə bütün dini icmalara bərabər şərait

yaradıldığı kimi katolik, pravoslav və yəhudi icmalarına da qayğı göstərilmişdir. Bu baxımdan ölkəmiz tolerantlığın təmin edilməsi və bütün dünyaya yayılması baxımından xüsusi əhəmiyyət daşıyır.

Ədəbiyyat

1. Abdullayeva, A. (2018). *İslam mədəniyyəti: Keçmişdən bu günə.* Tuna.
2. Abdullayeva, N., Əbdülrəhimov, R. (2013). *Erkən kapitalizm dövrünün memarlığı.* Şərq-Qərb.
3. Abdullayeva, S. (2013). Azərbaycanda kilsələr: Dini dözümlülüyün uzunömürlü şahidləri. *525-ci qəzet*, 6.
4. Əliyev, İ. (1966). *Din və kilsə haqqında: sənədlər məcmuəsi.* Azərnəşr.
5. Hacıbəyli, Ə. (2015). Prezident İlham Əliyev dünyada yəhudilər üçün sinaqoq tikən yeganə dövlət başçısıdır. *Zaman*, 13.
6. Qənbərov, A. (2019). *Azərbaycanda dövlət-din münasibətləri: dünyəviliyin nəzəri və hüquqi əsasları.* Nurlar.
7. Rəhimzadə, M. (2001). *İnam dünyam*. Azərbaycan.
8. Səfərli, S. (2018). *Müsəlman ölkələrində kilsələr.*

Daxil oldu: 02.12.2024
Qəbul edildi: 24.03.2025

https://doi.org/10.36719/2789-6919/43/106-109

Gülay Babazadə
Bakı Slavyan Universiteti
magistrant
https://orcid.org/0009-0002-6191-5557
babazadegu@gmail.com

Frazeoloji birləşmələrin növləri

Xülasə

Məqalədə Azərbaycan və ingilis dillərində frazeologizmlərin inkişaf mərhələləri, təsnifatı və onların tərcüməsi zamanı qarşıya çıxan əsas problemlərdən geniş şəkildə bəhs edilir. Əvvəlcə frazeologiya anlayışı haqqında ümumi məlumat verilir, onun dilçilikdəki rolu və əhəmiyyəti vurğulanır. Daha sonra frazeoloji ifadələrin quruluşu, semantik çalarları və dilə təsiri təhlil edilir. Müasir dövrdə dilin zənginləşməsində, üslubi ifadəliliyin və ünsiyyətin artırılmasında bu frazeoloji vahidlərin oynadığı mühüm rol vurğulanır. Xüsusilə, frazeoloji vahidlərin tərcüməsi zamanı yaranan problemlər, onların semantik ekvivalentliyinin qorunması, mədəni-üslubi çalarların qorunub saxlanması məsələlərindən ətraflı bəhs edilir. Bu prosesdə kontekstin nəzərə alınması, frazeoloji vahidlərin mənasının dəqiq çatdırılması və onların funksional yüklərinin qorunması xüsusi önəm daşıyır. Frazeoloji vahidlərin düzgün tərcümə olunmaması, mətndəki mənanın dəyişməsinə və yanlış anlaşılmalara səbəb ola bilər. Buna görə də, bu cür ifadələrin tərcüməsində həm dilin daxili xüsusiyyətləri, həm də mədəni faktorlar nəzərə alınmalıdır. Yekun olaraq müəyyən edilir ki, frazeoloji birləşmələr həm Azərbaycan, həm də ingilis dilində daha geniş istifadə olunmağa başlayır və onların düzgün tərcüməsi ünsiyyətin effektivliyini təmin etmək baxımından vacibdir.

Açar sözlər: *frazeoloji birləşmələr, idiomlar, atalar sözləri, klişelər, yekun məqamlar*

Gulay Babazadeh
Baku Slavic University
Master student
https://orcid.org/0009-0002-6191-5557
babazadegu@gmail.com

Types of Phraseological Combinations

Abstract

The article extensively discusses the stages of development of phraseologisms in Azerbaijani and English, their classification and the main problems encountered during their translation. First, general information is provided about the concept of phraseology, its role and importance in linguistics are emphasized. Then, the structure of phraseological expressions, semantic shades and their impact on the language are analyzed. The important role played by these phraseological units in enriching the language, increasing stylistic expressiveness and communication in the modern era is emphasized. In particular, the problems arising during the translation of phraseological units, the issues of preserving their semantic equivalence, and the preservation of cultural and stylistic shades are discussed in detail. In this process, taking into account the context, accurately conveying the meaning of phraseological units and preserving their functional loads are of particular importance. Incorrect translation of phraseological units can lead to changes in the meaning of the text and misunderstandings. Therefore, both the internal characteristics of the language and cultural factors should be taken into account when translating such expressions. In conclusion, it is determined that phraseological units are becoming more widely used in both Azerbaijani and English, and their correct translation is important in terms of ensuring the effectiveness of communication.

Keywords: *phraseological combinations, idioms, proverbs, clichés, epigrams*

Giriş

Frazeoloji birləşmələr dilin zənginliyini və ifadə gücünü artıran mühüm komponentlərdir. Bu birləşmələr müxtəlif növlərdə mövcuddur və hər biri dilin mədəni və semantik qatlarını daha dərindən anlamağa kömək edir. Sözlərin semantik inkişafı, onların tarixiliyi və müasir istifadəsi arasındakı əlaqə dilçilikdə vacib tədqiqat mövzularından biridir (Qurbanov, 2019, II). İdiomlar, atalar sözləri, ifadələr, klişelər və epiqramlar, bunların hamısı dilin üzərində qurulduğu sosial və mədəni təcrübələri əks etdirən, gündəlik ünsiyyətdə, ədəbiyyatda və yazılı ifadələrdə istifadə olunan frazeoloji vahidlərdir. Hər bir frazeoloji birləşmə növü, təbii və effektiv ünsiyyət qurmağın, dərin mənalar və təfərrüatlar çatdırmağın yollarını təklif edir.

Tədqiqat

İdiomlar (Idioms). İdiomlar ayrı-ayrı sözlərdən çıxarılmayan unikal məna daşıyan, geniş istifadə olunan frazeoloji birləşmələrdir. Məsələn, ingilis dilində "burning the midnight oil" idiomu Azərbaycan dilinə tərcümə zamanı gecə gec saatlara qədər işləmək deməkdir. İdiomlar gündəlik dildə çox istifadə olunur, təbii və səlis ünsiyyətə kömək edir. Onlar ifadəni gücləndirir və nüanslı mənaları daha effektiv şəkildə çatdırmağa kömək edir. Hər bir dilin icmanın mədəni nüanslarını və dəyərlərini əks etdirən özünəməxsus deyimlər toplusu var. İdiomları birbaşa dillər arasında tərcümə etmək mədəni xüsusiyyətlərə görə çətin ola bilər. İdiomalar ədəbiyyatda, şeirdə, yaradıcı yazıda üstünlük təşkil edir. Yazıçılar tez-tez xüsusi emosiyalar oyatmaq və ya mücərrəd anlayışları hiss olunan şəkildə çatdırmaq üçün idiomatik ifadələrdən istifadə edirlər. Onlar zaman keçdikcə inkişaf edə bilər və sosial dəyişikliklər, texnoloji irəliləyişlər və ya mədəni qavrayışların dəyişməsi əsasında yeni deyimlər yarana bilər. İdiomların tarixini öyrənmək dilin təkamülü haqqında fikirlər verir. İdiomları başa düşmək dil biliyinin həlledici aspektidir. Dil öyrənənlər çox vaxt idiomların məcazi mənalarını dərk etməkdə çətinlik çəkirlər, çünki onlar real həyat kontekstlərinə məruz qalmağı və mədəni immersiyanı tələb edir. İngilis dili də bir çox dillər kimi idiomlarla zəngindir. Bəzi ümumi ingilis idiomları arasında "break a leg" (uğurlar arzulamaq), "burn the midnight oil" (gec saatlara kimi işləmək) və "it's raining cats and dogs" (həddindən artıq çox yağışın yağması) daxildir. Bu deyimlər dilə kök salıb və həm rəsmi, həm də qeyri-rəsmi şəraitdə geniş istifadə olunur. Bəzi idiomların digər dillərdə qarşılıqları ola bilsə də, bir çox idiomlar xüsusi mədəniyyətlərə xasdır. Mədəniyyətlərarası ünsiyyət anlaşılmazlıqların qarşısını almaq üçün bu fərqləri dərk etməyi tələb edir. Tərcümə prosesi zamanı dilin struktur xüsusiyyətlərini və kontekstual mənanı nəzərə almaq vacibdir (Bayramov, 2008). Xülasə, idiomlar məna çatdırmaq üçün ifadəli və mədəni nüanslı yollar təklif etməklə dildə həlledici rol oynayır. Onların məcazi təbiəti ünsiyyətə dərinlik qatır və idiomları qiymətləndirmək insanın dildə bacarığını və onun mədəni incəliklərini dərk etməyi artırır.

Atalar sözləri (Proverbs). Atalar sözləri müdrikliyi, əxlaqi prinsipləri və ya əməli məsləhətləri özündə cəmləşdirən yığcam və ənənəvi kəlamlardır. Onlar tez-tez mədəni dəyərləri çatdırır və insan davranışı, etika və ictimai normalar haqqında anlayışlar təklif edirlər. Atalar sözləri adətən qısa və yaddaqalan olur, bu da onları müdrikliyi lakonik şəkildə çatdırmaq üçün təsirli vasitə halına gətirir. Bir çox atalar sözləri fikirləri canlı və yaddaqalan şəkildə ifadə etmək üçün məcazi dildən istifadə edir. Onlar çox vaxt bir cəmiyyətin mədəni keçmişini, inanclarını və dəyərlərini əks etdirir. Onlar nəsildən-nəslə ötürülür və cəmiyyətin şifahi ənənəsinə töhfə verirlər. Atalar sözləri çox vaxt əxlaqi rəhbər və etik prinsipləri təmin edir. Onlar mədəni normaları və gözləntiləri əhatə edir. Bir çox atalar sözləri həyatın çətinliklərini həll etmək və müdrik qərarlar qəbul etmək üçün praktiki məsləhətlər verir və onlar mədəni biliklər ötürən və icma üzvləri arasında ünsiyyəti asanlaşdıran təhsil aləti kimi xidmət edir, insan təbiəti, münasibətləri və insan təcrübəsi haqqında universal həqiqətləri çatdırır. Ümumiyyətlə, atalar sözləri hər mədəniyyətdə, hər dildə var və onların formaları müxtəlif ola bilər. Bəzi atalar sözlərinin müxtəlif dillərdə qarşılıqları ola bilsə də, digərləri insan müdrikliyinin müxtəlifliyini vurğulayaraq konkret mədəniyyətlərə xasdır. Atalar sözünə müxtəlif ədəbi əsərlərdə, folklorda, dini mətnlərdə rast gəlinir. Onlar həmçinin şifahi ənənələr, hekayələr və gündəlik söhbətlər vasitəsilə ötürülür. Atalar sözlərini şərh etmək çox vaxt mədəni konteksti başa düşməyi tələb edir. Onların mənaları müxtəlif ola bilər və atalar sözünün tətbiqi konkret vəziyyətdən asılı ola bilər. Atalar sözləri zaman keçdikcə cəmiyyətdə və dildə baş verən dəyişikliklərə uyğunlaşaraq inkişaf edə bilir. Yeni atalar sözləri yarana bilər, mövcud olanlar isə yeni məna kəsb edə bilər. İnsanlar tez-tez bir fikri

vurğulamaq, məsləhət vermək və ya əxlaqi perspektivi ifadə etmək üçün gündəlik nitqlərinə atalar sözlərini daxil edirlər. Onlar effektiv ünsiyyətə töhfə verir və ortaq mədəni bilikləri çatdırırlar. Mədəni nüansların digər dillərdə birbaşa ekvivalentləri olmaya biləcəyi üçün atalar sözlərini tərcümə etmək çətin ola bilər. Tərcümə zamanı atalar sözünün mahiyyəti itə və ya dəyişdirilə bilər. Nümunələr arasında ingilis dilində "A leopard can't change its spots" Azərbaycan dilinə tərcümə zamanı "bəbir öz ləkələrini dəyişə bilməz." kimi tərcümə edirik və bu o mənaya gəlir ki, bir insan xasiyyətini dəyişə bilməz. Bir insan yeddi yaşında nədirsə, yetmişində də odur. Tərcümə nəzəriyyəsində ekvivalentlik anlayışı mətnin kontekstindən asılı olaraq fərqli formalarda ortaya çıxır (Baker, 2018). Xülasə, atalar sözləri mədəni müdrikliyin, əxlaqi prinsiplərin, əməli tövsiyələrin ifadəsində mühüm rol oynayır. Onlar dilin zənginliyinə töhfə verən və cəmiyyətin kollektiv etikasına dair fikirlər verən dəyərli dil və mədəniyyət varlıqlarıdır.

İfadələr (Phrases). Söz birləşmələri vahid semantik vahid təşkil edən və hərfi məna daşımayan sözlərin birləşməsidir. Bunlara "kick the bucket" (ölmək deməkdir) və ya "hit the hay" (yatmaq) kimi gündəlik ifadələr daxil ola bilər. Cümlələr çox vaxt mənasını çatdırmaq üçün düzülmüş çoxlu ifadələrdən ibarətdir. İfadələrin birləşməsi aydın və effektiv ünsiyyət yaratmağa kömək edir. İfadələrin uzunluğu və mürəkkəbliyi fərqli ola bilər. Onlar bir söz qədər qısa ola bilər və ya bir neçə sözə qədər uzana bilər, fikirləri ifadə etməkdə çeviklik təmin edir. Dilçilikdə leksikologiya və semantika sahəsində aparılan araşdırmalar sözlərin mənşəyini və inkişafını öyrənməyə imkan yaradır (Qurbanov, 2019, I). Mürəkkəb cümlə strukturları yaratmaq üçün ifadələr əlaqələndirilə ("və" və ya "amma" kimi əlaqələndirici birləşmələrlə birləşdirilə bilər) və ya tabe (tabeli bağlayıcılarla əlaqələndirilə bilər). Bəzi ifadələr idiomatik olur, komponentlərinin hərfi şərhindən kənar mənalar qazanır. İfadələr həm şifahi, həm də yazılı ünsiyyətə töhfə verən gündəlik dil istifadəsi üçün əsasdır. Onlar mənalı ifadələr yaratmaq üçün tikinti bloklarıdır. İfadələr tez-tez obrazlı dilə töhfə verir, natiqlərə və yazıçılara fikirləri daha təxəyyüllü və nüanslı şəkildə çatdırmağa imkan verir. İfadələri başa düşmək və təhlil etmək dil öyrənmə və linqvistik təhlildə vacib bacarıqlardır. İfadələri tanımaq bacarığı qrammatik dəqiqliyə və təsirli ifadəyə kömək edir. Xülasə, ifadələr dilin strukturunun ayrılmaz tərkib hissəsidir, cümlələr daxilində sözlərin təşkili üçün çərçivə yaradır. Onlar mənanın çatdırılmasında həlledici rol oynayır və müxtəlif növləri dil ifadəsinin zənginliyinə və çevikliyinə kömək edir.

Klişelər (Clichés). Klişelər müstəqil ifadələr olmayıb, çox istifadə olunan və hər kəs tərəfindən tanınan ifadələrdir. Məsələn, "at the end of the day" klişesi, əsasən işlənməmiş və ya ümumi bir fikri ifadə etmək üçün istifadə olunur, "better late than never" (gec olsun, güc olmasın), "acions speak louder than words" (əməl sözdən daha çox vacibdir), "Rome wasn't built in a day" (Roma bir günə qurulmayıb), "all that glitters is not gold" (hər parlayan qızıl deyil), "every cloud has a silver lining" (hər şərin bir xeyiri var) "don't judge a book by its cover." (kitabı üz qabığına görə mühakimə etmə). Klişe tez-tez təkrar olunduğu üçün orijinallığını, təsirini itirmiş, həddən artıq işlənmiş ifadə və ya ifadələrdir. Klişelər tez-tez bir zamanlar təzə və mənalı olan, lakin həddindən artıq istifadə nəticəsində köhnəlmiş sözlər, ifadələr və ya fikirlər şəklində gəlir. Klişelərdə orijinallıq və yaradıcılıq yoxdur, çox vaxt tanış və köhnəlmiş dilə əsaslanır. Klişelər geniş yayılmışdır və müxtəlif kontekstlərdə, o cümlədən gündəlik nitq, yazı və mediada tapıla bilər. Zaman keçdikcə klişelər öz təsirini itirir və nəzərdə tutulan emosiyaları və ya reaksiyaları oyatmır. Klişelər çox vaxt vəziyyətin mürəkkəbliyini dəqiq əks etdirməyən stereotipik və ya şərti ifadələrə əsaslanır. Klişelər gündəlik dildə tez bir zamanda ideya və ya hissləri çatdırmaq üçün istifadə olunur. Rahat ola bilsələr də, onların həddindən artıq istifadəsi ünsiyyətdə dəqiqliyin və yaradıcılığın olmamasına səbəb ola bilər. Yazıda klişelər mesajın təsirini zəiflədə bilər. Leksikologiya sözlərin quruluşunu, mənasını və inkişafını öyrənir və dilçilikdə mühüm sahələrdən biridir (Gözəlova, Məmmədova, 2009). Yazıçılara orijinallığı qorumaq və oxucunu daha effektiv cəlb etmək üçün tez-tez klişelərdən qaçmağa təşviq edilir. Bəzi klişelərin tarixi və ya mədəni mənşəyi var və onların geniş şəkildə istifadəsi cəmiyyət daxilində paylaşılan dəyərləri və ya təcrübələri əks etdirə bilər. Tənqidçilər iddia edirlər ki, klişelərə arxalanmaq orijinal düşüncənin və ya yaradıcılığın çatışmazlığını göstərə bilər. Klişelərdən qaçmaq çətin ola bilər, çünki onlar dildə və ünsiyyətdə dərin kök sala bilər. Yazıçılar və natiqlər ifadələrinə təzəlik və orijinallıq gətirmək üçün klişelərə yaradıcı alternativlər axtarmağa təşviq olunurlar. Tərcümə zamanı frazeoloji

vahidlərin adekvat şəkildə çevrilməsi çətinlik yarada bilər, çünki onlar dilin mədəni xüsusiyyətlərini əks etdirir (Məmmədzadə, 2008). Ümumi fikirləri çatdırmaq üçün unikal yollar tapmaq ünsiyyəti gücləndirir. Rəsmi yazı və ya çıxışlarda klişelər ümumiyyətlə qəbul edilməsə də, təsadüfi söhbətlərdə daha məqbul ola bilər. Klişe istifadənin məqsədəuyğunluğunu başa düşmək vacibdir. Bəzi hallarda klişelər bilərəkdən yumor və ya istehza hissi yaratmaq üçün istifadə olunur. Şüurlu şəkildə istifadə edildikdə, klişelər komediya effekti üçün alətə çevrilə bilər. Yekun olaraq qeyd edək ki, klişelər dildə hər yerdə mövcuddur və tez-tez ifadə üçün əlverişli qısa yol kimi xidmət edir. Lakin onların həddindən artıq istifadəsi effektiv ünsiyyətə və yaradıcı ifadəyə mane ola bilər.

Yekun məqamlar (Epigrams). Epiqram yığcam və hazırcavab ifadədir, çox vaxt ağıllı və ya paradoksal düşüncəni ifadə edir. Qısalıq, yumor və idrakla səciyyələnən ədəbi alət formasıdır. Epiqramlara şeir, nəsr və ya müstəqil ifadələr kimi rast gəlmək olar. Epiqramlar qısa və nöqtəlidir, mesajlarını yığcam şəkildə çatdırır. Onlar tez-tez söz oyunu, istehza və ya təəccüblü bükülmələri özündə əks etdirən ağılla tanınırlar. Epiqramlar insan təbiəti, cəmiyyət və ya konkret vəziyyətlər haqqında dərin şərhlər təklif edə bilər. Bəzi epiqramlar müstəqil ifadələr olsa da, digərləri şeir kimi qurulmuş və ya daha uzun əsərlərə daxil edilmişdir. Epiqramlar ədəbiyyatda çox istifadə olunur, burada onlar dərin və ya yumoristik fikirləri yığcam formada əhatə edir. Leksikoqrafiya dilin lüğət tərkibinin sistemləşdirilməsi və təsviri baxımından mühüm rol oynayır (Vinogradov, 1977).

Nəticə

Epiqramlara tez-tez şeirlərdə, pyeslərdə və satirik yazılarda rast gəlinir. Bir çox epiqramlar sosial və ya mədəni şərhlər təklif edir, ictimai normaları, davranışları və ya inancları tənqid edir. Onlar satira forması və ya ənənəvi müdrikliyə meydan oxumaq üçün bir vasitə ola bilər. Epiqramlar çox vaxt ikiqat məna və ya istehza ehtiva edir, oxucuları səthdən kənarda düşünməyə və daha dərin təsirləri nəzərdən keçirməyə çağırır. Bəzi epiqramlar daha böyük ədəbi əsərlərin bir hissəsi olsa da, digərləri müstəqil ifadələr kimi mövcuddur və onları yaddaqalan və təsirli edir. Ədəbiyyatdan başqa, insanlar tez-tez gündəlik danışıqda ağıllı və ya yumoristik fikri lakonik şəkildə ifadə etmək üçün epiqramlardan istifadə edirlər. Çağdaş yazıçılar, komediyaçılar, mütəfəkkirlər epiqram sənətini yaratmağa və dəyərləndirməyə davam edir, ondan müxtəlif medialarda şərh və yumor vasitəsi kimi istifadə edirlər. Əslində, epiqramlar mürəkkəb fikirləri yığcam və yaddaqalan ifadələrə çevirən güclü ədəbi alətlərdir. Onların ağlı, qısalığı və dərrakəli təbiəti onları dərin həqiqətləri ifadə etmək və ya insan təcrübəsi haqqında yumoristik müşahidələr təklif etmək üçün təsirli vasitə halına gətirir. Məşhur epiqrammatiklərə misal olaraq, ağıllılığı və yumoru ilə tanınan, əsərlərini ağıllı müşahidələrlə aşılayan Uayld epiqramma ustası, Oskar Uayld, kəskin və satirik epiqramları ilə tanınan amerikalı yazıçı Doroti Parker, "Şeytanın lüğəti" sözləri müəyyən edən yumoristik və sardonik epiqramların toplusunun sahibi Ambroz Birs kimi şəxsiyyətləri qeyd etmək olar.

Ədəbiyyat

1. Baker, M. (2018). *In Other Words: A Coursebook on Translation (2nd ed.).* Routledge.
2. Bayramov, Q.H. (2008). *Tərcümə sənəti*.
3. Əkbər, M. (2019). *Bir addım daha*.
4. Gozalova, K., Mammadova, T. (2009). *A course of modern English Lexicology*.
5. Qurbanov, A. (2019). *Ümumi dilçilik. I cild*. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası.
6. Qurbanov, A. (2019). *Ümumi dilçilik II cild*. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası.
7. Məmmədzadə, K. (2008). *İngiliscə-azərbaycanca-rusca frazeoloji lüğət*.
8. Vinogradov V.V. (1977). *Izbrannye trudy. Leksikologiya i leksikografiya*.

Daxil oldu: 05.12.2024
Qəbul edildi: 12.03.2025

Elmi Tədqiqat Beynəlxalq Elmi Jurnal. 2025 / Cild: 5 Sayı: 3 / 110-116
Scientific Research International Scientific Journal. 2025 / Volume: 5 Issue: 3 / 110-116 e-ISSN: 2789-6919

TƏBİƏT ELMLƏRİ
NATURAL SCIENCES

https://doi.org/10.36719/2789-6919/43/110-116

Əli Zalov
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
kimya üzrə elmlər doktoru
https://orcid.org/0000-0002-2171-8906
zalov1966@mail.ru
Sürayyə İsayeva
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
riyaziyyat üzrə fəlsəfə doktoru
https://orcid.org/0009-0000-9488-1811
surayye.necefova@gmail.com

Radiaktiv parçalanma

Xülasə

Molekulların həyəcanlanmış vəziyyətinin öyrənilməsi kvant fizikası və kimyanın vacib sahələrindən biridir. Bu tədqiqatların əsasında diferensial tənliklər dayanır. Molekulun həyəcanlanmış vəziyyətindən əsas vəziyyətə keçidi zamanı enerji səviyyələri, keçirilmə sürəti və yarımparçalanma dövrü kimi parametrlər təyin edilir. Molekulun həyəcanlanmış vəziyyəti, xarici təsirlərlə enerji səviyyəsinin artdığı haldır. Bu vəziyyət sabit olmayıb və molekul müəyyən bir zaman aralığında yenidən əsas hala keçərək enerji ayırır. Həyəcanlanmış vəziyyətin orta ömrünün hesablanması üçün əsasən kinetik tənliklərdən istifadə olunur. Bu tənliklər, molekulun keçid sürəti sabitləri ilə əlaqələndirilərək həyəcanlanmış vəziyyətin zamanla dəyişmə qanunauyğunluğunu müəyyən edir. Bu mövzu kvant mexanikasının tətbiqi və eksperimentlərdə müşahidə edilən nəticələrin nəzəri əsaslandırılması baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir.

***Açar sözlər**: dəyişənlərinə ayrılan diferensial tənlik, funksiyanın dəyişmə sürəti, ilkin şərt, parçalanma sabiti, radiaktiv maddə, xüsusi həll, yarımparçalanma dövrü, həyəcanlanmış vəziyyətdə orta ömür, qeyri-məxsusi inteqral, reaksiyanın tərtibi, reaksiya sürəti, maddənin konsentrasiyası, reaksiyanın orta sürəti, inteqral, radiaktiv parçalanma*

Ali Zalov
Azerbaijan State Pedagogical University
Doctor of Science Chemistry
https://orcid.org/0000-0002-2171-8906
zalov1966@mail.ru
Surayya Isayeva
Azerbaijan State Pedagogical University
PhD in Mathematics
https://orcid.org/0009-0000-9488-181
surayye.necefova@gmail.com

Radioactive decay

Abstract

The study of the excited stateof molecules is one of the importent fields of quantum physics and chemistry. These studies are based on differential equations. Parameters such as energy levels, transition rates and average lifetimes are determined during the transition of a molecule from an

excited state to its ground state. The excited state of a molecule is a state in which the energy level is increased by external influences. These states are not stable and the molecule transitions to the ground state after a certain period by emitting energy. Kinetic equations are used to calculate the average lifetime of the instability of the excited state by associating the molecule's transition rate constant with time-dependent changes in the state. This is of great importance for the application of quantum mechanics and the theoretical justification of experimentally observed results.

Keywords: *separable differential equation, rate of change of the function, initial condition, decay costant, radioactive substance, particular solution, half life, average lifetime in the excited state, general integral, order of reaction, concentration of the substance, average rate of reaction, integral, radioactive decay*

Giriş

Sadə, lakin çox vacib olan dəyişənlərinə ayrılan bir diferensial tənliyi nəzərdən keçirək (Alməmmədov, Qarayev, Quluzadə, 2013, s.213):

$$\frac{dx}{dt} = kx \qquad (k\text{-sabit kəmiyyətdir}) \qquad (1)$$

Bu tənlik o deməkdir ki, x funksiyasının dəyişmə sürəti (t-yə görə törəməsi) həmin ankı x dəyərinə mütənasibdir. Əgər $k > 0$ olarsa, x funksiyası artan, $k < 0$ olarsa azalan bir funksiya olacaq. Bu tənliyi aşağıdakı kimi yaza bilərik:

$$\frac{dx}{x} = kdt$$

Hər iki tərəfi inteqrallasaq:

$$ln(x) = kt + ln(c)$$

və ya

$$x - Ce^{kt}$$

alarıq. (1) tənliyi eksponent tənlik adlanır. Əgər (1) tənliyi üçün ilkin şərt $x(t_0) = x_0$verilərsə, o zaman

$$C = x_0 \cdot e^{-kt}$$

alarıq.

Məlumdur ki, radioaktiv maddənin parçalanma sürəti onun miqdarı ilə düz mütənasibdir. Bu zaman *N* radioktiv atomların sayı, *t* zaman, k$>$ 0 parçalanma sabitidir. Bu verilənləri riyazi olaraq aşağıdakı diferensial tənliklə ifadə etmək olar:

$$\frac{dN}{dt}=\text{-kN}$$

(Kərimov, 1998, s.115).

Məsələ 1. Müəyyən N_0 miqdara malik və parçalanma sabiti k olan radioaktiv maddə verilmişdir. Bu maddənin miqdarının iki dəfə azalması üçün keçən vaxtı tapın.

Həlli: Sonuncu diferensial tənlik (1) tipli tənlikdir və $N(0) = N_0$ şərtini nəzəzrə alsaq, onun xüsusi həlli aşağıdakı kimi olacaq

$$N = N_0 \cdot e^{-kt}$$

İndi isə radioaktiv maddənin iki dəfə azaldığı $t_1$vaxtını tapmaq üçün xüsusi həll formulundan istifadə edək:

$$\frac{N_0}{2} = N_0 \cdot e^{(-kt_1)}$$

Buradan 0,5=$e^{(-kt_1)}$ və ya -k$t_1 = ln$0,5 alınır.

Deməli,

$$t_1 = (\frac{1}{k}) \cdot ln2 \approx \frac{0,693}{k}$$

Bu vaxta yarımparçalanma dövrü deyilir.

Tədqiqat

Molekulun həyəcanlanmış vəziyyətinin orta ömrü. Molekullar işıq kvantını udaraq həyəcanlanmış vəziyyətə keçir və sonra (məsələn, işıq kvantı buraxmaq hesabına) ilkin vəziyyətinə

qayıdırlar. Həyəcanlanmış molekulların reaksiya prosesi öz-özünə getdiyindən, onların qatılığı dəyişiklik dN mövcud N dəyərinə düz mütənasib olmalıdır:

$$dN = -kNdt \quad (2)$$

Burada $k > 0$ nəzərdən keçirilən reaksiyanın sürət sabitidir (qarşıdakı mənfi qatılığın azalmasını gösrərir).

Məsələ 2. Molekulun həyəcanlanmış vəziyyətdə orta ömür vaxtını təyin etmək üçün *N* molekulların sayı, *t*=0, $N(0) = N_0, k$-sabiti məlum olmalıdır.

Həlli: (2) münasibətindən eksponent üçün

$$\frac{dN}{dt} = -kN$$

diferensial tənliyini alarıq (Məmmədov, 1976, s. 217).

Həyəcanlanmış vəziyyətdə orta ömür olan $\bar{t}$-ni aşağıdakı şəkildə tapmaq olar.

$$\bar{t} = \frac{\sum_i t_0 N(t_1)\Delta t_i}{\sum_i N(t_i)\Delta f_i}$$

Əgər $\max_i \Delta t_i \to 0$ kifayət qədər kiçik seçilərsə, yuxarıdakı ifadəni inteqral şəklində yazmaq olar.

$$\bar{t} = \frac{\int_0^{+\infty} tN(t)dt}{\int_0^{+\infty} N(t)dt} \quad (3)$$

$N(t) = N_0 e^{kt}$ şərti daxilində (3)-ə daxil olan qeyri-məxsusi inteqralı hesablayaq.

$$\int_0^{+\infty} tN(t)dt = N_0 \int_0^{+\infty} e^{-kt}dt = N_0 \left(\frac{e^{-kt}}{k}\right)\Bigg|_0^{+\infty} = \frac{N_0}{k}$$

Hissə-hissə inteqrallama üsulunu tətbiq etməklə alarıq

$$\int_0^{+\infty} t\,N(t)dt = N_0 \int_0^{+\infty} tN(t)dt = \begin{bmatrix} u = t & du = dt \\ dv = e^{-kt}dt & v = -\frac{e^{-kt}}{k} \end{bmatrix} =$$

$$N_0\left(-t\frac{e^{-kt}}{k}\right)\Bigg|_0^{\infty} + \int_0^{\infty} \frac{e^{-kt}}{k}dt) = N_0\left(\frac{e^{-kt}}{k^2}\Bigg|_0^{\infty}\right) = \frac{N_0}{k^2}$$

Molekulun həyəcanlanmış vəziyyətinin orta ömrü t kimi işarə olunur və

$$t = \frac{1}{k}$$

ifadəsinə bərabərdir. Qeyd olunur ki, həyəcanlanmış vəziyyətin orta ömrü ilə relaksasiya prosesinin kinetik parametrləri arasında bu qədər sadə bir əlaqə yalnız ən sadə relaksasiya mexanizmləri olduqda doğrudur.

Reaksiyanın tərtibinin müəyyənləşdirilməsi. Ən dəqiq və aydın şəkildə reaksiyanın tərtibi, reaksiya sürəti yalnız bir reagentin qatılığından asılı olduqda müəyyən edilə bilər (Emanuel, Kporre, 1984, s.167). Ən sadə hal olaraq, reaksiyada yalnız bir maddə iştirak etdiyini nəzərdən keçirək. Kimyəvi kinetikanın əsas qanununa görə istənilən anda reaksiya sürəti reaksiyada iştirak edən maddələrin qatılığının müvafiq dərəcələrə yüksəldilməsi hasilinə mütənasibdir. Bizim hal üçün

$$\frac{d[A]}{dt} = -k[A]^n \quad (4)$$

Burada $[A]$-*A* maddəsinin qatılığı, *t*- zaman, k> 0 reaksiyanın sürət sabiti, *n*-reaksiyanın tərtibi adlanan və tapılması lazım olan naməlum parametrdir.

Reagentin qatılığından kimyəvi prosesin sürətinin asılılığını təsvir edən (4) tənliyi kimyəvi prosesin diferensial tənliyi (kinetik tənlik) adlanır.

Məsələ.3 Bizə (4) kinetik tənliyi verilmişdir və ilkin $[A]_{t=0} = [A]_0$ (riyazi dildə Koşi məsələsi verilir). Reaksiyanın qarşılıqlı təsir dərəcəsini, yəni n parametrini tapmaq tələb olunur. (Skatechkiy, 1981, s.144).

Həlli.(4) dəyişənlərinə ayrılan tənlikdir. Onun həllini tapmamışdan əvvəl yeni $x = \frac{[A]}{[A_0]} > 0, t = 0$ olduqda *x*=1 dəyişəni daxil edək. Onda (4) tənliyi

$$\frac{dx}{dt} = -k[A]_0^{n-1}x^n$$

və ya

$$\frac{dx}{dt} = -mx^n \qquad (5)$$

$$\text{m=-}\ k[A]_0^{n-1} > 0, x(0) = 1, x(t) > 0$$

Axırıncı tənliyi dəyişənlərinə ayıraq:

$$\frac{dx}{x^n} = -mdt$$

(Skatechkiy,Yashkin, 1979: s. 6-27).

Buradan alırıq ki,

$$\int_1^x \frac{d\alpha}{\alpha^n} = -m\int_0^1 d\tau,$$

və ya

$$-\frac{1}{-n+1}\alpha|_1^x = -m\tau|_0^1$$

sərhədləri taparaq alarıq:

$$\frac{1}{n-1}(\frac{1}{x^{n-1}} - 1) = mt \qquad \backslash \qquad (6)$$

(6) tənliyində iki naməlum *m* və *n* parametri var. *n*-i tapmaq üçün aşağıdakı addımları ataq. İki fərqli zaman t_1və t_2 götürək. $x(t_1) = x_1$ və $x(t_2) = x_2$. Bu qiymətləri (6) -da yerinə yazsaq:

$$\frac{1}{n-1}(\frac{1}{x_1^{n-1}} - 1) = mt_2;\quad \frac{1}{n-1}(\frac{1}{x_2^{n-1}} - 1) = mt_2$$

İkinci ifadəni birinciyə bölək:

$$\frac{\frac{1}{x_2^{n-1}}-1}{\frac{1}{x_1^{n-1}}-1} = \frac{t_2}{t_1} \qquad (7)$$

Zaman anları $t_1 və$ t_2 şəklində seçilə bilər, x_1 və x_2 qiymətləri arasında müəyyən bir əlaqə qurmaq olar:

$$x_1^2 = x_2 \qquad (8)$$

$x(0) = 1,\ \ 0 < t_1 < t_2$ və x(t) funksiyası azalandır x(t)< 0. Onda (7) aşağıdakı kimi olar.

$$\frac{(\frac{1}{x_2^{n-1}}-1)}{\frac{1}{x_1^{n-1}}-1} = \frac{t_2}{t_1}$$

və ya

$$\frac{1}{x_1^{n-1}} + 1 = \frac{t_1}{t_2}$$

Buradan

$$\text{n=1-}\ \frac{ln(\frac{t_2}{t_1}-1)}{lnx_1} \qquad (9)$$

Qeyd.(9) düsturu n$\neq$ 1 şərtində alınır. n=1 olduqda (5) diferensial tənliyi

$$\int_0^x \frac{d\alpha}{\alpha} = -m\int_0^e d\tau$$

$$\text{x=}e^{-m}$$

Aydındır ki, $t_2 = 2t_1$ münasibəti (7) -də aşağıdakı kimi olar.

$$x_1 = e^{-mt_1}, \qquad x_2 = e^{-2mt_2}$$

Xəbərdarlıq:(7) bərabərliyi

$$\text{x(0)=1,}\frac{dx}{dt} < 0, \quad 0 < t_2 < t_1$$

şərtləri daxilində qeyri mümkündür.

Məsələ 4 NO_2-nin çürümə reaksiyasına baxaq.

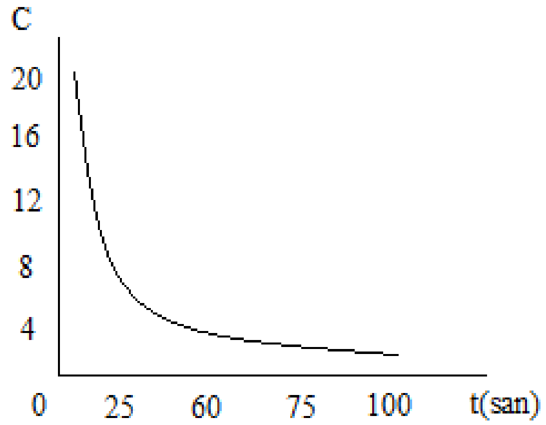
$$2NO_2 \rightarrow 2NO + O_2$$

Kifayət qədər kiçik təzyiqdə və yüksək temperaturda bu reaksiya praktik olaraq dönməyəndir (Skatechkiy,1981, s.144).

Şəkildə NO_2 -nin parçalanma kinetik əyrisi göstərilmişdir. Əyri üzərində (7) tənliyini ödəyən iki nöqtə götürək.

$$\left(\frac{[NO_2]_0}{[NO_2]_0}\right)^2 = \frac{[NO_3]_2}{[NO_2]_0}$$

$[NO_2]_0 -$ NO_2-nin başlanğıc qatılığı; $[NO_2]_1$, $[NO_2]_2$-t_1 və t_2 anında NO_2-nin qatılığı.

Şəkil. NO_2 −nin parçalanma kinetik əyrisi

$t_1 = 20\ s, [NO_2] = 10{,}6 * 10^{-5}\ {mol}/{l}, x_1 = \frac{10{,}6*10^{-5}}{17{,}8*10^{-5}} = 0{,}595$

$t_2 = 52\ s, [NO_2]_2 = 6{,}3 * 10^{-5}\ {mol}/{l}, x_2 = \frac{6{,}3*10^{-5}}{17{,}8*10^{-5}} = 0{,}354$

Bunları (9) düsturunda yerinə qoyaq:

$$n = 1 - \frac{lg(\frac{52}{20}-1)}{lg\ 0{,}595} = 1 - \frac{lg1{,}60}{lg0{,}595} = 1 - \frac{0{,}204}{-0{,}225} = 1{,}90$$

Reaksiyanın orta sürəti. Orta sürət-dəyişən kəmiyyətin (f(x)-funksiyası) xarakteristikası olub, yalnız onun ayrı-ayrı qiymətlərinin, həm də müvafiq arqument qiymətlərinin məcmusu ilə deyil, eyni zamanda arqument qiymətlərinin seçilməsi ilə də müəyyən olunur. Bu o deməkdir ki, orta qiymət eyni zamanda nəzərdən keçirilən kəmiyyəti dəyişməsindən asılıdır. Arqument kimi vaxt *t*, kütlə *m*, qatılığı *C* və s. götürülə bilər.

Məsələ 5.Birinci dərəcəli reaksiya üçün kinetik tənlik

$$\frac{dC}{dt} = -kC \qquad (10)$$

şəklində verilmişdir. *C*-maddənin qatılığı, *k*-reaksiya sürətinin sabitidir, t_1 *və* t_2 zamanlar və bu zamanlarda maddənin qatılığı $C(t_1) = C_1$,$C(t_2) = C_2, \dot{C}\ (t_1) = C_1, \dot{C}(t_2) = C_2$ məlumdur. Bu zaman intervalında reaksiyanın orta sürətini çevrilmiş maddənin miqdarından və prosesin müddətindən asılı olaraq tapmaq tələb olunur.

Həlli: Tutaq ki, f(x) $[a, b]$ seqmentində verilmiş və inteqrallanan funksiyadır. Onda bu seqmentdə onun orta qiymətini tapmaq üçün orta qiymət haqqında teoremdən istifadə olunur.

$$f(x_{ort.}) = \frac{1}{b-a}\int_a^b f(x)dx \qquad (11)$$

Baxılan məsələdə f(x) funksiyası kimi $\frac{dC}{dt}$ götürülür. Xüsusilə, çevrilmiş maddənin miqdarından asılı olaraq reaksiyanın orta sürətini tapmaq üçün sürəti C-dən asılı funksiya kimi yəni

$C^{\cdot} - \dot{C}(C)$ $[C_1, C_2]$ intervalında və prosesin müddətindən asılı olaraq sürəti tapmaq üçün sürəti vaxtdan asılı funksiya kimi, yəni $C^{\cdot} - \dot{C}(t)$ kimi nəzərdən keçirmək lazımdır. $\dot{C}$ −nin C-dən funksional asılılığı (10) tənliyində verilmişdir.

$$\dot{C} = -kC$$

Deməli,

$$\dot{C}(C_1) = -kC_1$$
$$\dot{C}(C_2) = -kC_2$$

Buradan

$$-k(C_1 + C_2) = \dot{C}(C_1) + \dot{C}(C_2) \qquad (12)$$

$\dot{C}$-in t-dən funksional asılılığı (10) tənliyində verilmişdir.

$$\dot{C}(t) = -kAe^{-kt}$$

A-inteqral sabitidir. Onda

$$\dot{C}(t_1) = -kAe^{-kt_1}$$
$$\dot{C}(t_2) = -kAe^{-kt_2}$$

Buradan $\frac{\dot{C}(t_1)}{\dot{C}(t_2)} = e^{(t_2 - t_1)}$ və ya k$(t_2 - t_1)$=ln $\frac{\dot{C}(t_1)}{\dot{C}(t_2)}$ (13)

(11)-dən istifadə edib əvvəlcə $\dot{C}_{ort}(C)$-ni tapaq

$$C_{ort}(C) = \frac{1}{C_2 - C_1}\int_{C_1}^{C_2} -kCdC = \frac{-kC^2}{2(C_2 - C_1)}\Bigg|_{C_1}^{C_2} = \frac{k(C_2^2 - C_1^2)}{2(C_2 - C_1)} = \frac{k}{2}(C_2 + C_1) = \frac{\dot{C}_1 + \dot{C}_2}{2}$$

Daha sonra $\dot{C}_{ort}(t)$:

$$\dot{C}_{ort}(t) = \frac{1}{t_2 - t_1}\int_{t_1}^{t_2} -kAe^{-kt}dt = \frac{A}{t_2 - t_1}(e^{-kt_2} - e^{-kt_1}) = \frac{\dot{C}(t_1) - \dot{C}(t_2)}{k(t_2 - t_1)} = \frac{C_1 - C_2}{ln\frac{C_1}{C_2}}$$

(10) tənliyinə uyğun olaraq gedən reaksiyanın orta sürəti arqumentin seçilməsindən asılı olaraq dəyişir. Əgər qatılıq kimi C seçilərsə

$$\dot{C}_{ort}(C) = \frac{\dot{C}_1 + \dot{C}_2}{2}$$

Əgər arqument kimi vaxt seçilərsə : $\dot{C}_{ort}(t) = \frac{C_1 - C_2}{ln\frac{C_1}{C_2}}$

Koaqulyasiya kinetikası. Koaqulyasiya -kolloid çökmə prosesidir və əsasən filtrat məhlulunun ion gücünün artırılması zamanı baş verir. Smoluxovski nəzəriyyəsinə görə elektrolitlərlə sürətli koaqulyasiya prosesi ikinci dərəcəli reaksiya kimi təsvir edilə bilər:

$$\frac{dC}{dt} = -kC^2 \qquad (14)$$

Burada *C*-zolanın qatılığı, k-hissəciklərin toqquşmasını xarakterizə edən sabitdir (Skatechkiy, 2000, s.387).

Qeyd: Əgər başlanğıc hissəciklərin qatılığı C(0)=C_0 kimi götürülərsə və elektrolit daxil edildikdən sonra zaman t-də bu qatılıq azalarsa, C-nin zamandan asılılığını tapmaq lazımdır.

Həlli: (14) şəklində kinetik tənlik adi diferensial tənlikdir (ODT) və dəyişənləri ayırmaqla həll edilə bilər:

$$\frac{dC}{C^2} = -kdt$$

İnteqrasiya edərək və başlanğıc şərtlərini tətbiq edərək:

$$\int_{C_0}^{C} \frac{dC}{C^2} = -k\int_0^t dt$$

$$\frac{1}{z}\Big|_{C_0}^{c} = -kt\Big|_0^1$$

Harda ki, $\frac{1}{C_0} - \frac{1}{C} = kt$ və ya $C = \frac{1}{kt + \frac{1}{C_0}}$.

İndi C(0)=$\frac{C_0}{2}$ şərtini ödəyən k -nı tapaq:

$$\frac{C_0}{2} = \frac{1}{k0 + \frac{1}{C_0}}, \qquad k = \frac{1}{C_0 0}$$

Yekun olaraq $C(t) = \frac{C_0 0}{t+0}$ alırıq ki, bu da koaqulyasiya kinetikasını ifadə edir.

Nəticə

Diferensial tənliklər təbiət elmlərində, xüsusən fizika və kimyada mühüm tətbiqlərə malikdir. Onların tətbiq sahələrindən biri də radiaktiv parçalanma proseslərinin, molekulların həyəcanlanmış vəziyyətinin orta ömrünün hesablanması və kimyəvi reaksiyaların tərtibinin dəyişməsinin öyrənilməsidir. Radioktiv maddələrin parçalanması eksponensial qanunlara əsaslanır və bu proses diferensial tənliklər vasitəsilə təsvir olunur. Bu tənliklər maddənin parçalanma sürətinin onun kütləsindən və parçalanma sabitindən asılılığı ifadə edir.

Molekulların həyəcanlanmış vəziyyətinin orta ömrünün hesablanması isə atomların və molekulların kvant mexanikası qanunlarına uyğun olaraq xassələrini öyrənməyə imkan yaradır. Diferensial tənliklər bu zaman sistemin enerji səviyyələrinin dəyişməsini və həyəcanlanmış vəziyyətin zamanla azalmasını modelləşdirmək üçün istifadə olunur.

Eyni zamanda kimyəvi reaksiyaların tərtibinin zamanla necə dəyişdiyini başa düşmək üçün diferensial tənliklərdən geniş şəkildə istifadə edilir. Bu yanaşma reaksiyanın kinetikasını, yəni müxtəlif reagentlərin və məhsulların qatılığının zamandan asılı olaraq dəyişməsini dəqiq şəkildə analiz etməyə şərait yaradır. Bu mövzular diferensial tənliklərin təbiət proseslərini anlamaqda və onların dinamikasını proqnozlaşdırmaqda nə qədər vacib rol oynadığını nümayiş etdirir.

Ədəbiyyat

1. Alməmmədov, M., Qarayev, M., Quluzadə, T. (2013). *Ali riyaziyyatdan mühazirə mətnləri.*
2. Batuner, B.E., Pozin, M.E. (1971). *Matematicheskie metodi v ximicheskoy texnologii*.
3. Emanuel, N.M, Kporre, D.Q. (1984). *Kurs khimicheskoy kinetiki*.
4. Kərimov, K. (1998). *Ali riyaziyyat*.
5. Korn, T. (1974). *Spravochnik po matematike*.
6. Məmmədov, R. (1976). *Ali riyaziyyat (I hissə).*
7. Skatechkiy, V., Yaşkin, V. (1979). *Matematicheskie metodi i sxemi*.
8. Skatechkiy, V. (1981). *Matematicheskoe modelirovanie fiziko-ximicheskikh prosessov*.
9. Skateçkiy, V. (2000). *Leksii po matematike dlya studentov khimicheskikh spetsialnostei*.
10. Stepanov, N., Erlekina, M., Filippov, Q. (1976). *Metodi lineynoy algebrı v fizicheskoy khimii*.

Daxil oldu: 07.12.2024
Qəbul edildi: 18.03.2025

Elmi Tədqiqat Beynəlxalq Elmi Jurnal. 2025 / Cild: 5 Sayı: 3 / 117-121
Scientific Research International Scientific Journal. 2025 / Volume: 5 Issue: 3 / 117-121 e-ISSN: 2789-6919

https://doi.org/10.36719/2789-6919/43/117-121

Nuray Abakərova
Distant Bilik Mərkəzi
https://orcid.org/0009-0008-7667-0226
nurayabakarova2002@gmail.com
Svetlana Qədirova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
https://orcid.org/0009-0008-6417-2115
svetlanaqedirova@icloud.com

Dövlət xəstəxanalarında tibbi tullantıların idarəetmə praktikası: mövcud vəziyyət

Xülasə

Bu tədqiqat işi dövlət xəstəxanalarında tibbi tullantıların idarə edilməsinin mövcud praktikaları araşdırılır, bu sahədə tətbiq olunan milli və beynəlxalq qaydalar nəzərdən keçirilir. Xəstəxanalarda tullantıların çeşidlənməsi, toplanması, daşınması, utilizasiyası və sterilizasiyası kimi əsas mərhələlər təhlil olunur. Azərbaycan Respublikasında tibbi tullantıların idarə edilməsi üzrə normativ-hüquqi baza və mövcud problemlər də dəyərləndirilir. Tibbi tullantıların idarə olunması səhiyyə sisteminin ekoloji və ictimai sağlamlıq aspektlərindən biri kimi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Tibbi tullantıların idarə olunması prosesinin ilk mərhələsi, tullantıların düzgün şəkildə toplanması və sinifləndirilmə-sidir. Xəstəxanalarda bu prosesin təşkilində bəzən çətinliklər yaşanır. Dövlət xəstəxanalarında tibbi tullantıların düzgün idarə olunması infeksiya riskinin qarşısını almaq, ekoloji təhlükəsizliyi təmin etmək və ümumi sanitar şəraitin yaxşılaşdırılması üçün vacibdir. Araşdırma göstərir ki, bir sıra dövlət xəstəxanalarında tibbi tullantıların idarə edilməsi üçün müəyyən protokollar mövcud olsa da, onların tam tətbiqi və nəzarət mexanizmləri hələ də təkmilləşdirilməlidir. Eyni zamanda, resurs çatışmazlığı, personalın təlim səviyyəsi və tullantıların düzgün utilizasiyası ilə bağlı problemlər bu sahədə ciddi çətinliklər yaradır. Sonda, beynəlxalq təcrübə əsasında daha səmərəli idarəetmə modellərinin tətbiqi və hüquqi tənzimləmələrin gücləndirilməsi üçün təkliflər irəli sürülmüşdür. Bu təkliflər tibbi tullantıların ekoloji təhlükəsizliyini artırmaq və dövlət xəstəxanalarında sanitar-gigiyenik şəraitin yaxşılaşdırılmasına kömək edəcəkdir.

Açar sözlər: *tibbi tullantıların idarə olunması, dövlət xəstəxanaları, ekoloji təhlükəsizlik, tullantıların atılması qaydaları, səhiyyə sektoru tullantı tətbiqləri*

Nuray Abakarova
Center for Distance Learning
https://orcid.org/0009-0008-7667-0226
nurayabakarova2002@gmail.com
Svetlana Gadirova
Azerbaijan State Pedagogical University
https://orcid.org/0009-0008-6417-2115
svetlanaqedirova@icloud.com

Medical Waste Management Practices in Public Hospitals: Current Situation

Abstract

The management of medical waste is a crucial aspect of the healthcare system, with significant implications for environmental safety and public health. Proper handling of medical waste in public hospitals is essential to minimize infection risks, ensure ecological security, and maintain overall sanitary conditions.

This paper examines the current practices of medical waste management in public hospitals, reviewing national and international regulations governing this field. The study analyzes key stages such as waste segregation, collection, transportation, disposal, and sterilization. Additionally, it evaluates the legal framework and challenges associated with medical waste management in Azerbaijan.Findings indicate that while certain protocols exist in public hospitals for medical waste handling, their full implementation and monitoring mechanisms require improvement. Issues such as resource limitations, staff training deficiencies, and improper disposal practices pose significant challenges to effective waste management. The paper concludes with recommendations for adopting more efficient waste management models based on international best practices and strengthening regulatory frameworks. These measures aim to enhance environmental safety and improve sanitary conditions in public hospitals.

Keywords: *medical waste management, public hospitals, environmental safety, waste disposal regulations, healthcare waste practices*

Giriş

Tibbi tullantıların düzgün idarə olunması ictimai sağlamlıq və ekoloji təhlükəsizlik baxımından mühüm məsələ olduğunu çatdırmaq və dövlət xəstəxanaları böyük həcmdə bioloji, kimyəvi və farmasevtik tullantılar yaradır ki, bunların da yanlış idarə edilməsi ciddi sağlamlıq risklərinə səbəb ola bildiyini göstərməkdir. Bu məqalədə dövlət xəstəxanalarında tibbi tullantıların idarə olunmasının mövcud vəziyyəti araşdırılacaq, əsas problemlər və mümkün həll yolları müzakirə ediləcəkdir.

Tədqiqat

Dövlət xəstəxanalarında tibbi tullantıların kateqoriyaları: tibbi tullantılar ümumiyyətlə aşağıdakı kateqoriyalara bölünür:

1. Bioloji tullantılar – qan, toxuma qalıqları, yoluxucu materiallar.

Bioloji tullantılar əsasən insan və heyvan toxumalarından, qan və digər bədən mayelərindən ibarətdir. Bu tullantılar xəstəxanalarda cərrahi əməliyyatlar, laborator analizlər və digər tibbi prosedurlar nəticəsində yaranır. Yoluxucu materiallar, məsələn, virus və bakteriyalarla çirklənmiş materiallar (pambıq, sarğı materialları və ya infeksiyalı orqan hissələri) xüsusi təhlükə yaradır. Belə tullantılar ciddi sanitar-gigiyenik qaydalara uyğun idarə edilməli və sterilizasiya edilmədən məişət tullantıları ilə qarışdırılmamalıdır (Həsənov, 2021).

2. Kimyəvi tullantılar – dezinfeksiyaedici maddələr, laboratoriya reaktivləri.

Kimyəvi tullantılara əsasən dezinfeksiyaedici maddələr, laboratoriya reaktivləri, həlledicilər və tibbi proseslərdə istifadə olunan digər kimyəvi maddələr daxildir. Bu tullantılar insan sağlamlığı və ətraf mühit üçün təhlükəli ola bilər, çünki bəziləri toksik, korroziyalı və ya yanıcı xüsusiyyətlərə malikdir. Xüsusilə, laboratoriya işlərində istifadə olunan turşular, əsaslar və digər reaktivlər düzgün idarə olunmazsa, su və torpaq çirklənməsinə səbəb ola bilər. Bu səbəbdən kimyəvi tullantıların utilizasiyası xüsusi protokollara uyğun həyata keçirilməlidir (Rəsulova, 2018).

3. Farmasevtik tullantılar – istifadə müddəti keçmiş və ya istifadəyə yararsız dərmanlar.

Farmasevtik tullantılara istifadə müddəti keçmiş, istifadəyə yararsız və ya səhv dozalanmış dərman preparatları daxildir. Bu cür tullantılar səhiyyə müəssisələrində, apteklərdə və laboratoriyalarda yaranır. Onların nəzarətsiz atılması ciddi ekoloji və ictimai sağlamlıq problemlərinə səbəb ola bilər, çünki bəzi dərmanlar torpağa və suya qarışdıqda uzunmüddətli toksik təsirlər göstərə bilər (Kaya, 2021). Farmasevtik tullantılar yandırılma, kimyəvi parçalanma və ya xüsusi tullantı anbarlarında saxlanma kimi üsullarla zərərsizləşdirilməlidir.

4. Kəskin və iti əşyalar – iynələr, ülgüclər, skalpellər.

Bu kateqoriyaya əsasən tibbi prosedurlarda istifadə olunan iynələr, ülgüclər, skalpellər və digər iti alətlər daxildir. Onlar ciddi infeksiya riski daşıdığı üçün təhlükəli tullantılar sayılır. Bu tip tullantılar qanla və ya digər bədən mayeləri ilə çirklənmiş ola bilər və düzgün idarə olunmadıqda Hepatit B, C və HİV kimi xəstəliklərin yayılmasına səbəb ola bilər. Kəskin tullantılar xüsusi sərt qablaşdırmalarda toplanmalı və peşəkar tullantı idarəetmə sistemləri vasitəsilə zərərsizləşdirilməlidir.

5. Radioaktiv tullantılar – bəzi tibbi diaqnostika və terapiya proseslərindən sonra yaranan tullantılar. Radioaktiv tullantılar bəzi tibbi diaqnostika və terapiya prosedurlarından sonra yaranır.

Xüsusilə, radioloji müalicələrdə (xərçəng müalicəsi kimi) və bəzi diaqnostik prosedurlarda (məsələn, radioizotop testləri) istifadə olunan materiallar radioaktiv tullantılar meydana gətirir (Benson, 2019). Bu tullantılar xüsusi konteynerlərdə saxlanmalı və onların təhlükəsiz parçalanması üçün müvafiq idarəetmə protokollarına uyğun zərərsizləşdirilməlidir

Mövcud vəziyyət: Dövlət xəstəxanalarında tibbi tullantıların idarə olunması səhiyyə sisteminin vacib sahələrindən biridir. Bu tullantılar insan sağlamlığı və ətraf mühit üçün ciddi risklər yaratdığına görə onların təhlükəsiz şəkildə toplanması, saxlanması, daşınması və utilizasiyası xüsusi qaydalarla tənzimlənir.

Normativ-hüquqi baza və tənzimləmə: Hazırda bir çox ölkələrdə, o cümlədən Azərbaycanda, tibbi tullantıların idarə olunması müxtəlif qanunvericilik aktları və beynəlxalq standartlarla tənzimlənir. Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı (ÜST) və BMT-nin Ətraf Mühitin Mühafizəsi Proqramı kimi qurumlar bu sahədə ümumi qaydalar müəyyənləşdiriblər. Azərbaycanda tibbi tullantıların idarə olunması əsasən "Sanitariya və epidemioloji sağlamlıq haqqında" qanun və müvafiq normativ sənədlər əsasında həyata keçirilir. Bununla belə, normativ bazanın tətbiqi və nəzarət mexanizmlərinin gücləndirilməsinə ehtiyac var.

Tullantıların toplanması və çeşidlənməsi: Dövlət xəstəxanalarında tibbi tullantıların çeşidlənməsi üçün müəyyən qaydalar mövcuddur. Bioloji, kimyəvi, farmasevtik, iti əşyalar və radioaktiv tullantılar fərqli konteynerlərdə toplanmalıdır. Bununla belə, bəzi hallarda personalın bu qaydalara tam əməl etmədiyi, xüsusilə tullantıların düzgün ayrılmaması halları müşahidə olunur (Əliyev, 2019). Tibb müəssisələrində yetərli sayda xüsusi konteynerlərin olmaması və ya səhv istifadəsi nəticəsində infeksion tullantılar adi məişət tullantıları ilə qarışdırıla bilir ki, bu da ciddi sanitar risklər yaradır.

Daşınma və müvəqqəti saxlanma: tibbi tullantılar xəstəxanalar daxilində xüsusi protokollara uyğun daşınmalı və saxlanmalıdır. Lakin dövlət xəstəxanalarında bu prosesin hər zaman standartlara uyğun aparılmadığı görünür. Xüsusilə, tullantıların müvəqqəti saxlanma sahələrinin gigiyenik tələblərə tam cavab verməməsi və daşınma zamanı sızma və çirklənmə risklərinin olması mövcud problemlər arasındadır (Aksoy, 2020). Bəzi hallarda tullantıların vaxtında daşınmaması onların xəstəxana ərazisində yığılmasına və potensial infeksiya mənbəyinə çevrilməsinə səbəb olur.

Zərərsizləşdirmə və utilizasiya: Azərbaycanda tibbi tullantıların zərərsizləşdirilməsi əsasən yandırılma və xüsusi poliqonlarda basdırılma üsulu ilə həyata keçirilir. Lakin bəzi dövlət xəstəxanalarında bu prosesin tam effektiv olmadığı müşahidə edilir. Məsələn, yandırma prosesinin ekoloji tələblərə uyğun olmaması və tullantıların açıq ərazilərdə basdırılması kimi hallar ətraf mühitə mənfi təsir göstərə bilər (Acker, 2021). İnkişaf etmiş ölkələrdə tullantıların yüksək temperaturlu sterilizasiya avadanlıqları ilə emal edilməsi geniş tətbiq olunur, lakin Azərbaycanda bu texnologiyalar hələ tam yayılmayıb.

İnsan resursları və maarifləndirmə: tibbi tullantıların düzgün idarə olunması üçün personalın mütəmadi təlim alması vacibdir. Bəzi xəstəxanalarda tibb işçiləri və sanitariya personalı tullantılarla işləmə qaydaları barədə kifayət qədər məlumatlı deyil və ya verilən təlimlər nəzəri səviyyədə qalır. Bu isə tibbi tullantıların düzgün çeşidlənməməsinə, daşınma zamanı səhvlərə və infeksiya risklərinin artmasına səbəb ola bilər.

Əsas problemlər və çağırışlar: mövcud vəziyyəti təhlil etdikdə aşağıdakı əsas problemlər diqqət çəkir: tullantıların düzgün çeşidlənməməsi – bioloji və digər təhlükəli tullantıların məişət tullantıları ilə qarışdırılması, infrastrukturun yetərsizliyi xüsusi konteynerlərin, təhlükəsiz daşınma vasitələrinin və utilizasiya avadanlıqlarının çatışmazlığı, təhlükəli tullantıların idarə edilməsində nəzarətin zəif olması – normativ aktların icrasına tam nəzarət olunmaması və bəzi xəstəxanaların qaydalara tam əməl etməməsi;

Ekoloji və sanitar risklər – tullantıların düzgün zərərsizləşdirilməməsi nəticəsində ətraf mühitin və ictimai sağlamlığın təhlükəyə məruz qalması.

Həll yolları və təkliflər.

Daimi monitorinq və yoxlamalar – xəstəxanalarda tullantı idarəetməsi prosesinə nəzarət etmək üçün mütəmadi auditlər keçirilməli, şəffaf hesabatlılıq sistemi qurulmalıdır.

Məsuliyyət tədbirlərinin tətbiqi – qaydaların pozulması halında cərimələr və inzibati tədbirlər müəyyən olunmalı, xəstəxanaların bu sahədə məsuliyyət daşıması təmin edilməlidir.

Sterilizasiya və dezinfeksiya avadanlıqlarının quraşdırılması – açıq yandırma metodundan imtina edərək, tullantıları təhlükəsiz hala gətirən yüksək temperaturlu sterilizasiya cihazları istifadəyə verilməlidir.

Avtomatlaşdırılmış çeşidləmə sistemləri – tibbi tullantıların lazımi şəkildə ayrılması və təkrar emal imkanlarının artırılması üçün xəstəxanalarda avtomatik çeşidləmə sistemləri qurulmalıdır.

Ekoloji cəhətdən təmiz utilizasiya üsullarının tətbiqi – plazma texnologiyası, tullantıların enerjiyə çevrilməsi və bioloji parçalanma kimi alternativ metodlar araşdırılmalıdır.

İxtisaslaşdırılmış təlimlərin təşkili – xəstəxana işçiləri üçün tibbi tullantılarla düzgün davranış qaydaları barədə tədris proqramları hazırlanmalıdır.

Sertifikatlaşdırma sistemi – tibbi tullantılarla birbaşa işləyən personal xüsusi təlimlərdən keçməli və sertifikatlaşdırılmalıdır.

Plastik və metal tullantıların təkrar emalı – tullantılar düzgün çeşidlənərək, təkrar emal müəssisələrinə yönləndirilməlidir.

Enerji hasilatı məqsədilə utilizasiya – Bəzi tullantılar xüsusi texnologiyalar vasitəsilə enerjiyə çevrilə bilər.

Ekoloji zərərsiz alternativ metodlar – Bioloji parçalanma və digər ekoloji üsullarla tullantıların təhlükəsiz şəkildə məhv edilməsi üçün tədqiqatlar aparılmalıdır.

Nəticə

Nəticə olaraq onu bildirmək istəyirik ki, dövlət xəstəxanalarında tibbi tullantıların idarə edilməsi təkcə tibb müəssisələrinin daxili məsuliyyəti deyil, həm də ümumi ictimai sağlamlıq və ekoloji təhlükəsizlik məsələsidir. Hazırkı problemlərin həlli üçün qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi, nəzarətin gücləndirilməsi, müasir texnologiyaların tətbiqi və tibb personalının davamlı maarifləndirilməsi əsas prioritetlərdən biri olmalıdır. İlk növbədə, tibbi tullantılarla bağlı beynəlxalq standartlara uyğun hüquqi çərçivə formalaşdırılmalı və onun icrası üzərində ciddi nəzarət mexanizmləri yaradılmalıdır. Bu, xəstəxanalarda tullantıların düzgün çeşidlənməsini, saxlanmasını və utilizasiya edilməsini təmin edəcəkdir. Bundan əlavə, xəstəxanalar üçün müasir texnologiyalara sərmayə qoymaq vacibdir. Ənənəvi yandırma və basdırma üsulları ekoloji problemlərə səbəb olduğundan, daha innovativ və ekoloji cəhətdən təmiz metodlara üstünlük verilməlidir (Məmmədov, 2020). Sterilizasiya, plazma texnologiyası və tullantıların enerji istehsalı üçün istifadəsi kimi alternativlər tullantıların təhlükəsiz və səmərəli şəkildə idarə olunmasına imkan yarada bilər. Tibb işçilərinin bu sahədə biliklərinin artırılması və davamlı təlimlərə cəlb olunması da önəmlidir. Onların tullantıların düzgün çeşidlənməsi və idarə olunması qaydalarını bilməsi xəstəxana daxilində təhlükəsizlik səviyyəsini yüksəldəcək və ekoloji riskləri azaldacaqdır. Eyni zamanda, xəstələrin və ziyarətçilərin də bu prosesdə rolu böyükdür (Səfərli, 2022). Xəstəxana daxilində maarifləndirici lövhələr və broşürlər vasitəsilə onların bu barədə məlumatlandırılması tullantıların düzgün idarə edilməsinə töhfə verə bilər.

Alternativ tullantı idarəetmə üsullarının tətbiqi də vacib addımlardan biridir. Təkrar emal və tullantılardan enerji hasilatı kimi metodlar həm ekoloji dayanıqlılığı təmin edər, həm də iqtisadi baxımdan sərfəli həllər təqdim edər. Plastik və metal tullantıların təkrar emalı üçün xüsusi zavodlarla əməkdaşlıq qurulması bu sahədə səmərəli nəticələr verə bilər.

Ümumilikdə, dövlət xəstəxanalarında tibbi tullantıların effektiv idarə olunması üçün kompleks yanaşma tələb olunur. Qanunvericilik, texnologiya, təlim və alternativ həllər bir arada tətbiq edildikdə bu sahədə davamlı inkişaf və ekoloji təhlükəsizliyə nail olmaq mümkündür. Həm hökumət qurumları, həm də tibb müəssisələri bu məsələni prioritet hesab etməli və birgə əməkdaşlıqla daha sağlam və təhlükəsiz gələcək üçün çalışmalıdır.

Ədəbiyyat

1. Aksoy, B. (2020). *Hastanelerde tıbbi atık yönetimi ve çevresel etkiler*. Nobel Yayınları.
2. Acker, J. (2021). *Medical Waste Management: Global Practices and Regulations*. Springer.
3. Benson, R. (2019). *Hospital Waste Disposal and Environmental Sustainability*. Oxford University Press.

4. Əliyev, M. (2019). *Tibbi tullantıların idarə olunması və ekoloji təhlükəsizlik*. Elm və Təhsil Nəşriyyatı.
5. Həsənov, R. (2021). *Azərbaycanın dövlət xəstəxanalarında tullantı idarəetməsi: problemlər və həll yolları*. Azərnəşr.
6. Kaya, E. (2021). Tıbbi atıkların bertarafı ve mevzuat düzenlemeleri. İzmir: Ege Üniversitesi Yayınları.
7. Məmmədov, T. (2020). *Səhiyyə müəssisələrində tullantıların utilizasiyası və hüquqi tənzimləmə*. Təfəkkür Universiteti Nəşriyyatı.
8. Rəsulova, G. (2018). *Ekoloji problemlər və tibbi tullantılar*. Qanun Nəşriyyatı.
9. Səfərli, A. (2022). *Azərbaycan səhiyyəsində tullantıların idarə edilməsi və beynəlxalq təcrübə*. Nurlu Yol Nəşriyyatı.

Daxil oldu: 01.12.2024
Qəbul edildi: 16.03.2025

RİYAZİYYAT VƏ MEXANİKA
MATHEMATICS AND MECHANICS

https://doi.org/10.36719/2789-6919/43/122-129

Тахир Мамедов
Гянджинский Государственный Университет
доктор философии математических наук
https://orcid.org/0009-0002-9546-3683
tahir.mammadov@gdu.edu.az
Эльчин Джавадов
Гянджинский Государственный Университет
доктор философии технических наук
https://orcid.org/0009-0002-8868-9617
elcin.cavadov@gdu.edu.az
Тарана Вердиева
Гянджинский Государственный Университет
доктор философии технических наук
https://orcid.org/0009-0009-8595-2644
tarana.verdiyeva@gdu.edu.az
Гульчин Гараева
Гянджинский Государственный Университет
диссертант
https://orcid.org/0009-0005-8059-7453
gulcin.qarayeva@gdu.edu.az

Задача о сморщивание вязкоупругой нити при нормальном ударе клином

Резюме

В статье исследуется задача о поперечном ударе клина по линейному вязкоупругому валу. Задача изучается в режиме, превышающем скорость звука, а также изучается натяжение нити, ее состояние до и после разрыва. Если после удара вязкоупругая нить рвется в месте удара, то нить сморщивается вдоль поверхности ударяющегося объекта, т. е. выяснено, что вязкоупругая нить имеет вид складок в области от точки разрыва до точки поворота.

Исследования показали, что скорость фронта «складки» вязкоупругой нити меньше скорости фронта «складки» соответствующей линейно-упругой нити. Это означает, что длина области «складки» в линейной вязкоупругой нити больше, чем длина области «складки» в соответствующей линейной эластичной нити. Также было установлено, что скорость острой сдвиговой волны в вязкоупругой нити меньше скорости острой сдвиговой волны в линейной упругой нити. То есть свойство вязкости замедляет скорость волны. Найдено аналитическое решение задачи для случая, когда на фронте резкой сдвиговой волны образуется «складка». Здесь также изучался вопрос взаимодействия упругих волн, образование новых областей в результате взаимодействия упругой волны с ребром ударяющегося клина, взаимодействие упругой волны с границей морщины.

Ключевые слова: *клин, трещина, гибкая нить, поперечный удар, сверхзвуковой режим, вязкоупругая нить*

Tahir Məmmədov
Gəncə Dövlət Universiteti
riyaziyyat üzrə fəlsəfə doktoru
https://orcid.org/0009-0002-9546-3683
tahir.mammadov@gdu.edu.az
Elçin Cavadov
Gəncə Dövlət Universiteti
texnika üzrə fəlsəfə doktoru
https://orcid.org/0009-0002-8868-9617
elcin.cavadov@gdu.edu.az
Təranə Verdiyeva
Gəncə Dövlət Universiteti
texnika üzrə fəlsəfə doktoru
https://orcid.org/0009-0009-8595-2644
tarana.verdiyeva@gdu.edu.az
Gülçin Qarayeva
Gəncə Dövlət Universiteti
dissertant
https://orcid.org/0009-0005-8059-7453
gulcin.qarayeva@gdu.edu.az

Pazla normal zərbə zamanı özlü elastik sapın büzüşməsi məsələsi

Xülasə

Məqalədə xətti özlü elastik sapa pazla eninə zərbə məsələsi araşdırılmışdır. Məsələ səs sürətindən böyük rejimdə tədqiq olunur, həmçinin sapın gərginlik vəziyyəti, onun qırılana qədər və qırılmadan sonrakı vəziyyəti tədqiq olunmuşdur. Özlü elastik sap zərbədən sonra zərbə nöqtəsində qırılarsa, sap vuran cismin səthi boyu bürüşür, yəni qırılma nöqtəsindən dönmə nöqtəsinə qədər olan oblastda özlü elastik sapın bürüşmə formasında olması aydınlaşdırılmışdır.

Tədqiqatlar göstərmişdir ki, özlü elastik sapın "qırışma" cəbhəsinin sürəti uyğun xətti elastik sapın "qırışma" cəbhəsinin sürətindən kiçikdir. Bu isə o deməkdir ki, xətti özlü elastik sapda "qırışma" oblastının uzunluğu uyğun xətti elastik sapdakı "qırışma" oblastının uzunluğundan böyükdür. Həmçinin müəyyən olunmuşdur ki, özlü elastik sapda kəskin kəsilmə dalğasının sürəti, xətti elastik sapdakı kəskin kəsilmə dalğasının sürətindən kiçikdir. Yəni, özlülük xüsusiyyəti dalğanın sürətini tormozlandırır. Kəskin kəsilmə dalğası cəbhəsində "qırışma" yaranan hal üçün məsələnin analitik həlli tapılır. Burada elastik dalğaların görüşməsi, elastik dalğanın vuran pazın tini ilə təsirindən, elastik dalğanın düzəlmə-qırışma sərhəddi ilə görüşməsi nəticəsində yeni oblastların yaranması məsələsi də tədqiq olunmuşdur.

Açar sözlər: *paz, qırılma, çevik sap, eninə zərbə, səs sürətindən böyük rejim, özlü elastik sap*

Tahir Mammadov
Ganja State University
PhD in mathematics
https://orcid.org/0009-0002-9546-3683
tahir.mammadov@gdu.edu.az
Elchin Javadov
Ganja State University
PhD in technique
https://orcid.org/0009-0002-8868-9617
elcin.cavadov@gdu.edu.az

Tarana Verdiyeva
Ganja State University
PhD in technique
https://orcid.org/0009-0009-8595-2644
tarana.verdiyeva@gdu.edu.az
Gulchin Garayeva
Ganja State University
PhD student
https://orcid.org/0009-0005-8059-7453
gulcin.qarayeva@gdu.edu.az

Problem on Vinkling of Viscoelastic Thread During Normal Blowing by a Wedge

Abstract

The article investigates the problem of transverse impact of a linear viscoelastic rod with a wedge. The problem is studied in a regime greater than the speed of sound, and the state of tension of the rod, its state before and after breaking, are also studied. If the viscoelastic rod breaks at the point of impact after impact, the rod wrinkle along the surface of the striking object, that is, it is clarified that the viscoelastic rod is in the form of a wrinkle in the region from the point of breakage to the point of inflection.

Studies have shown that the speed of the “wrinkle” front of a viscoelastic thread is less than the speed of the “wrinkle” front of a corresponding linear elastic thread. This means that the length of the “wrinkle” region in a linear viscoelastic thread is greater than the length of the “wrinkle” region in a corresponding linear elastic thread. It has also been determined that the speed of a sharp shear wave in a viscoelastic thread is less than the speed of a sharp shear wave in a linear elastic thread. That is, the viscosity property slows down the speed of the wave. An analytical solution to the problem is found for the case where a “wrinkle” appears on the sharp shear wave front. Here, the issue of the formation of new regions as a result of the meeting of elastic waves, the impact of the elastic wave with the edge of the impacting wedge, and the meeting of the elastic wave with the smoothing-wrinkle boundary was also studied.

Keywords: *wedge, break, flexible, thread, cross floro, supersonic, subsonic*

Введение

В работе исследована линейная упругая автомодельная задача, когда заточкой излома возникает сморщивание нити при поперечном ударе для сверхзвукового движения. В данной работе будем рассматривать не автомодельную задачу о нормальным ударе клином с постоянной скоростью по гибкой линейно-вязкой упругой нити (типа Максвелла).

Показано влияние вязкостных свойств материала на скорость распространения фронта расправления и напряжённое состояние нити в области возмущения.

Исследование

1. Рассмотрим задачу о нормальном ударе клином по линейно-вязкоупругой (типа Максвелла) нити. Считаем что, прогибная часть нити облегает к клину (Муталлимов, 2001) и скорость волны сильного разрыва (точка излома) больше скорости звука в нити.

В плоскости (V,γ) (рис1) представлены области определения деформации, скорость частицы и напряжение за точкой излома в процессе удара (Муталлимов, 2001). Здесь V-скорость удара, γ-угол между щекой клина и начальным направлением нити

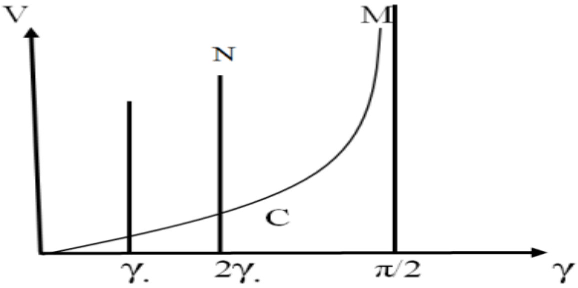
Рис. 1

Мы исследуем случай когда на волне сильного разрыва при сверхзвуковом режиме в области выше линии *ОМ* и правее

$\gamma = 2\gamma_*$ (1.1)

Имеем условия (Муталлимов, 2001)

$$\left.\begin{aligned} \upsilon &= V\cos(tg\gamma - tg\gamma_*) \\ \varepsilon &= \sin\gamma(tg\gamma_* - tg(\gamma/2)) < 0 \end{aligned}\right\} \quad (1.2)$$

$$\sigma_1 = 0 \quad (1.3)$$

где $\mu_* = tg\gamma$ - коэффициент трения в точке излома.

Этот режим соответствует процессу соударения, при котором за точкой излома элементы нити сморщиваются на щеке клина и собираются в «гармошку», но это происходит при нулевых напряжениях (форма (1,3)). Отметим, что при этом уже нельзя пользоваться связью между напряжением и деформацией (Мамедов, 2009). Геометрическая схема движения показана на рис.2. Таким образом при сверхзвуковом режиме за фронтом волны сильного разрыва (заточкой излома *A*) элементы нити сморщиваются, точка *B* - является фронтом волны расправления скорость которого заранее неизвестна, от точки удара *O* да фронта на расправления *B* нить растянута. Вводим обозначения в виде I и II.

Область I- область *OB*; Область II - область *BA*. На рис. 2 ось *x* совпадает с первоначальным положением нити. Скорость частицы нити (скорость сечения нити) υ направлена вдоль клина от точки *O* к точке *B*.

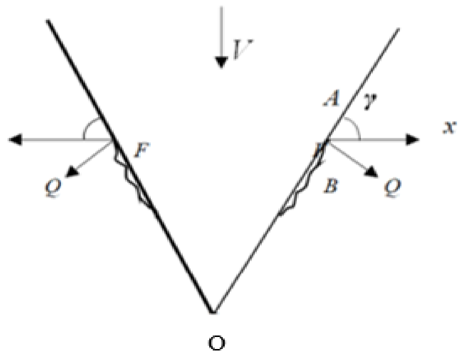

Рис. 2

Материал нити в области I (*OB)* подчиняется линейно- вязкоупругому закону Максвелла и имеет вид (Rahmatulin,1961).

$$\sigma + \frac{E}{\mu}\sigma = E\dot{\varepsilon} \quad (1.4)$$

или

$$\sigma = E\left(\varepsilon - k_1 e^{-k_1 r}\int_0^1 e^{k_1 r}\varepsilon(\tau, x)d\tau\right) \quad (1.5)$$

где, σ - нормальное напряжение в нити,ε - деформация; μ - коэффициент вязкости; E - модуль Юнта.

$k_1 = \frac{E}{\mu}$; $\dot{\varepsilon}$ и $\dot{\sigma}$ производные времени от деформации и напряжения соответственно.

Уравнения движения в области *OB* (Рис.2)

$$\rho \frac{\partial^2 u}{\partial t^2} = \frac{\partial \sigma}{\partial x} \qquad (1.6)$$

с учётом соотношения (1.5) примет вид

$$\frac{1}{a_0^2} \frac{\partial^2 u}{\partial t^2} = \frac{\partial^2 u}{\partial x^2} - k_0 \frac{\partial u}{\partial t} \qquad (1.7)$$

$$a_0^2 = \frac{E}{\rho};\ k_0 = \frac{\rho}{\mu}$$

Здесь *ρ*– плотность материала нити, *t*-время; a_0 - скорость звука в упругой нити, *u, x*– эклероваи лангранжева координаты сечения нити.

Параметры в области II *(BA)* будет отмечать индексом «2», а в области I *(OB)* индексом «1».

Отметим, что граница раздела области со сморщиванием и область, где нить вновь растянута, (Мамедов, 2006) заранее не известна, и она определяется в ходе решения задачи, так как задача не автомодельная, представим эту неизвестную границу уравнением

$$x = x_{\bullet}(t) \qquad (1.8)$$

Также на фронте расправления $x = x_{\bullet}(t)$ должен удовлетворяться закон изменения количества движения и условия непрерывности функции смещения *u (x, t)* в виде.

$$\sigma_1 - \sigma_2 = \dot{x}(t)(\upsilon_2 - \upsilon_1) \qquad (1.9)$$

$$\upsilon_2 - \upsilon_1 = \dot{x}(t)(\varepsilon_1 - \varepsilon_2) \qquad (1.10)$$

Условия в точке удара будет

$$u(x,t) = 0 \ \text{ при x = 0} \qquad (1.11)$$

Таким образом в области $x.(t) < x \le tVctg\gamma$ (область II) решения выражаются формулами (1.2), а для получения решения задачи в области $1-0 \le x < x_{\bullet}(t)$ нужно решить уравнение движения (1.7) с условиями (1.9), (1.10), (1.11).

2. Уравнение движения (1.7) представим безразмерном виде

$$\frac{\partial^2 \bar{u}}{\partial \bar{t}} = \frac{\partial^2 \bar{u}}{\partial \bar{x}^1} - \bar{k} \cdot \frac{\partial u}{\partial t} \qquad (2.1)$$

где

$$\bar{u} = \frac{u}{R};\ \bar{x} = \frac{x}{R};\ \bar{t} = \frac{a_0 t}{R};\ \bar{k} = \frac{E}{\mu}\frac{R}{a_0}$$

В дальнейшем чёрточки над буквами опускаем для получения решения уравнения (2.1), представим функцию *u (x, t)* в виде разложения по малому параметру $k(k << 1)$

$$u_1 = u_1^0 + k u_1^{(1)} + k^2 u_1^{(2)} + ... \qquad (2.2)$$

Ограничимся рассмотрением двух первых членов в правой части (2.1)

Функции u_1^0, $u_1^{(1)}$ представим в виде

$$u_1^0 = a_{01}(t-x) + b_{01}(t+x)$$

$$u_1^1 = a_{11}(t-x)^2 + b_{11}(t+x)^2 - \frac{1}{4}(a_{01} + b_{01})(t^2 - x^2) \qquad (2.3)$$

a_{01}, b_{01}, a_{11}, b_{11} неизвестные константы и определяться из граничных условий.

Фронт распределения неизвестной функции *x. (t)*, также представим в виде разложения по малому параметру *k* в виде

$x_{\bullet}(t) = \omega_0 t + k\omega_1 t^2 + ...$ (2.4)

Здесь все параметры безразмерные, ω_0, ω_1 неизвестные константы и подлежат определению .

3. Используя граничные условия (1.11) в точке удара, т.е. учитывая решение (2.2). (2.3) в условии (1.11) и приравнивая коэффициенты при одинаковых степенях *k* для определения неизвестных коэффициентов a_{01}, b_{01}, a_{11}, b_{11} получим выражения в виде

$a_{01} = -b_{01}$

$a_{11} = -b_{11}$ (3.1)

тогда решение задачи в области $I - 0 \le x < x.(t)$ примет вид

$u_1(x,t) = 2b_{01}x + k4b_{11}xt$ (3.2)

Используя разложение по *k* для деформации и напряжения в области I соответственно получим следующие формулы

$$\varepsilon_1 = \frac{\partial u_1}{\partial x} - 1 = \varepsilon_1^{(0)} + k4b_{11}t \quad (3.3)$$

$$\sigma_1 = \varepsilon_1 - k\varepsilon_1^{(0)}t\varepsilon_1^{(0)}(1-kt) + k4b_{11}t \quad (3.4)$$

Скорость сечения нити в этой области выражается в виде

$$\upsilon_1 = \frac{\partial u_1}{\partial t} = k4b_{11}x \quad (3.5)$$

Теперь подставляя (1.2), (1.3), (2.4), (3 4), (3.5) условиях (1.9), (1.10), приравнивая коэффициенты при одинаковых степенях *k* получаем следующую систему уравнений для определения неизвестных коэффициентов (Мамедов, 2006)

$2b_{01}\omega_0 = (1+\varepsilon_2)\omega_0 + \upsilon_2$ (3.6)

$2b_{01}\omega_1 = 4b_{11}\omega_0 = (1+\varepsilon_2)\omega_1$ (3.7)

$\omega_0\upsilon_2 = 2b_{01} - 1$ (3.8)

$2\upsilon_2\omega_1 - \omega_0^2 4b_{11} = -(2b_{01}-1) + 4b_{11}$ (3.9)

Из уравнения (3.6) и (3.8) определяются неизвестные коэффициенты ω_0, b_{01} в виде

$$\omega_0 = \sqrt{\left(\frac{\varepsilon_2}{2\upsilon_2}\right)^2 + 1} + \frac{\varepsilon_2}{2\upsilon_2} > 0; \ (\varepsilon_2 < 0); \quad (3.10)$$

$$b_{01} = (1+\upsilon_2\omega_0)/2; \ \frac{\omega_0}{a_0} < 1 \quad (3.11)$$

$$\varepsilon_{11}^{(0)} = 2b_{01} - 1 > 0 \quad (3.12)$$

Из уравнения (3.7) и (3.9) неизвестные коэффициенты ω_1, b_{11} находятся в виде

$$\omega_1 = \frac{-\varepsilon_1^{(0)}\omega_0}{2\upsilon_2\omega_0 + \left(1+\omega_0^2\right)\left(\varepsilon_1^{(0)} - \varepsilon_2\right)} < 0 \quad (3.13)$$

$$b_{11} = \frac{\varepsilon_1^{(0)}(\varepsilon_1^{(0)} - \varepsilon_2^{(0)})}{4\left[\left(1+\omega_0^2\right)\left(\varepsilon_1^{(0)} - \varepsilon_2\right) + 2\omega_0\upsilon_2\right]} > 0 \quad (3.14)$$

Здесь $\varepsilon_2 < 0;\ \upsilon_2 > 0$ выражаются формулами (1.2); ω_0 - скорость расправления в линейно упругой нити, причем $\omega_0 > 0$; $\varepsilon_1^{(0)}$ -деформация в области 1 линейно упругой нити, при *k = 0* и $\varepsilon_1^{(0)} > 0$ (Рябис, 1966)

Из формулы (3.3), (3.5), (3.12), (3.14) следует, что в области, где вязкоупругая нить растянута (область *OB* - рис.2) линейно вязкоупругая нить деформируется больше, чем линейная упругая нить. В отличии от упругой задачи скорость сечения вязкоупругой нити

$\upsilon > 0$ и является линейной функцией координаты x и равно нулю только в вершине клина.

Формула для напряжения (3.4) в области $0 \le x < x_.(t)$ с учетом (3.14) примет вид:

$$\sigma_1 = \varepsilon_1^{(0)}\left[1 - kt\left(1 - \frac{\varepsilon_1^{(0)} - \varepsilon_2}{\left(1+\omega_0^2\right)\left(\varepsilon_1^{(0)} - \varepsilon_2\right) + 2\omega_0\upsilon_2}\right)\right] \qquad (3.15)$$

Также отметим, что формулы (2.4), (3.12), (3.13), (3.15) подсказывают, что скорость фронта расправления в вязкоупругой нити меньше, чем в упругой нити, напряжения в области $0 \le x < x_.(t)$ меньше, чем в упругой нити.

Следовательно, «длина» сморщенной области вязкоупругой нити за фронтом волны сильного разрыва больше, чем у линейно упругой нити при сверхзвуковом ударе по ней клином (Муталлимов, 1997).

Из формулы (3.15) также следует, что если разрушающее напряжение σ_{np} вязкоупругой и упругой нити одинаковы, то вязкоупругая нить в точке удара $x = 0$ обрывается сразу в начале момента удара $(t = 0)$.

Если разрушающее напряжение вязко упругой нити меньше, чем в упругой нити, то обрыв вязкоупругой нити в точке удара (Мамедов, 2006) возникает после некоторого момента времени $t = t_p$ (t_p -момент разрушения нити).

С учетом формулы (3.15) $t = t_p$ определяется из следующего уравнения

$$t_p\left(1 - \frac{\sigma^0_{\iota np} - \varepsilon_2}{(1+\omega_0^2)\left(\sigma^0_{\iota np} - \varepsilon_2\right) + 2\omega_0\upsilon_2}\right) = k^{-1}\left(1 - \frac{\sigma_{1np}}{\sigma^{u}_{1np}}\right) \qquad (3.16)$$

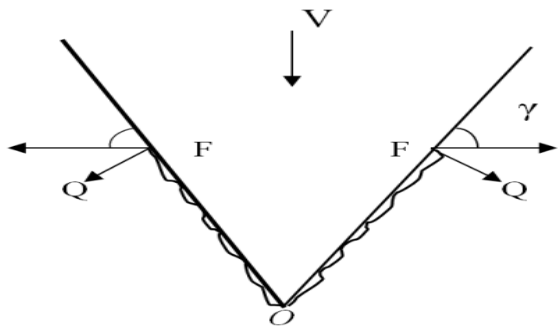
Здесь $\dfrac{\sigma_{1np}}{\sigma^{u}_{1np}} < 1$; σ^0_{1np} - разрешающее напряжение линейно упругой нити, σ_{1np} -разрушающее напряжение вязкоупругой нити.

Следует отметить, что решение задачи с разрушением нити совпадает с решением в области «гармошки» (Муталлимов, 1999) за фронтом волны сильного разрыва нити, т.е. формулы (1.2), (1.3) имеют место всюду в области $0 \le x \le Vt\,ctg\gamma$ (рис.3).

Рис. 3

Заключение

Скорость границы растяжения-сжатия в линейной вязкоупругой нити меньше скорости границы растяжения-сжатия, образующейся в линейной упругой нити, в результате длина

области сжатия в вязкоупругой нити больше линейно-упругого отклонения.

Если после удара в месте удара (или на ребрах клина) происходит разрыв гибкой вязкоупругой струны и при значениях $\gamma > 2\gamma_*$ струна сокращается вдоль поверхности ударяющего объекта, т. е. в области от точки разрыва до точки перегиба вязкоупругая струна находится в состоянии сокращения. Это показывает, что гибкость ручки не зависит от физических свойств.

Литература

1. Муталлимов, Ш.М. (2001). *Волновая динамика гибких связей*. «Елм».
2. Mutallimov, Sh.M. (2001). *Wave dinamics of the flexible connectivity*. «Elm».
3. Rahmatulin, H.A., Demyanov, Y. A (1961). *Strength on the intensity short-time loads*. Math.
4. Рябис, А.А. (1966). Поперечный удар притупленным телом по гибкой связи при наличии трения. *Вестник МГУ, сер. матем., мех*. №6.
5. Мамедов, Т.Д. (2006). Сморщивание вязкоупругой нити при нормальном ударе клином по ней. *Механика-Машиностроение*, №2, с.24-26.
6. Мамедов, Т.Д. (2009). Об обрыве вязкоупругой нити при поперечном ударе притупленным клином. *Инженерная физика*, №11, с.3-7.
7. Муталлимов, Ш.М. (1997). Об обрыве упругой нити при поперечном ударе клином. «*Прикладная механика*», т.33, №7, с.79-83.
8. Муталлимов, Ш.М. (1999|). Ударь клином по упруго-пластической гибкой нити с учетом давления внешней среды. *Тр. ИММАН Азерб*., Элм, т.IX, с.144-149.

Поступило: 30.11.2024
Принято: 14.03.2025

Elmi Tədqiqat Beynəlxalq Elmi Jurnal. 2025 / Cild: 5 Sayı: 3 / 130-134
Scientific Research International Scientific Journal. 2025 / Volume: 5 Issue: 3 / 130-134 e-ISSN: 2789-6919

TEXNİKA ELMLƏRİ
TECHNICAL SCIENCES

https://doi.org/10.36719/2789-6919/43/130-134

Улви Садыгзаде
Академия МЧС Азербайджана
https://orcid.org/0000-0002-7110-3328
ulvi-sadixov@mail.ru
Руслан Азизов
Академия МЧС Азербайджана
https://orcid.org/0009-0000-9216-670X
azizovrs124@gmail.com

Современные задачи аэрокосмического мониторинга природных и техногенных опасностей

Резюме

Статья посвящена современным задачам аэрокосмического мониторинга природных и техногенных опасностей. Рассматриваются технологии, используемые для наблюдения за экологической ситуацией с помощью спутников и беспилотных летательных аппаратов, а также их роль в предотвращении и ликвидации последствий природных катастроф и техногенных аварий. В статье анализируются основные методы дистанционного зондирования Земли, включая оптико-электронные и радиолокационные системы, а также их применение для оценки состояния атмосферы, водных ресурсов, лесных и сельскохозяйственных экосистем. Особое внимание уделено использованию данных аэрокосмического мониторинга для прогнозирования и минимизации последствий экологических катастроф, таких как пожары, наводнения, землетрясения и техногенные аварии. Подчеркивается важность интеграции спутниковых данных с другими источниками информации для обеспечения комплексного подхода в управлении природными и техногенными рисками.

Ключевые слова: *аэрокосмос, чрезвычайных ситуации, мониторинг, ликвидация, техногенные опасности*

Ülvi Sadıqzadə
Azərbaycan Fövqəladə Hallar Nazirliyinin Akademiyası
https://orcid.org/0000-0002-7110-3328
ulvi-sadixov@mail.ru
Ruslan Əzizov
Azərbaycan Fövqəladə Hallar Nazirliyinin Akademiyası
https://orcid.org/0009-0000-9216-670X
azizovrs124@gmail.com

Təbii və texnogen təhlükələrin aerokosmik monitorinqinin müasir vəzifələri

Xülasə

Məqalə təbii və texnogen təhlükələrin aerokosmik monitorinqinin müasir vəzifələrinə həsr edilmişdir. Peyklərdən və pilotsuz uçuş aparatlarından istifadə etməklə ekoloji vəziyyətin monitorinqi üçün istifadə olunan texnologiyalar, habelə onların təbii fəlakətlərin və texnogen qəzaların qarşısının alınması və nəticələrinin aradan qaldırılmasında rolu nəzərdən keçirilir. Məqalədə Yerin məsafədən zondlanmasının əsas üsulları, o cümlədən optik-elektron və radar sistemləri, habelə onların atmosferin, su ehtiyatlarının, meşə və kənd təsərrüfatı ekosistemlərinin vəziyyətinin qiymətləndirilməsində

tətbiqi təhlil edilir. Yanğınlar, daşqınlar, zəlzələlər və texnogen qəzalar kimi ekoloji fəlakətlərin nəticələrini proqnozlaşdırmaq və minimuma endirmək üçün aerokosmik monitorinq məlumatlarının istifadəsinə xüsusi diqqət yetirilir. Təbii və texnogen risklərin idarə olunmasına kompleks yanaşmanın təmin edilməsi üçün peyk məlumatlarının digər məlumat mənbələri ilə inteqrasiyasının vacibliyi vurğulanır.

Açar sözlər: *aerokosmos, fövqəladə hallar, monitorinq, texnogen hadisələr, ləğvetmə*

Ulvi Sadigzadeh
Academy of the Ministry of Emergency Situations of Azerbaijan
https://orcid.org/0000-0002-7110-3328
ulvi-sadixov@mail.ru
Ruslan Azizov
Academy of the Ministry of Emergency Situations of Azerbaijan
https://orcid.org/0009-0000-9216-670X
azizovrs124@gmail.com

Modern Tasks of Aerospace Monitoring of Natural and Man-Made Hazards

Abstract

The article is devoted to modern tasks of aerospace monitoring of natural and man-made hazards. The technologies used for monitoring the environmental situation using satellites and unmanned aerial vehicles, as well as their role in preventing and eliminating the consequences of natural disasters and man-made accidents are considered. The article analyzes the main methods of remote sensing of the Earth, including optical-electronic and radar systems, as well as their application to assess the state of the atmosphere, water resources, forest and agricultural ecosystems. Particular attention is paid to the use of aerospace monitoring data for predicting and minimizing the consequences of environmental disasters, such as fires, floods, earthquakes and man-made accidents. The importance of integrating satellite data with other sources of information is emphasized to ensure an integrated approach to managing natural and man-made risks.

Keywords: *aerospace, emergencies, monitoring, man-made hazards, liquidation*

Введение

По словам профессора Хуберта Маркля, президента общества им. Макса Планка: “для научных исследований начала XXI века глобализация - не будущее развитие, а давно практикуемая действительность. Глобальными являются проблемы от исследования климата до технологии космических полетов, от изучения экосистемы и многообразия биологических видов до океанологии, от демографии до инфекционной биологии (Ganichkin, Sorokin, 2019, с.22-27). Глобальный характер имеет также работа университетов и исследовательских институтов, ибо знание - еще более мобильный фактор производства, чем капитал или рабочая сила.” Дистанционные исследования Земли проводят с целью подтвердить или отклонить ту или иную научную гипотезу. Мониторинг как система включает в себя подсистему сбора, накопления и передачи информации, а также подсистему обработки, моделирования и анализа данных.

Практика показывает, что мониторинг подстилающей поверхности Земли, основанный на применении актуальных материалов дистанционного зондирования Земли (ДЗЗ); картографических материалов, создаваемых и обновляемых по космическим снимкам; геоинформационных технологий анализа пространственных данных для конкретных задач, позволяет существенно повысить эффективность подготовки и принятия управленческих решений (Glazkov, Nikitin, 2018, с.12-13).

В то же время, оперативное получение информации о зоне действия, уровне и качестве события в каждой географической точке ареала чрезвычайной ситуации (ЧС) является одним из главных факторов, способных снизить напряженность ситуации в регионе.

Исследование

Цель. В этой связи и в целях развития методологии аэрокосмического мониторинга районов ЧС рассмотрим ряд научно-практических аспектов.

Масштабное нефтяное загрязнение. В результате аварии (20 апреля 2010 г.) на нефтяной платформе "Deepwater Horizon" компании ВР образовалось большое нефтяное загрязнение Мексиканского залива (Mikhaylov, Kulikov, 2020, с. 69-70).

Развитие ситуации (эволюция) прослеживалось на основе совместного анализа оптических и радиолокационных изображения (РЛИ). Эффективность анализа заключалась в том, что оптические изображения позволили исключить из рассмотрения области ветрового затишья на РЛИ, а РЛИ дали более полную информацию о размерах областей, покрытых пленками нефти, которые не различались на оптических изображениях.

Оперативно производилась съемка, обработка и анализ данных следующих космических сенсоров: MODIS –Aqua и - Terra; ASAR, MERIS Envisat; RADARSAT – 1 и –2, Terra SAR –X.

Однако, интерпретация РЛИ имеет некоторые сложности, другой недостаток заключается в том, что съемка конкретной акватории производится раз в три дня. Эти ограничения существенны, поскольку речь идет об оперативном мониторинге глобальных катастроф. В этих условиях, комплексное использование оптических и микроволновых спутниковых данных может дать хороший результат.

Современные аэрокосмические методы и технологии.

В работе обосновывается актуальность и проведен анализ особенностей применения современных аэрокосмических методов и технологий для мониторинга различных объектов нефтегазового комплекса, поиска месторождений нефти и газа, контроля магистральных нефтегазопроводов, а также для оценки экоситуации мест добычи и транспортировки углеродов на суше и на море.

Одним из эффективных способов решения данной проблемы является широкое применение современных аэрокосмических методов и технологий ДЗ, новых методов обработки аэрокосмической информации и геоинформационных технологий.

С учетом основных мировых тенденций развития космических систем ДЗЗ, которые связаны с увеличением числа спутников с сенсорами высокого и сверхвысокого разрешения (0,3 – 1 м), в том числе всепогодных радиолокационных (РЛ) космических средств, широким использованием кластеров малых спутников, созданием комплексных многоспутниковых систем космического мониторинга, отказом от неоперативных фотографических космических средств, а также широким международным сотрудничеством в области ДЗ, эффективность использования космических методов и технологий в различных направлениях человеческой деятельности будет непрерывно повышаться. Так, например, для аэрокосмического мониторинга объектов нефтегазового комплекса используются различные методы ДЗ, в том числе: методы, основанные на регистрации характеристик электромагнитного поля, прежде всего: оптикоэлектронные сканерные методы; тепловизионные методы; методы СВЧ - радиометрии; гиперспектральные методы; лидарные методы; РЛ – методы - радары с синтезированной апертурой (РСА) и радары бокового обзора (РЛСБО); магнитометрические методы; гравиметрические методы; пассивные методы, основанные на регистрации потоков частиц (гамма-спектрометрия). На базе аэрокосмических методов и технологий в интересах нефтегазовой отрасли решаются множество задач, в том числе: мониторинг опасных природных и природно-техногенных процессов при освоении и транспортировке углеродов; оперативный космический мониторинг пожаров в буферных зонах магистральных трубопроводов и др. объектах; экологический мониторинг мест добычи, транспортировки и переработки углеродов на суше и на море для оценки последствий и снижения рисков от деятельности предприятий нефтегазовой отрасли, в том числе выявление загрязнений нефтепродуктами участков грунта, растительности в пределах буровых скважин и станций перекачки нефти; морских платформ; нефтехранилищ; контроль и оценка эффективности рекультивации земель и загрязненных территорий и др.

Природные катастрофы. За последнее время в проблеме дистанционного зондирования (ДЗ) Земли сформировалось новое направление, цель которого заключается в детальном исследовании геофизических параметров окружающей среды по отношению к различным временным фазам эволюции природных катастроф. В первую очередь это относится к природным атмосферным катастрофам, а именно, тропическим циклонам (ТЦ), воздействие которых приводит к значительным материальным ущербам (Litvinov, Solovyev, 2021, s.140-145). Однако, попытки дистанционного космического исследования первичных форм тропических возмущений, как правило, сталкиваются с большими трудностями, в том числе, отсутствием общепризнанной физической модели этого сложного геофизического явления и соответственно необходимых геофизических параметров, подлежащих измерению.

Наблюдения и регистрация фрагментарных оптических и ИК – изображений тропических вихревых возмущений в различных фазах мало -информативны. Новым шагом в изучении дистанционных критериев генезиса ТЦ считают результаты комплексных многочастотных оптических и ИК спутниковых исследований эволюции оптического образа ТЦ в поле интегрального водяного пара (Fedorova, 2022, c.25-27).

Тематическое картографирование. В современной картографии наметились новые тенденции к отображению глобальных проблем человечества. Происходит поворот от карт и атласов инвентаризационных срезов состояния планеты Земля к проблемным картам и атласам, которые наиболее полно раскрывает широкий спектр взаимоотношений общества и природы – экологию, чрезвычайные ситуации, а также проблемы глобализации, устойчивого развития и др. (Shakhov, 2019, 109-111).

Тематическое картографирование остается на сегодняшний день основным методом системного географического изучения природных условий и ресурсов. Тематические карты содержат важную информацию для развития наук о Земле, экономики, промышленности страны, развития систем спутниковой связи и навигации.

Перспективы развития картографии связаны с геоинформационными и мультимедийными технологиями, с трансформированием традиционных карт и атласов в мультимедийные, где наряду с картами и текстами к ним, важное место будет отведено аудиовизуальной информации: снимкам, звуку, анимационным картографическим фильмам, трехмерной графике. “Статичная” карта превратится в “живое” картографическое изображение. Многоуровневое отображение одной темы в нескольких масштабах позволит прослеживать динамику изменения изучаемого явления на карте во времени.

Это дает возможность непосредственно увидеть конкретные объекты картографирования в виде связанных с тематикой карты фотографий, видеофильмов и при необходимости “услышать” эти объекты (напр. голоса птиц или другие звуки природы), благодаря наличию аудиозаписей.

Также появляется возможность совмещать снимки и карты одного масштаба, строить профили по любым маршрутам и блок-диаграммы выбранных участков местности, осуществлять управляемый “полет” (перемещение) по карте в заданном направлении, разрабатывать картографические сценарии развития различных процессов и явлений.

Аэрокосмическое эколого-географическое картографирование. В конце 1960-х - начале 1970-х гг. широко разрабатывались карты природопользования и охраны окружающей среды. Было выпущено большое количество карт различного рода загрязнений и их последствий; неблагоприятных и опасных природных процессов и явлений; антропогенных воздействий. По своей тематике это были карты эколого-географического характера и назначения. Начальный период эколого-географического картографирования охватывает 1960-1980 года (Kiselyov, 2020, 87-91).

В конце 1980-х гг. эколого-географическое картографирование становится самостоятельным направлением. Термин “экология” используют для характеристики взаимодействия общества и природы. Преобладающей тематикой было отражение антропогенных воздействий и изменение природной среды. Накопленный в 1980-х гг. опыт использования данных дистанционного зондирования в топографическом и тематическом картографировании

начинает широко применяться при составлении эколого-географических карт. Первые компьютерные эколого-географические карты появились в середине 1980-х - начале 1990-х гг. Первая версия ГИС MapInfo Professional разработана в 1987 г., MapInfo 5 – выпущена в 1989 г. В 1993 г. появилась программа Arcview 1.0 компании ESRI(США), в 1998 г. - программа ArcInfo4. Одновременно начали создаваться специализированные экологические геоинформационные системы (ГИС) или ГИС, одним из разделов которых был экологический.

Использование компьютерных технологий, доступность космических изображений способствовали составлению карт разного территориального охвата и назначения, отображающие экологическое состояние. Вместе с тем границы, содержание и задачи эколого-географического картографирования пока не обозначены достаточно ясно.

Заключение

Нарушение естественных природных связей, изменение функций экосистем под усиливающимся антропогенным воздействием становятся опасными для жизнедеятельности людей. Объектами мониторинга – служат природные, антропогенные или природно-антропогенные экосистемы.

Цель мониторинга – не пассивная константация фактов. Он должен включать в себя также проведение экспериментов, моделирование процессов, обобщение накопленного мирового опыта по оценке и прогнозированию природных и техногенных опасностей, разработку мультимедийных банков данных по различным аспектам чрезвычайных ситуаций и др.

Осуществленный нами анализ современных подходов при решении сложных задач аэрокосмического мониторинга и проводимые нами исследования выявили совпадение точек зрения на решение ряда проблем ЧС.

Литература

1. Fedorova, I.V. (2022). *Metodi ayerokosmicheskogo monitoringa prirodnix i tekhnogennix katastrof*. Nauchniy mir.
2. Ganichkin, A.I., Sorokin, V.V. (2019). *Ayerokosmicheskoe distantsionnoe zondirovanie Zemli i monitoring prirodnykh opasnostey*. Nauchnoye izdatel'stvo.
3. Glazkov, V.I., Nikitin, A.S. (2018). *Sputnikoviy monitoring tekhnogennix prirodnix katastrof*. Izdatel'skiy dom SPbGTU.
4. Kiselyov, A.V. (2020). *Ispolzovaniye distantsionnogo zondirovaniya Zemli dlya otsenki ekologochnykh ugroz*. Ekologicheskiy monitoring.
5. Korneyev, M.A., Belyayev, A.I. (2018). *Ayerokosmicheskiye tekhnologii dlya monitoringa tekhnogennykh katastrof*. UrFU.
6. Mikhaylov, V.I., Kulikov, P.Y. (2020). *Tekhnogenniye i prirodniye opasnosti: monitoring s ispolzovaniem sputnikovykh tekhnologiy*. GeoIzdat.
7. Litvinov, S.A., Solovyev, I.E. (2021). *Ispolzovaniye ayerokosmicheskix dannix dlya otsenki ekologochnykh riskov*. Vyshyeyshaya shkola.
8. Shakhov, S.V. (2019). *Sputnikovyye tekhnologii v monitoringe prirodnykh i tekhnogennykh protsessov*. Akademiya nauk.

Поступило: 22.11.2024
Принято: 07.03.2025

https://doi.org/10.36719/2789-6919/43/135-139

Ulviyya Goyushova
Institute of Control Systems of Ministry of Science and Education
Phd student
https://orcid.org/0000-0002-3646-4937
kadaseva.ulviyyee@gmail.com

A Method of Comparison by Identifying the Curves of Images

Abstract

The research work is devoted to the comparison of pictures taken at different times. As a comparison method, it is proposed to identify objects from images as curves and compare the parameters characteristic of curves. As a comparison parameter, the length of the curves and their curvatures at different points are chosen. Objects from pre-taken images are identified as curves by B-Spline model, selected comparison parameters are found and stored in txt files. The parameters detected from the captured images are then compared with the stored values. The algorithm mainly designed for the comparison of UAV images is simulated in the Python programming language, and an algorithm for the identification of winding roads as curves based on the images is developed. OpenCV, SciPy, NumPy libraries are used for this.

The proposed algorithm can be used to identify various objects, parts, and curves from images. Although the UAV is mainly designed for navigation by comparison of images, it is possible to apply it to issues such as face recognition, area monitoring, and comparison of medical images.

Keywords: *image comparison, curve detection, object detection, identification, image processing*

Ülviyyə Göyüşova
AR Elm və Təhsil Nazirliyi İdarəetmə Sistemləri İnstitutu
dissertant
https://orcid.org/0000-0002-3646-4937
kadaseva.ulviyyee@gmail.com

Şəkillərin əyriləri identifikasiya etməklə müqayisə edilməsi üsulu

Xülasə

Tədqiqat işi müxtəlif vaxtlarda çəkilmiş şəkillərin müqayisəsinə həsr olunmuşdur. Müqayisə metodu kimi obyektlərin şəkillərdən əyri kimi identifikasiyası və əyrilərə xas olan parametrlərin müqayisə edilməsi təklif olunur. Müqayisə parametri kimi əyrilərin uzunluğu və onların müxtəlif nöqtələrdə əyrilikləri seçilir. Əvvəlcədən çəkilmiş şəkillərdən obyektlər B-Spline modeli vasitəsilə əyri kimi identifikasiya edilir, seçilmiş müqayisə parametrləri tapılaraq .txt fayllarında saxlanılır. Daha sonra əldə edilən şəkillərdən aşkar olunan parametrlər saxlanılan dəyərlərlə müqayisə edilir.

Əsasən PUA (pilotsuz uçuş aparatı) şəkillərinin müqayisəsi üçün nəzərdə tutulan bu alqoritm Python proqramlaşdırma dilində modelləşdirilmiş və şəkillər əsasında dolanbac yolların əyri kimi identifikasiyası üçün alqoritm hazırlanmışdır. Bunun üçün OpenCV, SciPy, NumPy kitabxanalarından istifadə edilmişdir.

Təklif olunan alqoritm müxtəlif obyektlərin, hissələrin və əyrilərin şəkillərdən identifikasiyası üçün istifadə oluna bilər. PUA əsasən şəkillərin müqayisəsi yolu ilə naviqasiya üçün nəzərdə tutulsa da, onu üz tanıma, ərazi müşahidəsi və tibbi görüntülərin müqayisəsi kimi məsələlərə də tətbiq etmək mümkündür.

Açar sözlər: *şəkil müqayisəsi, əyri aşkarlama, obyekt aşkarlama, identifikasiya, şəkil emalı*

Introduction

Analysis and comparison of images taken at different times allows monitoring the area, studying the changes that have occurred, as well as determining whether the images belong to the same area or not. Image comparison can be applied to facial recognition, medical imaging, and duplicate image detection. There are different approaches to comparing images depending on the problem statement.

One approach to comparing images is to compare their histograms (Reinhard, 2014, p.382). Histograms are graphs based on RGB color distributions of image pixels. By comparing the histograms focusing on the pixels of two given images and their colors, it is evaluated whether the pixels of the images are the same based on their color distribution.

Other methods for image comparison are feature-based methods such as SIFT, ORB, and SURF. These methods are based on the detection and comparison of key points and descriptors from images, and show invariance to operations such as scaling and rotation (Bansal, Kumar, Kumar, 2021).

Another approach to image comparison is deep learning-based methods. In (Zhao, He, Wu, Wang, Dai, Yang, Lei, 2018) extracts features from images using a Convolutional Neural Network (CNN) and compares the feature vectors using a similarity metric.

MSE (Mahesh, Sanjeev, 2024; Timothy, Thomas, Sydney, 2021), PSNR (Keleş, Yılmaz, Tekalp, Korkmaz, Doğan, 2021) methods treat images as arrays of pixel values and compare based on the difference between pixels. Unlike the MSE and PSNR methods, the structural similarity index (SSIM) (Anil, Krupanshu, Sunil, Geeta, 2014; Mahesh, Sanjeev, 2024) method evaluates the structural similarity between two images by taking into account the brightness, contrast and structure of the images, not just the pixels.

One approach to image comparison is extracting and comparing different shapes from images. Shapes mean straight lines, curves, circles, etc. from pictures. Selected parameters of these forms can be selected as benchmarks to be compared. In this case, it is possible to identify the objects from the images in the form of selected forms and compare those forms. Based on this approach, in (Pashayev, Goyushova, Melikov, 2024) it was proposed to identify roads in the form of broken straight lines from images and to compare the ratios of the lengths of the straight line segments that make up the broken straight line. In another research study based on this logic (Goyushova, 2024), a method of finding straight lines from images and comparing the α and d parameters of these straight lines in the parametric coordinate system and comparing them with the corresponding parameters in other images was proposed.

This research work is dedicated to the identification of roads as curves (splines) from the images and the comparison based on the selected parameters of the curves.

Research

Methodology. The proposed approach for image comparison is to detect selected parameters from the currently acquired image by comparing those parameters with the corresponding parameters of other previously acquired images. Selected parameters of previously obtained images are detected and a base consisting of these parameters is formed. We can call templates such parameters base. In order to create templates, it is intended to find curves from the images and save the features corresponding to them, so that later the same parameter selected from the acquired image can be detected and compared. Thus, instead of comparing the entire image pixel by pixel or color distributions, a method of comparing only selected parameters is proposed.

Dataset and Preprocessing. Experiments for image comparison are conducted on images acquired through the Google Earth platform and tools from libraries such as OpenCV, NumPy and SciPy are used in the Python programming language. An image example of "Aghsu Pass" located in Azerbaijan, taken from Google Earth, is given in Figure 1a. Image processing steps are performed on the original images to simplify feature detection and comparisons. Performing such steps has the effect of simplifying work on images, removing unnecessary pixels and speeding up work. From the processing steps, transition from color image to gray image, image smoothing, edge line detection steps were applied on the images.

Color information is stored in 3 channels: red, green, blue (R, G, B) for each pixel of the color images. Each pixel is represented by 3 values ranging from 0 to 255 per color channel. In grayscale

Elmi Tədqiqat Beynəlxalq Elmi Jurnal. 2025 / Cild: 5 Sayı: 3 / 135-139
Scientific Research International Scientific Journal. 2025 / Volume: 5 Issue: 3 / 135-139 e-ISSN: 2789-6919

images (Reinhard, 2014, p.31), a value from 0 to 255 is obtained for the color of each pixel. The result of the step is shown in Figure 1b.

Applying blurring steps on grayscale images helps to eliminate noises and deviations in the images. The result obtained by applying the Gaussian Blurring algorithm (Reinhard, 2014, p.56) is given in Figure 2(a).

Using the Canny algorithm to find edges on smoothed images, the images are brought to black-white binary form (Reinhard, 2014, p.64). By detecting the edges, the edges of the objects in the image are found, and the remaining pixels are discarded as unnecessary, i.e., they become white. The result of the step is given in Figure 2(b).

Figure 1. Initial image from Google Erath (a), Grayscale image (b).

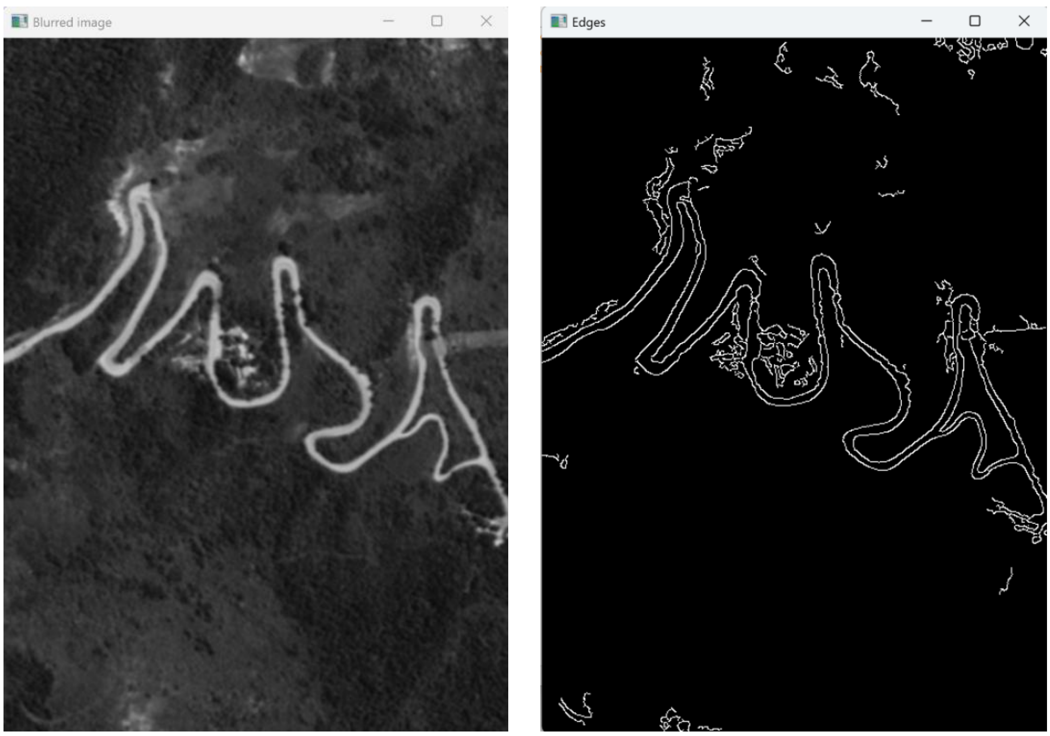

Figure 2. Blurring image (a) , after Canny edge detect step (b)

Detection of curves. After applying the Canny algorithm for edge detection on images, the contours of the edges are found. Contours represent continuous curves that describe objects in an image. To extract them, the find Contours() function in OpenCV is used. Each detected contour consists of a series of points along the boundary. To fit a smooth curve, we need to make sure that the contour has enough control points. Control points are the points required to draw splines, and their number can vary depending on the type of spline. By increasing the number of control points, the curve can be made smoother. B-Spline interpolation (Prautzsch, Boehm, Paluszny, 2002, p.60) is chosen to fit the curves to the detected contours. An illustration of the curve fitted to the detected contours using the splprep() and splev() functions of the SciPy library is given in Figure 3.

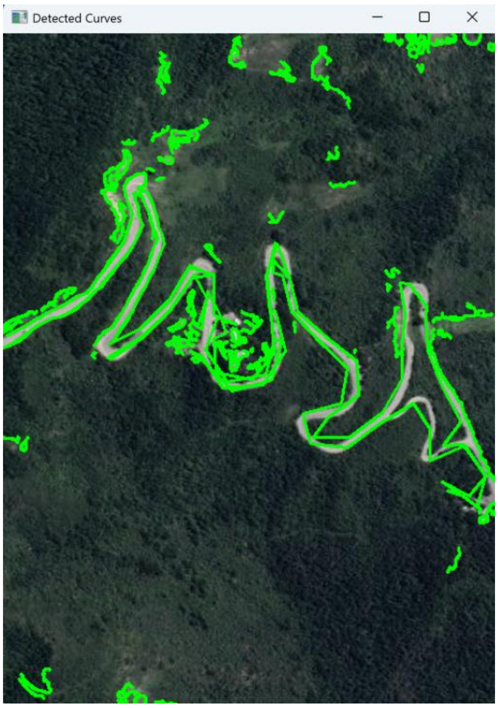

Figure 3. Description of the detected curve from the image

Results and discussion. The splprep() and splev() functions of the SciPy library are used to detect curves from images. These functions detect found contours by fitting them to a B-spline model. Although there are various types of interpolation for the detection of curves, the B-spline model is chosen because it shows invariance to the displacements of the control points. B-spline does not depend on control points. B-spline has local control unlike other curve identification methods. Thus, the curve is divided into several segments, and the displacement of any control point affects only the segment in which the point is included.

By identifying objects from images, detours as curves, the comparison of images is brought to the comparison of curves, more precisely, to the comparison of selected parameters of curves. One or more parameters specific to the curves can be selected for comparison. As such parameters, the coordinates of the control points of the curves, the length of the curves, the curvature values (bends at different points), the lengths of the individual segments of the curve and the angles between the segments, etc. can be selected. In order to compare the two images based on the curves, in the study, the bending values at different points and total lengths of the curves are extracted as features from the images. Each detected curve is compared with each curve in the other image according to the calculated parameters.

Features are detected and stored from images previously acquired by Google Earth or other methods. Then, the parameter selected from the image obtained at the current time is detected and compared with the stored values.

Conclusion

In this research work, the identification of roads in the form of curves from the images and the comparison of these curves based on the selected parameters are carried out. B-Spline interpolation is used for the detection of curves, and parameters such as their lengths and curvatures are taken as the main criteria for comparing the obtained curve models.

The proposed approach can be an effective method for the analysis of the winding structure of roads and the comparison of images of the same area. Unlike traditional pixel-based comparison methods, this approach enables more efficient and optimized data analysis by comparing only selected structural elements.

The proposed algorithm and built software for image comparison can be applied to medical image comparison, face recognition, UAV autonomous navigation, etc.

References

1. Anil, W., Krupanshu, S., Sunil, W., Geeta, S. (2014). SSIM Technique for Comparison of Images. *International Journal of Innovative Research in Science, Engineering and Technology*, 3(9), 16281-16286. Doi:10.15680/IJIRSET.2014.0309068.
2. Bansal, M., Kumar, M., Kumar, M. (2021). 2D object recognition: a comparative analysis of SIFT, SURF and ORB feature descriptors. *Multimedia Tools and Applications,* 80 (12), 18839–18857. Doi:10.1007/s11042-021-10646-0
3. Goyushova, U. (2024). Determining the location of a moving device based on video images. *Informatics and Control Problems*, 44(2), 51-57. Doi: 10.54381/icp.2024.2.06
4. Keleş, O., Yılmaz, M.A., Tekalp, A.M., Korkmaz, C., Doğan, Z. (2021). On the Computation of PSNR for a Set of Images or Video. *In 2021 Picture Coding Symposium (PCS),* 1-5, IEEE.
5. Mahesh, C., Sanjeev, J. (2024). Improved Quality Measurement of Multicamera Image for Possible Distortions. *IOSR Journal of VLSI and Signal processing*. 5(5), 66-75.
6. Pashayev, A., Goyushova, U., Melikov, S. (2024). On the road identification method from images. *Proceedings of 2nd International Conference on Information Technologies and Their Applications,* Part 3., 1-12.
7. Prautzsch, H., Boehm, W., Paluszny, M. (2002). *B´ezier and B-spline techniques.* Springer.
8. Reinhard, K. (2014). *Concise Computer Vision: An Introduction into Theory and Algorithms.* London: Springer.
9. Timothy, H., Thomas, O., Sydney, F. (2021). Mean Squared Error. *Deconstructed. Journal of Advances in Modeling Earth Systems,* 13(12). Doi: 10.1029/2021MS002681
10. Zhao, K., He, T., Wu, S., Wang, S., Dai, B., Yang, Q., Lei, Y. (2018). Application research of image recognition technology based on CNN in image location of environmental monitoring UAV. *Journal on Image and Video Processing,* 150, 1-11. Doi: 10.1186/s13640-018-0391-6

Received: 06.12.2024
Accepted: 17.03.2025

İÇİNDƏKİLƏR
CONTENTS

HUMANİTAR VƏ SOSİAL ELMLƏR
HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

TƏBİƏT ELMLƏRİ
NATURAL SCIENCES

RİYAZİYYAT VƏ MEXANİKA
MATHEMATICS AND MECHANICS

TEXNİKA ELMLƏRİ
TECHNICAL SCIENCES

İmzalandı: 25.03.2025
Onlayn çap: 30.03.2025
Kağız çapı: 10.04.2025
Kağız formatı: 60x84 1/8
H/n həcmi: 17.5 ç.v.
Sifariş: 28

“ZƏNGƏZURDA” Çap Evində çap olunub.
Ünvan: Bakı şəh., Mətbuat prospekti, 529,
"Azərbaycan" nəşriyyatı, 6-cı mərtəbə
Tel.: +994 99 808 67 68
+994 12 510 63 99
e-mail: zengezurda1868@mail.ru